

ÜLDAJALUGU
KESKKOOLIDELE

KESK-AEG

KOOSTANUD

A. LAAR

EESTI KIRJANDUSE SELTSI
KIRJASTUS

2.10.1951

ULDAJALUGU
KESKIKOOLIDELE

KESK-AEG

ÜLDAJALUGU KESKKOOLIDELE

KESK-AEG

KOOSTANUD

A. LAAR

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS
TARTUS 1932

G. Roht'i trükk, Tartus 1932

U 29274539

TARTU ÜLIKOLI
RAAMATU KOBU

ESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS
TARTUS 1932

S A A T E K S .

Raamatutarvitajale olgu siin mõned sõnad selgituseks. Kõigepealt tähendan, et käesoleva õpperaamatu käsikiri ei tekkinud mitte soovist raamatut kirjutada, vaid mitmeaastasest vastava kursuse käsitlusest, kusjuures mul viisiks on tundi ette valmistades selle sisu enam-vähem täielikult üles märkida. Nii oli võimalik rea aastate jooksul kursust tegeliku töö põhjal viimistleda, seda 1930. aasta õppekavaga kokkukõlastada, kuni see nüüd kavas¹⁾ tähendatud humanitaarkursuse katsena trükitakse.

Tegeliku töö juures ja mõtete vahetusel kolleegidega on autoril aastate jooksul ajaloo õpperaamatu kohta kujunenud järgmised peanõuded.

Esiteks, raamatu keel olgu võimalikult lihtne ja arusaadav, käsitus selge ja ülevaatlik, tähtsamad osad ja motiivid küllaldaselt esile tõstetud, nii et raamat võiks olla ustavaks vahendiks nii õpetajale kui ka õpilasele. Õpetajal ei tarvitseks siis kõike kursust suuliselt õpetada, mis on meie vähese ajalootundide arvu juures küllalt tähtis: jääks aega vajalisteks seletusteks ja ka õppetöö tulemuste kontrollimiseks. Õpilane saaks iseseisvaltki töötada, näiteks puudumiste puhul.

Teiseks, raamat aidaku võidelda õpilaste unustamise vastu. Kui seda ei juhtugi igakord jooksva aasta kursusega, siis eelmiste aastate kursusest ei peeta peajoonigi enam meeles. Muidugi on seks põhjusi enam kui üks ja selle vastu küllalt ka vahendeid. Kuid raamat pidagu silmas kordamist, mis tööpoolest on õppimise ema. Meie keskmise õpilase võimeid tuleb küll täiel määral tööle rakendada, et suudaksime keskkooli õppekavaga 5 a. jooksul rahuldavalt toime saada. Tunduvaks kergenduseks on siin, kui tähtsamad motiivid aeg-ajalt korduvad, olgugi teises situatsioonis, nii et nad viimaks tõesti meelde jäävad.

Suuremaks abinõuks unustamise vastu pean ma huvi tekkimist aine kohta, mida aga siis palju kergem on äratada, kui õppe-

¹⁾ Lk. 159.

raamatus antav ajalookäik ei sisalda üksikuid kuivi fakte ega dogmaatilisi arutlusi, vaid aitab moodustada ajaloost elavat tervikut, kusjuures oleks võimalik sündmuse ja nähtuse siduda mitte üksnes käesoleva aasta kursuse ulatuses, vaid et alust oleks seks ka edaspidi. Selles mõttes tuleb mõndagi motiivi juba varemini nimetada. Näiteks, William Vallutaja loos kuuleme — siin küll paavsti pahameele ja Williami ürituse toetamise motiivina — anglosakside viisist: vaimulikke asju arutada koos ilmikutega, milline motiiv hiljemini kordub ja tänini kestab. Samuti on tähtis jälgida anglosakside demokraatlikku riigikorda kui ka Philippe II Auguste'i ametnikkude valitsust domeenides: inglise parlamendi ajaloole, samuti prantsuse tsentralisatsiooni kirjeldamisele ja mõistmisele on sellega pandud ajalooline alus, mida veelgi võib süvendada. Kuna keskkoolides, eriti humanitaarharus, on antud ajaloole silmapaistev koht, on kõigel sellel suur kasvatuslik tähtsus, sest tungides sügavamalt minevikku, leiavad õpilased vastuse nii paljudelegi praegusaja küsimustele, harjuvad õieti mõtlema ja elunähtusi õiglaselt hindama.

Kuivõrt autoril on õnnestunud neid nõudeid siin täita, jääb muidugi vastavate kogemuste põhjal tarvitaja otsustada.

Viimaks — raamatu ulatuse ja käsitlemise kohta. Nagu öeldud, on raamat kohandatud meie 1930. a. õppekavale. Kontroll- ja kordamisküsimustena — laiemas kui ka kitsamas ulatuses — kõlbavad mitmesugused üksikosade pealkirjad. Oleks ses mõttes kasulik, kui õpilased need küsimused endale vihku ära kirjutaksid: see moodustaks neile kerge vaevaga ülevaatliku konsekti, mida ainult kohati võib soovikohaselt täiendada. Üldkordamiseks tarvitasin lisas kaht vahendit: kronoloogilisi andmeid ja üldküsimuste püstitamist. Antud küsimuste sarnaseid võib õpetaja moodustada kerge vaevaga kui palju tahes.

Ajalookaardid, seinapildid ja vastav ajaloo lugemik (ilmub loodetavasti lähemal ajal) ühes õpetaja täiendavate seletustega on raamatu tarvitamise juures iseenesestmõistetavad. Iseäranis väärtuslik on õpetaja osa ajaloo üksikute nähtuste ühendamisel ajalooliseks tervikuks, milleks raamat küll alust pakub, kuid mida õpilastelt selles eas veel igakord ei või nõuda.

Lõpuks avaldan sügavat lugupidamist ja südamlikku tänu härra professor P. Treibergile lahke kaasabi eest käsikirja lõplikul viimistlusel.

Tartus, juulis, 1932.

A. Laar.

Sissejuhatus.

Ülesanne. Keskkooli õppekava järgi on teises klassis üldajaloo õpetamise ülesandeks:

„tutvustada nii Rooma riigi asemele astunud rahvaste kui ka soome-ugri ja slaavi rahvaste ajaloo keskajal, eriti silmas pidades uusi universaal-usundeid, Öhtu-Euroopa omapäraseid feodaal-olusid ja kiriklik-vaimset kultuuri“.

Nagu selgub, muutub keskaja käsitlusel ajaloo ainek üsna mitmekesiseks. Iseäranis rohkesti tuleb uusi motiive, millest püüame leida mõndagi, millel on sarnasust möödunud kursuse omadega, näiteks usuküsimusi, riigi valitsemisviise jne.

Veel enam aga tuleb tähele panna seda, mis aitab lahendada tänapäeva küsimusi, näiteks usulahud, rahvaluule kogumine, linna ja maa vastuolu jne. Leidub ka neid jooni, mis enne veel peavad mitmeti arenema, kuni nad praegusajale lähenevad.

Ajastu. Keskaajaks nimetatakse ajastut, mis algab antiikmaailma ja selle kultuuri hukkumisega ja kestab umbes 1000 aastat. Harilikult loetakse keskaja alguseks Lääne-Rooma riigi langemise aastat 476. Kuid tähtsam keskaja sündmus — rahvasteränd — algab juba varemini. Veel varemini esinevad mitmed keskaega ettevalmistavad tegurid, nagu Rooma riigi nõrgenemine jne.

Samuti märgitakse harilikult keskaja lõppu XV sajandi lõpuga. Keskaaja muhenemisprotsess on aga märgatav ka juba varemini: XIII ja eriti XIV sajandil, nagu rahvusriigid, rahamajanduse tõus jne.

Suurem osa keskaja kursust ulatub kava järgi XV sajandi lõpuni. Kuid need tegurid, mis ligidases ühenduses uue ajaga, peamiselt vaimuelu küsimusi, on viidud järgmise aasta kursusse.

Keskaja alus. Keskaja ajalookäigu aluseks on kolm peategurit: ristiusk, antiikaja kultuuripärus ja uued rahvad, kes nüüd ajaloos tegevusse tulevad. Üksteist vastamisi mõjustades

annavad need tegurid väga mitmekesise ja värviküllase ajaloo kangastuse.

Jaotus. Keskaeg jaguneb kahte peaossa: kuni XII sajandi lõpuni — varane keskaeg, pärast seda hilisem keskaeg. Eripeatükkideks on veel alul sissejuhatav osa ja lõpul vaimne elu.

Eesti ajalugu teises klassis. Eesti ajaloo käsitus on meil jõudnud juba igatahes edasi ajastust, kus seks pidi jätkuma balti saksa autorite ja nende — vahel ka sihilikkude — vigade kompilatsioonist. Seepärast nõuab ka kava eesti ajaloo iseseisvat ja põhjalikumat käsitlust, milleks on vaja erilist ja teadusele vastavat õpperaamatut. Seni aga tuleb siin läbi saada peamiselt suulise käsitlusega prof. H. Kruusi „Eesti ajaloo lugemiku I“ abil, kuna lisaks ilmus hiljuti ja on veel ilmumas mõndagi väärtuslikku kirjandust.

Lääne-Rooma riigi kokkuvarisemine ja uute riikide tekkimine.

Germaanlaste elu ja usk.

Päritolu. Germaanlased on aaria tõugu rahvas, kes juba ürgajal kolis osakaupa Aasiast (Kagu-Euroopa kaudu) Lääne-Euroopa loodeossa. IV sajandil p. Kr. asusid nad Doonau, Reini ja Põhjamere vahelistel maa-aladel, osalt Skandinaavia lõunaosas. Nimi on saadud arvatavasti naabritelt-keltidelt; andmeid germaanlaste elust ja usust saame rooma kirjanikkudelt, eriti Tacituselt.

Elukord. Germaanlased ise ei tundnud end esialgu ühise rahvana. Kaua jagunesid nad üksikutesse enda vahel vaenlikkudesse sugukondadesse ja alles III sajandil p. Kr. hakkasid nad omavahel ühinema, et edukamalt võidelda Roomaga. Rooma riigi lõpu poole näeme germaanlaste hulgas juba kindlama riikliku korraldusega rahvaid, nagu frangid, saksid, friisid, langobardid, goodid, burgundid, vandaalid.

Rahvaid juhtisid kuningad ja hertsogid-väejuhid, kelle võimu piiras vabade meeste koosolek. Vabade hulgast erines jõukam — suurnikkude kiht. Alama klassi moodustasid orjad-sõjavangid, osalt ka maksujõuetud võlgnikud.

Omavaheline läbikäimine sugukonnas põhjenes aususel ja kohalikul tavaõigusel. Tavaõigustest pandi hiljemini mõned kirja, nagu Burgundia ja Saali frankide õigus. Õiguste tähtsaks aluseks endise veritasu asemele sai majanduslik põhimõte: tehtud kurja võis aineliselt tasuda.

Perekonnas valitses mees. Abiellumisel maksti naise eest lunaraha. Naisi austati kui koduse majapidamise juhte, aga ka usulistel motiividel kui ennustajaid. Ses mõttes võeti neid isegi

Germaanlaste nõupidamine.

sõtta kaasa. Perekonnad olid väga lasterikkad ja perekonnaelu üldiselt au sees.

Rahva iseloom. Germaanlased kuulusid sõjakamate rahvaste hulka. Meeste tööks oli peamiselt sõda. Noormehe pidulikumaks päevaks peeti seda, millal talle relvakandmise õigus anti. Relvad olid lihtsad: mõök, oda, kilp, vibu ja nooled, ka nui ja kirves. Eriliselt tarvitati pika rihmaga käe külge kinnitatud *framea*'t — lühikese oda otsa kinnitatud kirvest. Sellega võis vaenlast torgata, lüüa, visata ja relva rihmaga jälle tagasi tõmmata. Sõjas võideldi väga vapralt. Lahingusse minnes vaimustasid end germaanlased valju lauluga, mis eemale kostis hirmsa mõirgami-sena ja kogenematuid väga kohutas. Võideldi jala kui ka ratsa.

Sõdade vaheaegadel oli meeste armsaimaks ametiks kütti-mine ja pidutsemine, kus aega viideti täringmänguga. Juhtus, et mängija kaotas kogu oma vara ja pealegi vabaduse. Pidudel satuti joobnult tihti tülli.

Majandus.

Maamajandus. Maa oli ühiskonna omand, mida üksikutele tarvitada anti. Põlluharimine ja muud majapidamise mured

jäid naiste, laste ja vanakeste hooleks. Kuni maad ja metsa oli palju, hariti põldu alet põletades ja liiguti aeg-ajalt edasi paremat kohta otsima. Ainult rahvaarvu kiire kasv ja Rooma kindlad piirid sundisid germaanlasi — eriti läänes — enam arendama põllutööd. Siis tekkisid ka paremad elamud — kuigi väga lihtsad ja tahumata palkidest.

Koduloomadest peeti veiseid veoloomadena ja piimakarjana, mis aga oli vähese anniga. Kultuurkarja — nagu roomlastel — veel ei tuntud. Eriti palju peeti sigu, kes endale tammemetsades ise toitu — tõrusid — otsisid. Ka peeti hobuseid.

Kehakatted olid lihtsast linasest riidest ja loomanahkadest. Toiduks tarvitati leiba, liha ja piima; joogiks valmistati õlut.

Tööndus ja kaubandus. Tööndus ei ulatunud välja kodumajapidamise piiridest: omad lihtsad tarbeasjad valmistasid germaanlased ise. Rahuaegadel tekkisid tähtsamatel usuliste kooskäimiste kohtadel laadad. Peamisiks kaubaartikleiks olid orjad ja nahad. Linnu germaanlastel ei olnud. Elavam kaubandus oli Rooma piirikantside juures, kuhu tekkisid linnad, nagu Vindobona (Viin), Moguntiacum (Mainz), Colonia-Agrippina (Köln) ja teised. Algatajaiks olid rooma kaupmehed, kes tõid müüa veini, riidet, ehteid, saades germaanlastelt nahku, orje, merivaiku. Esialgse vahetuskaubanduse asemele tuli väärismetallide — eriti kuldrõngaste — tarvitamine rahana.

Vaimuelu.

Usk. Germaanlaste usk on põhijoontes loodususk, milles tunda põhjamaade omapära. Peajumal Wodan ehk Odin asus õhus — oma lossis Walhalla's ja valitses õhus asuvaid surnute hingi. Ta saatis tuule kaudu maale sigidust; mässava tormina oli ta ka lahingu-sõjajumalaks. Kõue üle valitses Donar, kelle ülesanne oli kaitsta inimesi vaenlikekude vägede eest. Eriti uskusid seda põhjagermaanlased. Oli ka naisjumalaid, nagu maa-jumalanna Nerta ja kevadjumalanna Freia. Germaanlaste usu järgi hävib maailm tule läbi, milles ka jumalad hukuvad. Algab „jumalate videvik“; hiljemini sünnib aga kõik jälle uuesti.

Kultus. Templeid ja jumalakujusid germaanlastel vanasti ei olnud: jumalaid austati hiites. Peatoiminguks usu alal oli ohverdamine. Ohverdati loomi, eriti tähtsatel juhtudel valgeid hobuseid, ka inimesi. Olid erilised pühadeajad, nagu kevad-

pühad. Peapäha oli surnute auks — hingede-aeg, mida peeti tavaliselt talvise pööripäeva paiku. Preestriseisus — küll mitte nii tähtis kui keltide druiidid — oli vahendajaks jumalate ja inimeste vahel, peamiselt ennustuste kaudu. Ennustati lindude lennu ja kisa järgi, hobuse hirnumise põhjal. Eriline viis oli saatust küsida puupulgakeste abil, kuhu olid märgid peale löigatud. Pulgad visati puhtale riidele laiali ja siis seati kokku mingi vastus. Üldse uskusid germaanlased, et nende elu käib täpsalt jumalate tahtmise järgi ja seepärast ei loobunud nad — eriti põhjapoolsed — kaua oma usust. Selleks mõjus ka see, et ristimise puhul pidi rahvas kiriku heaks kümnist maksma ja kaotas oma iseseisvuse. Mõnikord pidi vägisi ristitud rahvas kaotama ka pärisomandi.

Germaanlaste kokkupuutumisi roomlastega keisririigi ajal.

Kimbrid, teutoonid, sveevid. Juba Rooma vabariigi lõpu poole tuli roomlastel tüli kahe germaanlaste sugukonna — kimbrite ja teutoonidega, kes rändamistungil tulid kõige oma varaga üle piiri Põhja-Itaaliasse ja nõudsid seal endale maad. Mariusel õnnestus seda pealetungi likvideerida. Kuid pool sajandit hiljem oli Caesar sunnitud tagasi tõrjuma sveevide rünnakut Lõuna-Galliasse — keltide maale, kuhu juba küündis Rooma võim. Caesari võidud avaldasid suurt mõju germaanlastesse ja märksa jahutasid nende edasitungimishimu.

Keisririigi piiripolitika. Gallia alistamisega sattusid Rooma riigi ja germaanlaste piirid kokku. Keisririigi alul hakkas alaline kokkupuutumine roomlaste ja germaanlaste vahel. See sündis mitmel viisil ja erisuguste tagajärgedega.

Room ei olnud veel loobunud oma võimu levitamise tungist, ja Octavianuse valitsuse teisel poolel, s. o. esimesil aastail p. Kr., hakkas ta kallale tungima. Oli märgata kavatsusi viia Rooma piir ühelt poolt Elbe jõeni ja teiselt poolt jälle Doonauni. Doonau paremal kaldal tekkisidki (aa. 10—16 p. Kr.) uued provintsid: Pannoonia, Noricum, Raetia. Hiljemini (a. 83) langes Rooma alla Reini ja Doonau ülemjooksu vaheline maa, n. n. „kümmisemaa“ (*agri decumates*), millega saavutati õigem piiri-joon. Trajanus võitis piirikaitse huvides Roomale juurde Daa-

kia (a. 107). Võitlus oli visa, kuid killustatud germaanlased ei suutnud vastu panna Rooma leegionidele: juba näis germaanlasi tabavat gallialaste saatus.

Kuid pealetungimine ei olnud kerge. Halb kliima ja karm loodus, kauge ja pikk sõjaliin, tundmatu maa-ala, germaanlaste suur vaprus ja ärkav rahvustunne — see kõik takistas roomlaste edu. Ka polnud roomlaste vaprus enam endine. Pealegi nõudsid riigi siseolud valitsuselt palju hoolt ja muret. Ähvardava hoiatuse andis roomlastele juba 9. aastal p. Kr. Teutoburgi sündmus. Siit algaski pöördeaeg. Kuigi Teutoburgi kaotuse hiljemini tasusid Germanicuse võidud, oli Rooma peamureks nüüd parema piirihoone soetamine ja selle kindlustamine. Piirile ehitati rida kindlustisi, kus peeti kokku kuni 100 000-meheline vägi. „Kümnisemaa“ kaitseks loodi terve kindlustiste-süsteem, mis ligi 500 km pikk ja andis head tunnistust roomlaste ehituskunstist. Jõud olid tasakaalus, sest ei olnud ka germaanlastel veel ühist meelt otsustavamaks pealetungiks. Järgnes umbes 150-a. rahu-aeg. Roomlased sõlmisid lepinguid üksikute germaanlaste riikidega. „Jaga ja valitse“ mõttes toetati germaanlaste omavahelisi tülisid. Ettevõtlikumaid rooma ärimehi asus piirile kaubitsema. Rooma piirilaagrite ümber tekkis kihav elu. Nagu juba öeldud, tärkasid peagi õitsvad linnad töökodade, templite, koolide ja teatritega. Rooma tsivilisatsioon hakkas mõjustama ka germaanlasi.

Vastastikune lähenemine. Samal ajal algas ka germaanlaste n. ö. „imbumine“ Rooma piiridesse. Raske sõjateenistus muutus hellitatud roomlastele ikka enam ja enam tülikaks. Talupoegade vaesumisel ja orjade juurdevoolu vähenemisel jäid põllud sööti. Oli vaja uut värsket tööjõudu. Pea astuski Rooma teenistusse nii üksikuid sõdureid-germaanlasi kui ka terveid sugukondi oma pealikutega. Alamkiht pandi põldudel tööle, ilma liiklemisvabaduseta. Vaprad ja tugevad germaanlased olid Rooma riigile väga sobivad.

Naabrid õppisid üksteist lähemalt tundma ja sel oli ka oma mõju. Roomlased ei kartnud nüüd enam germaanlasi, aga siiski püsis neis mingi ärevus tuleviku suhtes. Germaanlased kadetasid Rooma rikkust, taipasid roomlaste nõrku külgi ja neis tärkasid arusaadavad püüded. Kuid teisest küljest germaanlased hindasid ka rooma tsivilisatsiooni mugavusi ja neis tekkis austus Rooma vastu.

Uued sõjad. Olukord muutus II sajandi teisel poolel. Keset rahu, Rooma hiilguse tipul löid germaanlased eesotsas markomannidega liidu ja tungisid keiser Marcus Aureliuse ajal (161—180) Rooma piiridesse, rüüstates ja nõudes endale maid. Hädaohu kõrvaldamine vajas rea aastaid. Pärast Aureliuse surma lepitaskommodus kangekaelsemaid markomanne juba rahaga. Kuigi Room veel võidab liidu, on germaanlastel siiski märgata palju suuremaid riiklikke ühendusi kui enne. Ühes sellega algavad suuremad liikumised germaanlaste eneste maal. Rooma piiril muutub pealesurumine tugevamaks. Küsimus on, kaua Room sellele suudab vastu panna.

Rahvasteränd ja uute riikide tekkimine.

Markomannide sõda on nagu sissejuhatuseks järgnevale suurele germaanlaste kui ka teiste rahvaste liikumisele.

Põhjused. Kui rahvas elatab end peamiselt küttimisest ja kalastamisest ning algelisest põlluharimisest, peab ta aeg-ajalt jälle elukohta vahetama. Rahvaarvu kasvades vähenevad elatusvahendid, mis niikuinii alles algelised. Neid ei osata veel kohal suurendada ja kurjem vaenlane — nälg — sunnib inimesi otsima uusi lähedamaid eluasemeid.

Goodid. Umbes II sajandi keskel p. Kr. hakkavad liikuma goodid, kes asusid Baltimere lõunarannikul, osalt, nagu arvatakse, Skandinaavia lõunaosas. Kagu suunas liikudes jõuavad nad Musta mereni. Ligi poolsada aastat ähvardavad goodid Daakiat. Osa neist hakkab toimima nagu enne Baltimere kallastel: nad algavad röövretki Mustal merel ja tungivad läbi väinade ka Egeuse merele, igalpool riisudes, tappes, põletades ja vange viies. Seda ei suudeta takistada, sest Rooma segase aja valitsus on nõrk. III sajandi lõpul on Roomas andekamaid valitsejaid, nagu Claudius II, Aurelianus, ja goodid võidetakse.

Room taganeb. Võidust hoolimata otsustab Rooma valitsus taganeda: gootidele antakse a. 275 Daakia. Nüüd eralduvad goodid kahte ossa: läänegoodid asuvad peamiselt Daakias, kuna idagootide võim ulatub Dnestrist ida poole kuni Doni ja Volga maadeni. Algab jälle rahuaeg.

Gootide ristimine. IV sajandi keskel hakkas gootide seas levima ristiusk, millega Rooma riik oli juba a. 313 p. Kr. astunud

leplikku vahekorda. Kuid peagi selle järel tekkis ristiusus esimene suurem lõhe — Aleksandria preestri Ariuse õpetus. Uue õpetuse järgi on Kristus küll Jumala poeg, kuid Isast vähem jumaluse, omaduste ja au poolest. Tal on oma olemise algus, kuigi ta enne kõike muud on loodud ja Isalt jumaluse saanud, ning inimestest ja inglitest ülem Püha Vaim ei ole Jumal, vaid Jumala poja loodud. Lahkarvamise rajaja nime järgi hakati tema järelkäijaid kutsuma ariaanideks. Goodid võtsid vastu Ariuse õpetuse, mis neile tundus arusaadavamana, sattusid aga selle eest õigeusklike roomlaste põlguse alla. Gootide esimeseks piiskopiks sai Ulfila, kes koostas gooti aabitsa ja tõlkis ka pühakirja gooti keelde IV s. keskel.

Teised sugukonnad liikumas. Gootide liikumine surus teisi germaanlasi, franke, burgunde ja alemanne lääne suunas vastu Reini. Roomal oli võitlusi alemannidega, mis lõppesid viimaste kahjuks; kuid siiski anti ka neile järele ja alemannid said eespoolnimetatud kolmnurga „kümnisemaa“. Nii taandus Room järk-järgult varemini võidetud maa-aladelt.

Gootide mahajäetud maadele asusid slaavlased ¹⁾.

Suur rahvasteränd.

Hunnid. Suur rahvasteränd algas a. 375 hunnide ilmumisega Aasiast — Kaspia mere ja Uurali mäestiku vahemaa kaudu.

Hunnid — turaani tõugu rahvas — olid väsimatud rändurid ja karmid sõdalased, kes oma väikeste hobuste seljas olla isegi söönud ja maganud. Oma inetu välimuse ja metsikuse tõttu tundusid nad pahavaimudena: nende jälil ei pidanud enam rohi kasvama.

Kõige esmalt pörkasid hunnid kokku slaavi sugukondadega, neid võites ja enestega kaasa minema sundides.

Peatuskohaks valisid nad Pannoonia lagendiku, kuhu nad üksikute suguharude (ordade) kaupa elama asusid.

Idagoodid peatusid Doonau paremal kaldal, pärastise Austria kohal.

Läänegoodid. Läänegoodid suruti hunnide käigul vastu Doonaud ja said loa tulla Rooma piiridesse, võttes enda peale piirikaitse, kusjuures Room pidi neid varustama toiduainetega.

¹⁾ Võib-olla, et umbes samal ajal hakkas ka meie esivanemaid ühissoomlasi jõudma Balti idarannikule.

Ametnikud omandasid aga selleks määratud rahad ja goodid sattusid hätta. Nälja sunnil müüdi isegi naisi ja lapsi. Tekkis mäss. Talupojad ja orjad ühinesid gootidega. Keiser Valens läks neid rahustama riigi paremate vägedega, kuid kaotas a. 378 Adrianoopoli lahingu ja langes. Gootide salgad ujutasid üle Balkani poolsaare ja jätsid järele, nagu üks kaasaegne ütleb, ainult palja taeva ja maa. Mässu suutis viimaks summutada Theodosius, pärastine keiser. Tema surma järel (a. 395) jaotasid ta pojad Rooma riigi lõplikult kahte ossa: Honorius sai Lääne-Rooma, Arkadius Ida-Rooma valitsejaks.

Alarich ja Stilicho. Jälle tõstsid läänegoodid mässu, nüüd oma kuninga Alarichi juhatusel, kes tungis Kreekamaale ja, keeldudes puutumast Ateenat, rüüstas Peloponnesose poolsaart. Seal pakkus oma abi ja võitiski goote Lääne-Rooma väepealik Stilicho, kes, ise sünnilt germaanlane, oli oma aja andekamaid riigimehi, omas kindlat riiklikku põhimõtet ja püüdis päästa vana kultuuri. Ida-Rooma valitsuse kadedus ja kartus Lääne-Rooma eest sundis Stilicho Kreekamaalt lahkuma. Alarichiga sõlmiti leping ja läänegootidele anti Illüüria maakond. Nii püüdis Konstantinoopoli valitsus tabada kahte sihti korraga: eemaldada kardetav vaenlane ja leida kaitset Rooma vastu.

Itaalia hädaohus. Alarich tungiski Itaaliasse. Nõrk keiser Honorius, kelle armsaimaks ajaviiteks oli vaadelda kukkede võitlust, ei suutnud midagi ette võtta. Stilicho päästis siingi olukorra. Toodi ära Rooma leegionid Britannias, mis nüüd jäi saatuse hoolde, samuti Reinimaadelt, kus piirikaitse moodustati frankidest ja alemannidest, kes selle eest said Galliast maad. Alarich kaotas lahingu. Samuti võitis Stilicho burgunde ja vandaale, kes Itaaliat rüüstasid. Nüüd aga süüdistasid kadedad keisri õukondlased isamaapäätjat võimuhaaramises ja keiser laskis Stilicho hukata.

Rooma rüüstamine. Alarich võttis ette uue sõjakäigu Rooma ja a. 410 vallutas selle orjade abiga, kes talle öösel ühe värava avasid. Järgnes kolmepäevane rüüstamine. Selle järel rüüstas Alarich Kampaaniat, kavatsedes siis siirduda Aafrikasse, kuid suri enne seda.

Lääne-Gooti riik. Alarichi järglane Ataulf sai keisrilt loa asuda Lõuna-Galliasse ja Pürenee poolsaarele. Aastal 412 asutasidki läänegoodid seal oma kuningriigi, mis püsis u. 300 aastat.

Teised germaanlaste riigid. Pürenee poolsaarel tuli läänegootidel esialgu jagada maad vandaalidega, kes aga hiljemini siirdusid Aafrikasse ja asutasid vana Kartaago asemele oma kuningriigi a. 429. Pea samal ajal rajasid burgundid oma riigi Rhône'i jõe maadel.

Aastal 449 tungisid anglosaksid Rooma leegionidest maha jäetud Britanniasse ja asutasid seal aja jooksul pärast visa võitlust eesolijate briti rahvastega 7 väikest riiki, mis hiljemini järk-järgult kolmeks ühinesid. Wessex'i kuningal Egbertil, kes nooreas Karl Suure juures oli viibinud, õnnestus aastal 827 ühendada anglosakse üheks riigiks. Endiste elanikkude võim püsis Lääne-Inglismaal, Šotis ja Iiris.

Uute riikide ühiseid jooni. Nii sai endistesse Rooma maakondadesse juba 4 uut germaanlaste riiki. Uutel riikidel oli mitu ühist joont. Allaheitjad olid harilikult vähem haritud kui allaheidetud rahvas, neid oli ka arvult vähem kui pärisrahvast ja nad toetusid sõjalisele jõule. Ka oli neil alles vähe arenenud riiklik põhimõte.

Attila. V sajandi keskel ühendas hunnide valitseja Attila kõik hunnid oma võimu alla ja üritas ühes germaani ja slaavi suguharudega suurema sõjakäigu uue maailmariigi loomiseks. Ida-Room ostis enese vabaks suure maksu eest. Umbes poolemiljonilise väega pööris Attila Galliassa. Saabus otsustav silmapilk Euroopa ajaloos: kelle päralt on tulevikus juhtiv võim?

Katalaunumi lahing. Katalaunumi väljadel kohtasid Attila väed ühendatud rooma-germaanlaste vägesid Aetiuse juhatusel. A. 451 toimus seal äärmiselt äge võitlus, mis lõppes Attila kaotusega. Hiljemini, a. 453 kavatses Attila tungida Rooma kallale, kuid nakkushaigused hunnide väes ja, nagu arvatakse, rohked annetised paavst Leo I poolt päästsid seekord Rooma. Attila peatse surma järel kadusid hunnid jäljetult teiste rahvaste hulka.

Vandaalide hävitused. Room sai peagi (a. 455) veel rängalt rüüstata vandaalide poolt, kes erilisel palju hävitasid kunstiesemeid. Siit on pärit sõna vandalism, millega tähendatakse mõttetut rüüstamist, eriti kunstiesemete hävitamist.

Lääne-Rooma riigi langemine.

Nõrkuse põhjusi. Juba enne lõplikku jagunemist tuli ilmsiks Rooma riigi sisemine nõrkus. Kindla troonijärguskorra puudumisel kurnasid maad sagedad kodusõjad. Andekaid valitsejaid esineb ikka vähem ja vähem. Uue bürokraatliku korra aegu läks võim suurnikkudele, kes peamiselt kihihuvides talitasid. Talurahvas vaesus rahutute aegade tõttu ja sattus suurnikkude mõju alla. Valitsus rõhus ärimehi ränkade maksudega. Riiklustunne vähenes kõigis kihtides. Tsivilisatsiooni mõjul kadus endine sõjakus. See kõik tegi sõjateenistuse raskeks ja valitsus toetus ikka enam ja enam germaanlastest palgalistele. Eriti tugevas vastuolus senise ühiskondliku korraga oli ristiusk, kus alul jutlustati sarnasust ja vendust, kuna Roomas valitses orjapidamine ja ühiskonnas olid suured vaheseinad.

Rahvasterännu keerises langesid provintsid üksteise järele ohvriks ühinevatele germaanlastele. Isegi Rooma ei suudetud kaitsta. Mitmekordsed rüüstamised hävitasid töönduse ja kaubanduse. Nii seisis vägev maailmariik juba V sajandi keskel varemeis. Ainsaks tegelikuks võimuks Roomas olid germaanlaste-palgasõdurid oma juhtidega. Neist olenes keisri määramine juba mõnda aega.

Seepärast ei olnudki väga silmatorkav sündmus, kui a. 476 üks nendest — heruulide pealik Odoaker — kuulutas enese Rooma kuningaks. Viimne keisri nime kandja Romulus Augustulus kõrvaldati. Keisrivõimu märgid saatis Odoaker Konstantinopoli, kust ta sai „Rooma patriitslase“ aunime, õigusega valitseda „Rooma provintsi“.

Vormiliselt on see sündmus tähtis kui kauaaegse arenemistee lõpptulemus ja Rooma impeeriumi juriidiline lõpp. Lääne-Rooma riigi pärus langes pea eranditult germaanlastele. Ainult Gallia keskosas püsis mõne aja üks Rooma maakond Rooma valitseja juhatusel (Syagriuse riik).

Odoakri valitsus. Odoakri valitsus Itaalias ei toonud sisult suuri muudatusi: ainult oma sõjameestele jagas ta nende nõudel maad, nagu seda oli tehtud juba Sulla ajal. Kuid Odoakri valitsus ei püsinud kaua. Saatuslikuks osutus talle idagootide kalalätung.

Idagoodid. Idagoodid kuulusid hunnide valitsuse alla Attila surmani. Selle järel koondusid nad ühise juhataja —

hertsogi — alla, kelle poeg Theoderich valiti Ida-Gooti kuningaks. Konstantinoopoli jõuetu, kuid kade valitsus juhtis „barbar“ Theoderichi kallale „barbar“ Odoakrile. Mitmes lahingus võitis Theoderich ja surmas siis Odoakri, tõusis selle järel a. 493 ise Itaalia kuningaks ja valitses seal kuni surmani a. 526.

Theoderichi valitsus. Theoderich oli andekas ja kaugelenägija valitseja. Ta seadis Itaalias julgeoleku ja kindla korra jalule. Jällegi kosus tööndus ja kaubandus, samuti ka põllumajandus, kuna $\frac{1}{3}$ maad jagati gootidele. Theoderichi peasihiks oli kõiki germaanlasi ühendada ja neid lähendada rooma kultuurile. Ühenduse mõttes sõlmis ta abielude kaudu sugulusidemeid oma perekonna ja burgundide, läänegootide ja frankide valitsejate vahel. Oma pealinna Ravenna ehitas ta uhke ariiaanide peakirikku.

Rahulolematuse põhjusi. Ainult roomlased ei olnud rahul Theoderichiga esiteks ta „valeusu“ pärast, samuti pahandas neid osa maade võõrandamine gootide kasuks ja gootide eraldamine valitsevaks rahvaks (näiteks ei allunud nad Rooma, vaid omadele seadustele). See kõik haavas roomlaste uhkust.

Pärast Theoderichi vaibus Ida-Gooti võim peagi.

Ida-Rooma riik keskaja alul.

Maa-ala ja rahvastik. Ida-Rooma alla jäi Diokletianuse 14 maakonnast 8 idapoolset, kus aga puudus ühine rahvus. Nagu läänes germaanlased, nii esinesid siin slaavi suguharud. Ümberrahvastamine arenes aga aeglasemalt kui läänes. Esialgu valitses Ida-Roomas siiski Lääne-Rooma mõju ja ladina keel. Alles hiljemini, Isauruste dünastia ajal VIII sajandil, näeme tõusvat kreeka mõju.

Riigikord ja sotsiaalsed olud. Kuna Lääne-Roomas senine riigikord langes, püsis see üldjoontes Ida-Roomas edasi. Riigi eesotsas seisis piiramatu võimuga keiser — *basileus*, kes valitses riiki ametnikkude kaudu. Sõja- ja kodanline võim ei olnud eraldatud. Peeti palgasõdureid, keda saadi peamiselt slaavlaste hulgast. Vahekord rikaste ja vaeste vahel oli sama terav kui Lääne-Roomas. Talupojad allusid suurnikkude võimule ja olid kinnistatud maa külge.

Keisrivalimine ja erakonnad. Kindel troonijärguse kord puudus siingi. Tugevad valitsejad suutsid siiski oma võimu parandada; mõni dünastia püsis isegi paari sajandi kestel, kuigi vaheaegadega. Nõrga valitseja puhul tõusis esile mõni tuntum väepealik, kes asutas uue dünastia. Otsustavad tegurid uue keisri ametisseastumisel olid: keisrikoja salasepitsused, palgasõduritest ihukaitse, mõnikord ka Konstantinoopoli rahvas. Seejuures tekkisid erakonnad, mida põhjustasid usulised kui ka isiklikud huvid: oma erakonna keiser pidi andma ametikohad omadele meestele.

Tsirkus. Konstantinoopoli rahva suuremaks kooskäimiskohaks oli tsirkus, kuhu mahtus mitukümmend tuhat inimest. Võiduajajate värvide järgi eraldati vastaserakondi sinisteks ja rohelisteks. Oli viisiks esitada keisrile tsirkuses ka poliitilisi nõudmisi.

Usutülid. Erakonnatülid süvenesid tänu usutülidele, mis Ida-Rooma elus moodustasid tähtsa teguri. Kreeklastele omase juurdlemis- ja vaidlusõhinaga käsitleti tähtsamaid usu alusõpetusi ehk dogmasid, nagu õpetus Kolmainusest, Jeesuse ja Pühaaimu omadustest ning nende vahekordadest Jumala Isaga. Tekkis lahkavami ja lahuske, nagu ariaanus, mida oli raske lepitada isegi kirikukogudel, kus õige õpetus pidi kindlaks määratama. Neid kirikukogusid peeti kokku 7 üldist ja 9 kohalikku. Ariuse õpetus mõisteti hukka a. 325 Nikea kirikukogul.

Valitsus ja usk. Konstantinus Suurest saadik oli usuasjuski keisril Ida-Roomas otsustav sõna. Mõned keisrid hoidsid lahusuliste poole, mõned püstitasid poliitilistel põhjustel uusi nõudmisi usualal. Segadused seeläbi aina süvenesid.

Rahvasterännu keerisest jäi Ida-Rooma riik — peale riigi lääneosa — peaaegu puutumata, sest peatõmbejõuks barbaritele oli vana kuulus maailmalinn Room. Alles hiljemini tulid rasked ajad ka Ida-Roomale. Esiialgu aga püsis ta veel küllalt võimsana, nii et teda arvestati ka läänes. Kuna läänes rahvasterännu möllus langesid tööndus ja kaubandus, muutus Ida-Room varasel keskajal maailmakaubanduse keskuseks. Oma soodsa asendi tõttu Doonau jõe ja Eufrati vahel ja Dnepri jõe pidi mineva kaubatee kaudu oli Konstantinoopol vahendajaks ida ja loodepõhja maade vahel.

Rahamajanduse mõju. Rahamajandusele toetudes peeti, nagu eespool öeldud, palgasõdureid ega vajatud riigikaitseks suurmaapidajate abi, nagu see kujunes läänes. Võidi seepärast suurmaapidajatest sõltuvate talupoegade olukorda parandadagi. Võidi vahepeal isegi maksusid alandada, nagu seda tegi V sajandi lõpu poole keiser Anastasios. Muidu aga olid maksud küllalt suured ja kurnavad.

Justinianuse sise- ja välispolitiika.

Justinianus ja Theodora. Tähtsamaid Ida-Rooma valitsejaid oli Dardaania mäestikumaalt põlvnev keiser Justinianus, kes valitses a. 527—565. Ta oli abielus endise tsirkuseratsutajanna Theodoraga, kelle ta tõstis oma kaasvalitsejannaks. Abikaasa mõjul hoidis keiser siniste erakonna poole.

Rahulolematus. Uus keiser algas hoogsat tegevust. Paganaid ja lahkusulisi — rohelisi — jälitati. Sõjategevus suurenes, ametnikud nõudsid valjult maksukohustuste täitmist, seejuures ei puudunud ka omakasupüüdmine. See kõik ärritas rahvast.

Mäss. Aastal 532 tõstsid rohelised osa siniste toetusel mässu. Algasid tänavarahutused, tekkis tulikahi, mis hävitas ligi poole linna. Justinianuse troon kõikus: juba olid laevad valmis põgenemiseks. Olukorra päästis Theodora, kes ei kohkunud, vaid nõu andis mässajatele vastu hakata. Neid lasti koguda tsirkusesse, kuhu tungis väejuht Belisarios oma gootidest sõduritega, kes tapsid umbes 30 000 mässajat. Mässujuhte ja nende poolehoidjaid jälitati veel hiljemini. Saadud hoop kaotas tänavvõitlused Konstantinoopolis kauaks ajaks. Seda mässu kutsutakse Nika mässuks, kreekakeelse hüüdsõna *νικᾶ* — võida — järgi, millega harilikult võitjaid tervitati.

Justinianuse sihid. Justinianus oli energiline, au- ja võimuhne ning teotes täielise ainuvalitsejana. Ta austas rooma kultuuri ja oli väga vaimustatud endisest Rooma vägevusest. Ta seadis endale suure sihi: endise Rooma ülesehitamise. Üldiselt aga peab Rooma riigis valitsema ühine seadus, ühine usk ja ühine kord.

Seadustekogu. Justinianuse suuremaks teeneks on Rooma seadusandliku päruse alleshoidmine ja korraldamine. Juba Caesar kavatses välja anda seadustekogu. Justinianuse ülesandel

koostas õigusteadlaste komisjon, eesotsas prefekt Tribonianusega, kuulsa „*Corpus iuris civilis*“e. Esimene osa — *codex* — sisaldab seadusi, mille aluseks endiste keisrite määrused. Teises osas — *institutiones* — on lühike õpetus õigusteaduse alustest. Kolmas osa — *digesta* — sisaldab keisriteaja õigusteadlaste arvamisi tähtsamate õiguseliste küsimuste kohta. Neljandas on Justinianuse ajal antud uued seadused — novellid, viimased juba enamalt kreeka keeles, ladinakeelse tõlkega.

Provintsid. Palju hoolt ja muret nõudis keisrilt kindla ja ühtlase korra rajamine provintsidest. Oli viisiks saanud, et ametnikud pidid endale riigilt kohti ostma. Arusaadav, et pärast püüti seda võimualuselt rahvalt kasuga tagasi saada. Ametnikkude ahnus arenes niikaugele, et kohati tekkisid mässud ja rahvas hakkas kohtadelt põgenema. Justinianus ei lase enam ametite eest riigile kohamaksu nõuda, käsib ülekohtuste ametnikkude peale piiskoppide kaudu kaevata ja laseb igal ametnikul, kes teenistusest lahkub, veel 50 päevaks paigale jääda, et rahvas saaks tagasi nõuda, mis ülekohtuselt makstud.

Usuasjad. Tähtsamaid siseküsimusi oli kiriku korraldus. Usutülid olid täies hoos: oli vaja luua rahu kirikus. Justinianus, hoides siniste — õigeusulise — erakonna poole, püüdis riigi huvides saavutada kokkulepet usu alal. Ka isiklikult oli ta usuasjust väga huvitatud, uuris vastavat kirjandust, vaidles usutegelastega, hoolitses kiriku heaolu eest. Keisri usulisest meelsusest annab tunnistust ka hulk uusi kirikuid.

Sofia peakirik. Eriti kuulus ja tänini püsinud on Justinianuse ehitatud Püha Sofia ehk jumaliku tarkuse (Jeesuse Kristuse) peakirik, millega algab eriline kirikuehitamise viis, n. n. „bütsantsi stiil“. Ehituseks tarvitati ka endiste paganausu templitel materjale, näiteks 8 suurt rohelistest marmorist posti kiriku peaosas on Eneesuse Diana templist.

Ateena akadeemia saatus. Kreeka paganlusele andis Justinianus seega viimse hoobi, et ta a. 529 võttis Ateena akadeemialt riigi toetuse kui ka selleks asutatud sihtkapitalid, mille tõttu asutis jäi seisma.

Kiriku ülesanded. Kirikul lasus peale otseste ülesannete — jumalasõna kuulutamise ja heategevuse — ka riiklikke kohustisi, näiteks täitsid piiskopid riigikontrolli ülesandeid kohtadel. Kirikuteenrid ise ei allunud ilmlikule kohtule.

Välispolitika. Väga hoogus oli Justinianuse välispolitika, kus ta peasihiks seadis vana Rooma impeeriumi jaluleseadmise. Selleks oli vaja sissetunginud barbareid endistest Rooma piiridest välja tõrjuda.

10 000 jalaväega ja 5000 ratsanikuga võitis Justinianuse väepealik Belisarios kahes lahingus vandaalid-ariaanid, osavalt toetudes kohaliku pärisrahva meeleolule. Nii langes vandaalide riik Põhja-Aafrikas a. 533. Rohkem hoolt nõudis võidetud riigi korrashoid, sest röövsalkadega tuli pidada alalist võitlust.

2 Justinianus kaaskonnaga.

Kerge edu Aafrikas meelitas keisrit edasi võitlema, nüüd juba Itaalia taasvallutamiseks. Siin õnnestus küll peagi vallutada Room, kuid Belisariosel oli vähe vägesid ja võitlus venis pikale. Viimne tähtsam Ida-Gooti kuningas Totila vallutas uuesti Rooma. Alles siis, kui Justinianus saatis Narsese juhatusel Itaaliasse suuremad väed, langes Ida-Gooti riik a. 553 ja Itaalia oli jälle keisririigi osa. See ei kestnud aga kaua: juba a. 568 võitsid Itaalia põhjapoolse osa langobardi suguharud. Bütsantsile jäi ainult Lõuna-Itaalia.

Narsesel õnnestus tagasi lüüa alemannide ja frankide katsetungida Itaaliasse, kuna keisri asevalitseja Aafrikas võitis läänegootide riigi lõunaosa Pürenees poolsaarel.

Samal ajal tuli Justinianusel pidada visa võitlust Pärsia riigiga, eriti kuningas Chosruga, kes, tungides oma röövretkedel kord siia, kord sinna provintsi, tegi riigile palju kahju. A. 555 tehti rahu: Justinianus suutis tõrjuda pärslasi Mustalt

merelt, kuna viimaste hooleks jäi vastava tasu eest riigi piiri valve Kaspia piirkonnas.

Palju vaeva nõudis ka võitlus loodepoolsete naabritega — slaavi ja teiste metsikute suguharudega, sest alati liikuvaid ja ilma kindla riigikorrata salku võidi küll võita, kuid mitte alistada. Justinianus laskis neid vahel hässitada üksteise vastu, ka ehtas ta nende vastu rea uusi kindlustisi ja parandas vanu.

Siiditööndus. Üheks tähtsamaks kauba-artikliks oli tol ajal siidriie. Alaline vaen Pärsiaga takistas läbikäimist Hiinaga, kust siidi sisse veeti. Kahel rändajal mungal oli õnnestunud oma keppide õõntes salamahti sisse tuua siidiusse, ja nüüd algas Bütsantsis oma siiditööndus.

Rahamajandus. Tarvitades palju raha oma sõdade ja ehitiste jaoks, tõstis Justinianus maksusid, pani toime sundlaenusid, lõi riigi monopole, võõrandas lahkusulistele varandusi. Nii-sugune majanduspoliitika põhjustas kodanikkude vaesumist ja riigi jõu nõrgenemist väliste vaenlaste pealesurumisel.

Bütsantsi kultuur.

Esialgul oli Bütsantsis tunda Rooma mõju ja ametlikuks keeleks oli ladina keel. See kestis ka pärast Lääne-Rooma langemist, sest jäi ju nüüd vana Rooma suuruse esindajaks Konstantinoopol. Nagu nägime, püüti siin teostada isegi Rooma ülesehitamist endises suuruses.

Hiljemini muutub asjaolu. Bütsantsile ilmuvad uued vaenlased: slaavlased ja araablased. Läänes areneb tugev Frangi riik. Laialisema ründamispoliitika asemel tuleb tõsiselt asuda enesekaitsele. Sidemed läänega nõrgenevad. Vana-Kreeka lähedus pääseb mõjule ja ametlikuks keeleks tuleb kreeka keel. Bütsantsi kultuur areneb kreeka kultuuri najal ja on kaua aega viimase alalhoidjaks, ainult selle erinevusega, et vana kreeka mõtteteaduse asemel kerkivad esikohale usuküsimused, mida harrastatakse sama innuga kui vanas Kreekas mõtteteaduse probleeme.

Vaimse kultuuri alal on Bütsants teotsenud ajalooteaduse, õigusteaduse ja chituskunsti vallas. Luulekunst siirdus piibliainete edasiandmisele, peamiselt kirikulaulude loomisele (Johannes Damaskusest VIII saj.). Ajalookirjanduseski oli tähelepanu pöördud kirikuasjadele, peamiselt kloostritele, kus õitsis pühakute elulugude kirjutamine. Kuid ei puudunud ka ilmlik aja-

lugu. Justinianuse ajaloo (*Anecdota*) kirjutas Prokopios. Leidus ajalookirjanikke isegi valitsejate hulgast, nagu keiser Konstantinos Porfirogenetos ja keiser Alexios I tütar Anna Komnena.

Väga tähtsaks osutus Bütsantsi tegevus õigusteaduse alal (*Corpus iuris*). Õigusteaduse ja ilmliku seadusandluse kõrval harrastati ka kiriklikkude seadeldiste — kaanonite — väljaandmist (nomokaanon).

Üldse aga puudub Bütsantsi vaimukultuuril värskus, algupära: nende õpetlased on head kogujad ja seletajad, kuid mitte loojad. Seepärast tabab bütsantsi kultuuri tardumus ja orjalik kinnipidamine olevatest vormidest.

Ehituskunsti alal võib mainida Bütsantsi kirikute omapärast stiili; kujutava kunstina õitsis mosaiik-seinamaalide valmistamine; ei puudunud ka maalikunst, mille omapärasus on kristlik kujutlusvorm.

Paavsti võimu tõus.

Ristiusu piiskoppidest tõusis õige varakult esikohale Rooma piiskopp, keda hakati nimetama paavstiks (isaks). Paavsti võimu tõusu mõjustasid mitmesugused asjaolud.

Paavst elas Roomas, tolleaegse maailma pealinnas.

Esimeseks paavstiks hakati pidama apostel Peetrust, keda Kristus oli nimetanud kaljuks, millele ta rajab oma koguduse ja kellele ta lubas anda taevariigi võtmed. Paavstid oleksid nii siis Peetruse ametijärglased.

Ususegaduste ajal Bütsantsis osutusid paavstid õige- ehk üldise (katoliku) usu kaitsjateks.

Riikliku võimu nõrkuse tõttu pidi paavst tihti korraldama Roomas kui ka väljaspool riigi asju, nagu kaitseküsimusi ja toitlusolusid. Sagedasti tuli paavstil olla ka vahekohtunikuks valitsejate tülide puhul.

Paavstid hakkasid ristiusku levitama, kusjuures ristitud maad jäid Rooma mõju alla, nagu Inglismaa ja Saksamaa.

Paavstide hulgas leidus rida andekaid ja agaraid mehi, nagu Leo I Suur (440—461) ja Gregorius I Suur (590—604).

Leo I-st peale taotlevad paavstid enam-vähem järjekindlat sihti: tõusta kogu ristiusu kiriku peaks. Kuulsaks saab Leo I eriti Rooma päästjana Attila rüüstamisest. Ka usualal on tal suur autoriteet.

Eriti energiliseks kiriku- ja riigimeheks osutus paavst Gregorius I Suur. Olles tähtis kirikukirjanik ja jumalateenistuste korraldaja (seab oreli kirikusse), tõstis ta Rooma kiriku mõju ja tähtsust esiteks sel teel, et üldusuga ühendati seni Ariuse õpetusest kinni pidanud Lääne-Gooti riik. Siis saatis ta munk Augustinuse juhatusel misjonärid Inglismaale, anglosakside juurde, kus jõuluku a. 597 ristiti Kenti kuningas Ethelred 10 000 alamaga.

Politiiliselt nägi Gregorius palju vaeva, otsides Itaaliale kaitset langobardide julma hoolimatuse vastu. Kui abi ei tulnud idast ega läänest, tuli tal endal maa julgeoleku ja hüve eest hoolitseda. Saamatu linnavalitsuse asemel muretses paavst isegi Rooma leivavarustuse eest.

Suured kirikumaad, mis seni väga vähe tulu andsid, korraldas paavst pikaajalisele rendile, nõudes hoolsat maaparandustööd; sel viisil suurenes maa tulukus. Saadud summadega arendas paavst hoogsalt hoolekannet, toites ja kattes vaeseid ning toetades neid rahaliselt. Kiriku rahaga osteti välja sõjavange, orje ja võlgnikke, kes olid vangi sattunud. Nii sai paavst tõsiseks isaks oma maale ja rahvale.

Paavsti võimu Itaalias kindlustas hiljemini ka kirikuriigi asutamine (VIII saj. keskel).

Samal ajal toimus hoogus misjonitöö Saksamaal paavsti toetusel ja munk Bonifatiuse juhatusel; uus Saksa kirik sattus sõltumusse paavstist.

Paavst Nikolai I nimetas end IX sajandi teisel poolel juba ülemaailmseks kirikupeaks.

Kloostrite asutamine ja nende tähtsus.

Kloostrite tekkimine. Juba ristiusu jälitamise ajal lahkusid mõned inimesed seltskonnast üksikutesse kohtadesse, et seal vaikselt, rahu elada ja Jumalat teenida. Hiljemini kadus küll jälitamine, aga usuvabaduse ajal, eriti ristiusu muutumisel riigiusuks, tuli kogudusse palju uusi liikmeid, kes kristliku usu ja valju moraali suhtes olid pealiskaudsed. Koguduse esialgne puhas elu langes, tekkisid paganlikud eluviisid kristlaste seas ja algasid usutülid. Paljud tõsised kristlased ei suutnud seda kannatada ja siirdusid kõrbedesse, kus nad siis elasid erakutena (anahoretidena, eremiitidena) üksildastes koobastes, veetes aega.

töös ja palves. Tihti juhtus, et mõne kuulsama eraku lähedusse asus ka teisi, kes pidasid teda oma õpetajaks ja elasid tema juhiste järgi. Nii tekkisid ühiselud — kinooviad. Kui ühele säärasele ühiselule ehitati müürid ümber, hakati seda ja hiljemini ka teisi sarnaseid hüüdma suletud paigaks — *claustrum*, millest saigi kloostri nimetus.

Idamaal oli kloostrite tekkimise paigaks Egiptus (tähtsam kloostrielu korraldaja Pahomius). Lääne-Euroopas asutas esimese kloostri munk Benedictus a. 529 Itaalias, Monte-Cassino's.

Kloostrielu. Kloostrites elati kindlate eeskirjade järgi, mis olid esialgu väga valjud: liha suretamiseks (askeesiks) alatine palve, paastumine ja töö ülalpidamiseks ning vaeste aitamiseks. Munk pidi maailmaelust lahkudes kõigest loobuma ja andma vaesuse, kuulekuse ja vallas põlve töötuse eluajaks. Kloostriülemat nimetati abtiks (*abba* — süüria keeli isa). Kloostrite elu arenes siiski kahes suunas: Idas pandi pearõhku palvele, askeesile ja endasse süvenemisele, Läänes aga harrastati palve vaheajal enam praktilist tööd. Ristiusu levitamisel olid kloostrid tähtsaks toetuspunktiks, nagu Bonifatiusle ta a. 744 asutatud Fulda klooster Saksamaal. Kuna haridus ja kultuur rahvasterännul langesid, hakkasid mungad koole pidama, haigeid põetama, käsi kirju ümber kirjutama. Eriti tähtsaks sai ümbruskonnale munkade hoolas põlluharimine, maaparandamine, viljapuude kasvatamine. Paljud soised paigad muutusid munkade töökate käte all õitsvateks oasideks, nagu Prantsusmaal Clairveaux (ladina keelest *clara vallis* — selge org). Tekkisid mitmed kloostrivendade ordud, mille põhikirjade alusel asutati sadandeid uusi kloostreid. Kuulsamad olid benediktiinlased ja tsistertslased (nimetus Cyteaux kloostrist Prantsusmaal, mis emakloostrina asutas endale suure hulga tütar-kloostreid.

Inimesed austasid kloostreid ja kinkisid neile (eriti eest-palvete eest pärast surma) rohkeid varandusi, mis kloostritele võimaldas heategevust ja kultuuritööd arendada. Hiljemini aga põhjustasid kloostrite rikkused nende elanikkude esialgsete puhaste elukommete kadumist.

Frangi riigi kujunemine ja maa-aristokraatia mõju kasvamine.

Frangid jagunesid kahte ossa: saalid ja ripuaarid. Rahvasterännul nihkusid frangid Reini äärde, kust saalid said Rooma valitsuselt loa asuda piirikaitseväena Põhja-Galliasse. Esialgu ei olnud frankidel ühist valitsejat.

Chlodovech. Frankide ühinemine toimus V sajandi kestel. Sajandi lõpu poole õnnestub ühel nende juhtidest, Merovingide soost Chlodovechil (a. 481—511), saada frangid oma valitsuse alla. Ühendatud rahvana moodustavad frangid suure sõjalise jõu, mida energiliselt juhib Chlodovech.

Chlodovechi võidud. Esimesena langeb Chlodovechi kätte Gallia keskosas sõltumatuna püsima jäänud Rooma provints, n. n. Syagriuse riik (486. a.). Hiljemini teevad alemannid katset tungida Galliasse, kuid Chlodovech võidab nad Zülpichi (Tolbiaki) lahingus. Oma abikaasa mõjul, kes Burgundiast pärit ja juba kristlane, andnud Chlodovech tõotuse, et ta võidu korral laseb end ristida.

Frankide ristimine. Aastal 496 ristitakse Reimsis Chlodovech ja frangi ülemad Roomast kohale kutsutud vaimulikkude poolt. See samm on Frangi riigile väga tagajärjekas. Esiteks saavad frangid õigeusklikkudeks, mis neile katoliku kiriku silmis toob suurema lugupidamise. Teiseks omandavad Frangi valitsejad omal algatusel vastuvõetud ristimise tõttu juba algusest peale suuremad õigused kirikuasjus. Alistatud rahvastik, kui see veel ristimata, kristianiseeritakse; riigimaad lähevad kuningale; omavalitsus asendub kuninga ametnikkudega.

Sisemiselt ei too ristiusk frankide elukommetesse suuri muudatusi.

Zülpichi lahingu tulemusena alistub Chlodovechile põhjapoolne osa alemannide maast, kuna hiljemini (a. 502) saab ka selle keskmise osa Frangi riigi osaks. Lõuna-Gallia (Akvitania) ajab Chlodovech läänegoodid — ariaanid — välja a. 507 ja nii osutub ta peaaegu terve Gallia premeheks.

Frangi riigi jagunemine. Chlodovechi surma järel a. 511 jaotavad ta neli poega isa päruse nelja ossa, mis aga hiljemini jälle ühinevad noorema poja Chlotari valitsuse all. Siiski kujuneb ka

edaspidi asi nii, et nõrgema valitseja ajal riik jällegi kipub lagunema.

Chlodovechi järglased. Väliselt jätkavad Chlodovechi järglased tema maadevõitmispolitikat järjekindlalt. Tähtsam juurdekasv toimub VI sajandil, mil võidetakse Lõuna-Gallia puuduvad osad, alemannide maa lõunaosa, Burgundia ja suur osa tüüringlaste maast. Riigi kasvamine jätkub ka hiljemini, eriti VIII sajandi lõpu poole.

Valitsusolud. Kuna suur osa Frangi riigist oli endise Rooma provintsinä juba keskvoimuga harjunud ja mitmekesise rahvastiku tõttu ei olnud võimalik ka muudes osades pidada vana germaanlaste omavalitsuslikku korda, taotlevad Frangi kuningad Rooma eeskujul isevalitsuslikku riigikorda, kus kuningavõim rahvavõimu arvel tõuseb. Endised germaanlastele omased rahvaüksused muutuvad kuninga nõupidamisteks väeülematega ja vägede ülevaatusteks (märtsiväljad).

Majandusolud. Riigi rahandus on puudulik. Vabad frangid ei tunnusta veel korralikke riigimakse, vaid piirduvad iga-aastase vabatahtliku annetisega kuningale. Rahvasterännu tõttu hävinevad suurelt osalt kaubandus ja tööndus. Kuninga peavaranduseks osutuvad riigimaad, mille tuludega kaetakse riigi väljaminekuid. Suuremaks kuluks on tasud tähtsamaile sõjategelastele, eriti väejuhtidele, kellele hakatakse teenete eest eluaegseks pidamiseks andma riigimaid — *beneficium*'e.

Maa-aristokraatia. Nii tekkis maa-aristokraatia, mis tõusis ikka arvulisemaks ja võimsamaks. Et aga riigimaade tagavara vähenes ja viimaks lõpule jõudis, mõjus see halvavalt kuningavõimusesse: vaest kuningat ei tarvitsetud enam arvestada; ka jäid Merovingi soost valitsejad isikutena ikka nõrgemaks.

Majordoomused. Umbes VII sajandi keskel läheb Frangi riigis tegelik võim üle kuninga kõrgemale ametnikule — kojaülemale ehk majordoomusele, kes oli *beneficium*'ide korraldajana ja edasiandjana riigi majanduselu juht, ühtlasi ka vägede ülemjuhataja. Kuningas püsib seejuures veel ainult nimepidi.

Riigi peaosad. Nõrkade kuningate ajal oli Frangi riik jagunenud nelja ossa: loodes Neustria, kirdes Austraasia, lõuna pool Akvitaania ja idas Burgundia. Eriti tähtsaks tõusevad Austraasia majordoomused, kel õnnestub Frangi riiki jälle ühendada.

Esimesed Karolingid.

Araablaste kallaletung. Silmapaistvamaid Austraasia majordoomusi on Pippin Keskmise poeg Karl Martell (714—741). Aastal 732 võidab ta Poitiers' lahingus araablasi, kes olid a. 711 vallutanud Pürenee poolsaarel Lääne-Gooti riigi ja tungisid juba Lõuna-Galliasse. Araablaste edasitung raugab ja nad tõrjutakse tagasi üle Pürenee mägede.

Rüütlikeisuse tekkimine.

Ratsaväe tähtsust tunnustatakse juba Rooma riigi lõpu poole. Ka araablaste üle võidu saamiseks on suureks abiks ratsasõdurid, kes nüüd saavad valitsuse erilise tähelepanu osaliseks ja kellele hakatakse teenistuse eest ka maid andma. Et riigimaid ei jätku, võetakse lisa kirikumaaadest. Nii kujuneb alaline sõjaseisus — rüütlid (*Reiter* — ratsutaja), kelle varustamine maaga — teatud tingimustel teenistuse tasuks — muutub hiljemini süsteemiks.

Kirikupoliitika.

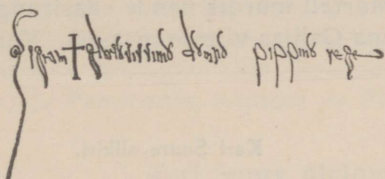
Kuigi Karl Martell võõrandab riigi huvides osa kirikumaid, püsib ta kiriku vastu üldse heatahtlikuna. Nii toetab ta paavsti palvel oma kaitsekirjaga germaanlaste „apostlit“ Bonifatiusi. Kui Karli surma järel a. 741 valitsema hakkavad ta pojad Karlo-man ja Pippin Lühike, siis — eriti tänu väga usklikule Karlo-manile — omandab Bonifatius väga suure mõju Frangi riigi kirikuasjadesse. Bonifatius juhatusel peetakse rida kirikonverentse, mille sihiks on parandada Frangi riigi kirikuolusid. Viimased olid mitmeti korratuses. Rahvastikus püsis ebakristlike kombeid; vaimulikkude eluviisid olid liiga ilmlikud. Ka püüdis Bonifatius teha Frangi kirikut enam sõltuvaks Roomast. See tekitas Frangi riigi juhtivais jõududes rahulolematust ja selle järel, kui Karloman valitsusest loobus ja kloostriisse läks, ei saanud Bonifatius oma tegevust Frangi riigis senise eduga jätkata.

Pippin Lühike.

Pippin Lühike sarnanes oma vaadetelt isaga: ta jäi eeskätt ikkagi riigimeheks, kes kirikut kohtles peamiselt riigi huvide seisukohalt.

Riigipööre. Paavsti heatahtlikul nõusolekul pani Pippin Lühike a. 751 toime riigipöörde: ta kõrvaldas troonilt viimse Merovingi soost kuninga Childerich III ja laskis valida enda Frangi kuningaks. Selle sündmusega leidis väljakujunenud olukord ametliku tunnustuse.

Kirikuriik. Frangi kuningana ei unusta Pippin Lühike paavsti toetust. Paavst Stephan II külastab Pippini isiklikult ja palub teda appi langobardide vastu. Pippin teeb kaks sõjakäiku Itaaliasse, et toetada paavsti, võidab langobardidelt Kesk-Itaalia ja kingib selle paavstile. Nii tekib a. 754 paavsti ilmlik riik ehk kirikuriik.

Pippin Lühikese allkiri.

(Pippini oma käega on kujutatud ainult rist.)

Pippin korraldas kirikuolusid, laiendas ja kindlustas riiki ning jagas sisses a. 768 riigi oma kahe poja Karli ja Karlmani vahel. Karli nime järgi hakatakse dünastiat kutsuma Karolingideks.

Karl Suur.

Välistegevus.

Võitlus langobardidega. Karl Suur valitses a. 768—814, esialgu koos vennaga. Kui Karli vend Karlman peagi sureb, ühendab Karl Frangi riigi jälle üheks. Karlmani äi, langobardide kuningas Desiderius ei olnud rahul, et tema tütre lapsed isa riigiosa ei saanud pärida, ja algas Karliga sõda. Karl võitis langobardid ja a. 774 ühendas Frangi riigiga Lombardia ja Kesk-Itaalia. Ta kinnitas ka isa kingitise paavstile, kuid tegelikult jäi kirikuriik Karli ülemvõimu alla. Hiljemini ühendas Karl Frangi riigiga ka Baieri ja Kärnteni.

Saksi sõda. Põhja pool franke, Jüüti poolsaareni, Elbe ja Reini vahel elas iseseisev südi saksi rahvas, kes jagunes viide sugukonda. Sõjaajaks valiti hertsog. Politiliselt oli hädatarvilik sakside maad, mis juba poolsaarena Frangi riigi piiresse jäi, riigiga ühendada. Aastal 772 algab Karl Suur sõda saksidega,

mis on väga visa ja kestab üldse üle 30 aasta. Kuigi Karl sakse korduvalt alistab, kasustavad need Karli äraolekut teiste sõdade puhul ja saavutavad oma agara hertsogi Vidukindi eestvõttel jälle iseseisvuse. Ühes sellega taganevad nad alistamisel pealesunnitud ristiusust. Verdeni veresaunas (782) laseb Karl osa vastupanijaid hukata, saadab osa asumisele ja meelitab osa kõrgemast seisusest enda poole. Kui aga Karl saksidelt sõjateenistust nõuab, puhkeb mäss uuesti, mille eest ta umbes 10 000 sakside perekonda Galliasse asumisele saadab. Viimaks raueb sakside vastupanek a. 804.

Sõjad araablastega. Eelmised Frangi valitsejad olid araablastega õnnelikult võidelnud: Karl Martell murdis nende edasitungi ja Pippin Lühike võttis neilt Lõuna-Gallias viimse maa-ala. Karl

Karl Suure allkiri.

(Karli oma käega on joonistatud ainult romb ja nimetähtede keskel ja selle sees väike romb.)

Suur otsustas sõdida araablastega Hispaanias. Põhjust andis üks araabia emiir, kes Cordoba kaliifile ei tahtnud alistuda ja frankide kuningat appi palus. Karl tõttas oma vägedega üle Pürenee mägede ja algas edukalt võitlust. Saksilaste mässu puhul pidi ta selle pooleli jätma ja tagasi minema.¹⁾ Hiljemini aga jätkas Karl Suur sõda araablastega korduvalt ja sai kirdeosa Pürenee poolsaarest kuni Ebro jõeni oma võimu alla. Aastal 801 asutas Karl sinna Hispaania piirimaa ehk margi.

Võitlustest idarahvastega. Karl Suure riigi idapiiril elasid mitmesugused slaavi rahvad: põhja pool sorbid, böömlased ja määrid, lõunas kroaadid. Keskel, umbes Austria kohal, elasid soome-ugri tõugu avaarid, kes ennast hunnide järeltulijaiks pidasid. Oma alaliste röövretkedega sundisid nad Karli sõda alustama, mis pärast korduvaid sõjakäike Karli võiduga lõppes.

¹⁾ See taganemine andis toleaja luuletajatele tänulikku ainet Roncevali oru sündmuse tõttu, kus üks Karl Suure väepealikuid Roland vaenuliste baskide poolt ümber piirati ja võitluses langes. Rolandi kangelastegusid ja ta kannatajaturma ülistati paljudes keskaja lauludes.

Piirikaitse.

Puhver-riigid. Karl Suur ei ühendanud võidetud slaavlasti ja avaare otseteed Frangi riigiga, vaid moodustas neist mitu liitriiki, mis pool-isesesivaks jäid, kuid kohustatud olid veel idapoolsemate rändrahvaste röövretkede vastu võitlema. Nii tekkis Frangi riigi idapiirile pikk kaitse- ehk n. n. „puhver-riikide“ rida, mille piir ulatus Baltimerest kuni Aadria mereni ja põhja pool Ooderi ja Doonauni.

Margid. Riigi kaitseks asutas Karl Suur piiriäärsetesse maadesse rea n. n. marke, mille valitsejateks ta määras erilisi ametnikke — markkrahve, kes olid kohapealse kaitseväge juhtideks ja kelle peaülesanne oli piirikaitse. Niisugused margid olid: läänes — Bretagne; idas: Brandenburg, Idamark (pärasine Austria) ja Pannoonia, Alpides — Friaul, lõunas — Hispaania mark.

Karl Suure diplomaatiline tegevus.

Karl Suure õnnelik ja laialdane sõjategevus tõstis ka tema rahvusvahelist mõju, mida ta osavalt kasustas. Väga tihti tuli tal vastu võtta välismaade saadikuid. Sõbralikus vahekorras oli ta Bagdadi araablatega; neid lähendas eriti ühine vaen Hispaania araablaste vastu. Bütsantsiga käidi küll läbi, kuid vahekord jäi külmaks, sest seal tunti Karl Suure vägevuse üle kadedust.

Keisriks kroonimine. Karl Suure diplomaatilise tegevuse suuremaks saavutiseks oli tema pidulik kroonimine Rooma keisriks 800. aasta jõulupühadel paavst Leo III poolt. Nii tekkis Lääne-Euroopas keisririik uuesti. Karl, keda juba kaasaegsed „Suureks“ kutsusid, sai nüüd ametlikult vana Rooma riigi võimu pärijaks; oli ju temale alluv riik juba maailmariigiks saanud ja ühendas pea kõik germaanlaste rahvused.

Sisetegevus.

Keskvalitsus. Karl Suure riigi valitsemise keskuseks on tema ise oma õukonnaga. Kindlat pealinna tal ei olegi, vaid ta liigub oma kojaga ühest riigiosast teise. Alles vanemas eas peatub ta peamiselt Aachenis — selle läheduses olevate soojaveeallikate pärast. Täielikuks isevalitsejaks ei muutu Karl siiski: ta korraldab iga aasta nõupidamisi riigi kõrgemate ametikandjatega ja ka laiemate rahvahulkadega. Igal sügisel on väiksem nõupida-

mine riigi kõrgemate ametnikkudega, kes esinevad aruannetega ja kus töötatakse välja rida üldisi kui ka kohalikke määrusi ja seadusi, mis kirjutati peatükkidena (*capitula*) üles ja mida kutsuti kapitulaarideks. Kevadel oli suurem rahvakoosolek (mai-väli), kus tehti teatavaks antud määrused, võeti vastu kingitisi, kuulati järele asjaolude seisukorda kohtadel ja pandi toime sõjavägede ülevaatusi. Ühtlasi otsustati seal ka järjekordse sõjakäigu küsimus.

Riigivõimu korraldus kohtadel. Kohtadel teostas riigivõimu kuninga asemik — krahv, piiriäärsetes maakondades markkrahv, kel oli õigus käsutada ka sõjaväge. Kuninga losside ja mõisade ülemaid kutsuti pfalzkrähvideks ¹⁾. Krähvide tegevust kontrollisid aeg-ajalt erilised revidendid, n. n. lähetuskrahvid (*missi domini*). Iga krahv pidi kutsuma enda juurde, eriti kohtuotsuste tegemisel, ka kohalikkude vabade rahvaliikmete esindajaid (*scabini*), kes asjaolusid lähemalt tundsid. Administratiivsest tegevusest ja ametnikkude kontrollimisest võtsid osa ka vaimulikud, kes harilikult olid hariduse saanud Karli kojakoolis ja olid temale isiklikult tuntud.

Majandusolud. Peatuluallikaks sel ajal oli maa. Karl Suure alaliste sõdade tõttu ei saa väiksemad maaomanikud mahti küllaldaselt hoolitseda oma majapidamise eest, vaesuvad ja satuvad suurmaaomanikkude mõju alla. Hakatakse vaese sõltumust rikkast seaduslikuks nähtuseks pidama. Sõjavägede komplekteerimine jääb peamiselt suurnikkude kohustiseks, kes oma mõjualuste hulgast tarvilise osa sõdureid pidid andma. Suurmajapidamine arenes jõudsalt. Karl sai omad peatulud maadest ja oli haruldaselt hoolikas ning ettenägija mõisapidaja. See selgub kroonumaade valitsemise kohta käivast kapitulaarist, kust leiame määrusi, kuidas ühte või teist ainet tuleb tarvilisel määral ja äärmise puhtusega talveks tagavaraks valmistada; et igas veskitiigis peetaks hanesid ja parte; et igasugustest tööriistadest oleks mõisas küllaldane tagavara, et töö — riista katkiminekul — viivitust ei tuleks jne.

Läbikäimise hõlbustamiseks hoolitses Karl liiklemisvahendite korraldamise eest: laskis parandada teid, ehitada sildu. Kui kadedad parvemehed suure puusilla Reini jõel ära põletasid, otsustas Karl sinna kivist silla ehitada, mis aga tema surma tõttu tegemata jäi.

¹⁾ Ehk *comites palatii* — õuekohtu kaasistujaks.

Kirikuasjad. Hinnates kõrgelt kiriku mõju, maksis Karl ise kirikule kümnist ja tegi selle sunduslikuks kogu riigis. Seejuures nõudis ta vaimulikkudelt hoolast tegevust, karistas hoole-tuid ja liiga ilmlikke. Isiklikult usklik, ei sattunud ta kunagi kiriku mõju alla, vaid suutis kerge vaevaga vaimulikke riigi huvides kuulekuses hoida. Ta ehtas uusi kirikuid (Aacheni peakirik — toom) ja parandas vanu. Et frankide laul väga halva-kõlaline olnud, saatnud Konstantinoopoli keiser Konstantin VII Karlile oreli ja paavst Roomast lauljaid. Karli lugupidamisest ristus mõju vastu tunnistab ka sunduslik kristianiseerimine, nagu see aset leidis Saksi sõdades.

Vaimuelu Karl Suure ajal.

Karl osutus suureks haridusesõbraks ja püüdis igapidi tõsta vaimse kultuuri taset. Hariduses oli Gallia VIII sajandil maha jäänud naabermaist, Itaaliast ja Britanniaast; seepärast kutsubki Karl Suur oma haridustegelasi sealt.

Kultuuritegelasi. Tähtsamaid Karl Suure abilisi kultuuritöös on anglosaks Alcuin, siis teadusemehed Petrus Piisalane, Paulus Diakonus, luuletaja Theodulf; veel olgu nimetatud arhitekt ja Karl Suure eluloo kirjutaja Einhard.

Karl Suur ei häbenenud juba täiskasvanuna õppima hakata. Kirjutuskunstist ta jagu ei saanud, aga peale emakeele rääkis ta vabalt ladina keelt ning sai täiesti aru kreeka keelest. Eriti huvitas teda täheteadus. Ka oli Karlil vilumust usuteaduses.

Koolid. Alcuini suuremaks teeneks oli keskaegse koolikorra loomine. Esimese, ala-astme moodustasid algkoolid, kus peaa-ineks oli ladina keele õppimine. Karl soovis, et haridus leviks mitte üksnes vaimulikkude hulgas ja kõrgemate ilmikute kihti-des, vaid ka laiema rahva seas.

Teiseks koolitüübiks olid erilised kirikulaulu ja -muusika oskuskoolid.

Kolmanda ja peatüübi moodustasid Karl Suure ajal kesk-koolid, mille õppekava oli rajatud Rooma niinimetatud seitsmele vabakunstile (*artes liberales*). Need koolid moodustasid kaks astet. Esimene oli kolmik-kool (*trivium*), kus õpetati grammatikat (peamiselt poetikat ja kirjandust), retoorikat (kõnekunsti) ja dialektikat (vaidluskunsti). Teine aste oli nelik-kool (*quad-rivium*), kus õpetati aritmeetikat, geomeetriat, astronoomiat ja

muusikat. Kuulsam ja täielikum oli Karli enese kojakool. Vanas eas asutas Alcuin Tours'i kloostrilemana ka seal tähtsa kooli.

Õppeviisidest. Õpperaamatud olid alles tekkimisel, õpetati peamiselt suuliselt. Täiendavalt loeti rooma kirjanikke. Tähtsaks õppetöoks olid stiiliharjutused ja sõnade seletused ning mõistatused.

Teaduse ülemaks sihiks oli usuteaduse sügavam mõistmine.

Raamatuid kirjutati alles, nii et neid oli üldse väga vähe. Parandati varematel sajanditel oskamatusse tõttu rikutud käsikirju, eriti pühakirja teksti. Hakati esmakordselt koguma antiikseid käsikirju. Ka ärkas juba sel ajal huvi rahvaluule vastu. Karl ise käskis üles kirjutada vanade germaanlaste kan-

Karl Suur.

Rooma Laterani *tricli nium*'i ruumis ap. Peetruse mosaiikpildil.

gelastelugusid, koostada saksa grammatika, laskis teha tõlkeid ladina keelest saksa keelde, andis kuudele saksa nimetused. Ta ei kahelnud sugugi küsimuse lahendamisel, kas tohib tarvitada emakeelset jumalasõna. Ta nõudis vaimulikkudelt, et need peavad usutunnistuse ja „meie isa“ palve emakeelde tõlkima ja kogudusele kätte õpetama.

Jooni Karl Suure isikust. Kujutisi Karl Suurest peaaegu ei ole, peale selle, mis hoidunud Roomas ap. Peetruse pildil.

Kaunis tugev mees, suured silmad, rõõmus nägu, vanemas eas hallid juuksed; mehine olek, hea tervis, vanuseni tubli sportlane: hea vehkleja, osav ujuja, jahimees ja väsimatu ratsutaja — nii kirjeldavad kaasaegsed Karl Suurt. Elukommetelt ja rõivastiselt olnud ta väga lihtne. Asjaajamisel pidanud vähe kinni vormilikkusest: kui juhtunud, lahendanud kohtuasju magadistoas rõivastudes, et inimestel ei tuleks oodata. Olnud kindla iseloomuga ja kõigi vastu õiglane ning heatahtlik. Armastanud tihti õpetada, sallinud ka nalja ja hinnanud vaimuteravust.

Einhardi kirjutatud Karli elulugu täiendas IX sajandil keegi munk, märkides üles palju jutte, mis Karli kohta rahvas seas liikusid. Mulje kaasaegsesse ja järgnevaissegi põlvdesse Karl Suurest ja tema riigist oli võrratult sügav.

Verduni leping.

Ludvig Vaga. Karl Suure surma järel a. 814 päris riigi tema ainus ellujäänud poeg Ludvig Vaga. See oli jumalakartlik ja õiglane inimene, kuid liiga nõrk selleks, et isa kombel laialdast riiki valitseda. Algasid segadused. Ludvig katsus olukorda päästa, jagades korduvalt riiki oma poegade vahel. Sellega kergenes küll valitseja vaev, kuid süvenesid lahkpüüded ja segadused, eriti siis, kui Ludvig tahtis riigist osa anda oma pojale teisest abielust, Karl Paljaspeale. Algas kodusõda, kus pojad isa vastu sõdisid, ta troonilt tagandasid ja vangistasid. Segased olud kestsid ka pärast Ludvig Vaga surma (a. 840). Kui vaenulised vennad viimaks märkasid, et ühise riigi alleshoidmine neil võimata, jagasid nad a. 843 Verdun'i lepingu põhjal riigi omavahel kolmeks.

Romaniseeritud gallialased ja läänefrangid, kes juba iserahvaks hakkasid kujunema ja ka keelelt erinesid, said Karl Paljaspea valitsuse alla. Idafrankide ja teiste germaanlaste suguharude üle, kes vana-saksa keele säilitasid, sai valitsejaks Ludvig Sakslane. Riigi keskosa nende vahel ja Itaalia, samuti ka keisri nimi jäid vanemale vennale — Lotharile. Nii said alguse prae-gune Prantsuse- ja Saksamaa. Nõrga keskvalitsuse tõttu kestis jagunemine edasi ja Karl Suure riik killunes järk-järgult suuremateks ja vähemateks osadeks. Sellele mõjus kaasa ka välisvaenlaste surve. Eriti suurt kahju tegid Lääne-Frangi riigile normannid. Lothari riigi lagunemine algas kõige varem; selle peaosad on Madalmaad, Lotring, Burgundia, Šveits ja Lombardia.

Normannid.

Normannide kodumaaks olid Skandinaavia ja Jüüti poolsaar. Kehv põhjamaa loodus tegi elatise hankimise raskeks ja ei võimaldanud vanemate päruse tükeldamist, mille päris harilikult vanem poeg. Nooremad pidid aeg-ajalt kodumaalt lahkuma ja

endale mujal ülespidamist muretsema. Lahkujad ühinesid salkadeks ja said harilikult merimeesteks, keda viikingiteks hüüti.

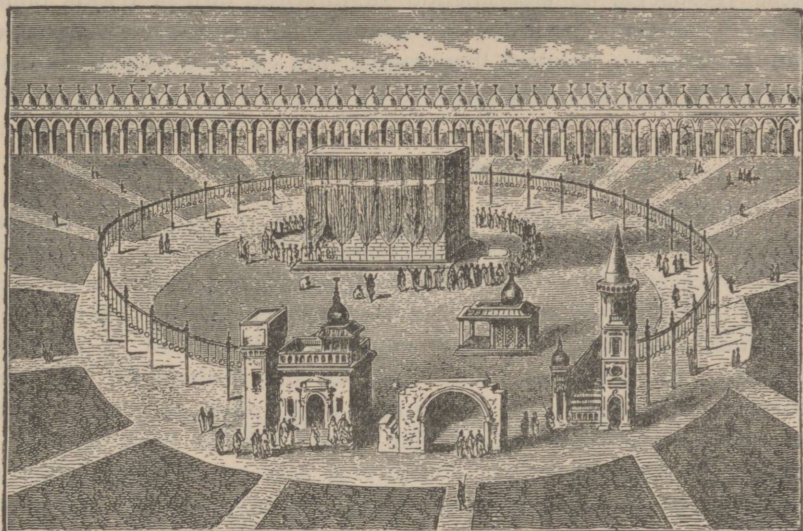
Viikingid. Vaprad merisõitjad viikingid moodustasid keskajal jõu, mida kogu Euroopa tundis ja kartis; nende käigud ulatusid isegi Palestiinasse. Agarate ärimeestena olid nad Põhja-Euroopas tähtsaks ida ja lääne kaupade vahendajaiks. Kuid juba IX sajandil näeme neid ka julmade röövlitena, kelle halastamatu ja pea hullumeelne vaprus oli otse õudne. Nad ei piirdunud mereäärsete maade rüüstamisega, vaid tungisid jõgesid pidi ka sisemaale. Kuulsus ja rikkus meelitas merikuningate lipu alla ikka rohkem uusi salku. Nende tegevus muutus põhjamaalaste silmis vaimustavaks, isamaaliseks ürituseks.

Viikingid.

Karl Suure riigi killunenud osade valitsejad ei suuda takistada viikingeid. Neid peeti Jumala vitsaks rahva pattude eest ja nende käest pääsemiseks palvetati alaliselt kirikus. Ärimeestena lasksid viikingid endid vahel ka rahaga lepitada.

Järjest võõrsil viibimine mõjus normannidesse harivalt. X sajandil algab nende kristianiseerimine ja tekib korralik riigielu. Nii loetakse Russi sugukonda Vene riigi alustajaks juba IX sajandi lõpu poole. Normanni vägimees Rolf asub lepingu põhjal Lääne-Prantsusmaale riigipiiride kaitsjana; Knut Suur vallutab Inglismaa XI sajandil; sama sajandi teisel poolel võtab üks normannide pealik Robert Guiscard Bütsantsilt Lõuna-Itaalia ja asutab sinna oma riigi.

Kaaba tempel.

Araablased.

Suurel Araabia poolsaarel asub eelajaloolisest ajast saadik üks semi tõugu rahvaid — araablased. Väga elavad, energilised, suure luuleanniga, kuid seejuures praktilised araablased on pea-aegu alati säilitanud oma vabaduse — tänu oma kodumaa loodusele, mis on suuremalt jaolt laialdane ja läbipääsematu kõrb. Sama kõrb aga takistas ka araablaste sugukondade ühinemist.

Eluviis. Suuremalt jaolt olid araablased karjakasvataja ja kolija rahvas. Vähem osa haris põldu ja kauples naabritega. Peeti üldrahvuslikke pühi, kus Mekka lähedal võidumängusid toime pandi. Luuletajad lugesid ette oma töid, võitjatele anti suurt au. Pühade ajal oli kogu maal rahu.

Usk. Araablased olid paljude jumalate austajad. Naabrid juudid ja kristlased mõjustasid neid usu suhtes. Nii sai neile tuttavaks ainujumaluse ja prohveti mõiste. Usuliselt ühendas kõiki araablasi Mekka linn, ühiselt lugupeetud Kaaba tempeliga, mille sein oli müüritud araablaste peapühadus — must kivi. Tempelis asusid ebajumalate kujud, pea iga päeva jaoks üks, muude hulgas ka Aabrahami ja Neitsi Maarja kuju lapsu-

kese Jeesusega. Enamarenenud suguharude hulgas tekkis oma-pärane usuvool (hanifid — uskmatud), kes tunduvalt lähenesid ainujumalusele, uskusid hauatagust elu ja kuulutasid täielist andumist Jumalale ehk islamit.

Muhamed ja tema usk.

Araablaste elusse tõi suure pöörde ja viis nad maailma ajaloo rahvana hoogsasse tegevusse VII sajandil Muhamed. Pärit vaesest perekonnast, käib ta poisikesena karjas, elatab end marjade müütamisest, saab pärast kaupmeheselliks, leiab lugu-pidamist leseksjäänud rikkalt perenaiselt Hadidžalt ja abiellub temaga. Kaupmehena laialt liikudes oli Muhamedil rohkeid tutvusi naabritega ja nende usuga, ning olles seejuures väga arenenud kujutlusvõimega, püüab ta oma rahvale leida uut ühist usku. Ta näeb nägemusi, andub oma ülesandele kõige hingega ja astub peagi välja uue usu kuulutusega. Esialgne edu on väike. Muhamed peab isegi oma vastaste eest kodulinnast Mekkast põgenema a. 622, millist sündmust muhameedlased hedžra'ks kutsuvad ja siit peale oma ajaarvamist loevad. Jatrib-Mediina saab Muhamedile uueks koduks. Seal on tal parem edu: organiseerub kogudus, pooldajate hulk kasvab ja peagi õnnestub Muhamedil (a. 630) vallutada Mekka. Siin hävitab ta ebajumalate kujud. Kuulsa Kaaba kivi tunnistab Muhamed ka oma usu suurimaks pühaduseks.

Uue usu peajooni. „Ei ole jumalat peale Allahi ja Muhamed on tema prohvet“ — nii kõlab uue usu peaõpetus. Mooses ja Kristus olid küll ka prohvetid, aga Muhamed on viimne ja kõige suurem. Viis korda päevas peab usklik palvet ja peseb end.

Reedel peetakse avalikku jumalateenistust. Palvepaigaks on mošee, kus vaimulik õpetaja mullah palvetab ja õpetab. Muedsin kutsub usklikke palvele pikast kitsast tornist — minaretist, mis mošee läheduses asub. Sealiha ja veini ei tohi tarvitada. Ramadaanikuul on tähtsaim paast; sel ajal ei tohi päeval üldse süüa ega juua. Paastumine ja palve viib taeva teele, armuand vaestele avab taevaukse. Paradiisi saab aga see, kes oma elu annab uue usu eest. Paradiisi elu kirjeldab Muhamed väga heredates ja maistes joontes. Usklikul on tarvitada jumalik toit ja jook, ta ümbrus on otsatu tore ja kosutav, igal usklikul on palju noori usinaid teenijaid ja suur hulk ilusamaid suuresilmalisi naisi — guuriaid. Saatus on igale ette määratud. Muu puu-

duva osa moraaliõpetusest laenas Muhamed juuda- ja ristiusult, näiteks vastutuse kandmise oma tegude eest. Uut usku nimetati islamiks, usklikke moslemiteks. Usukombeid peeti valjult. Raamatut, kuhu Muhamedi õpetused pärast sisse kanti, nimetatakse kooraniks.

Sunniidid ja ši-iidid. Kui hiljemini usklikkude etteotsa saavad juhid, kes polnud prohveti sugulased, siis tekib uus usuraamat — sunna, kus leiduvad koorani seletused. Siitsaadik jagunevad muhameedlased sunniitideks ja ši-iitideks. Viimased peavad kooranit üksi küllaldaseks. Ši-iitide usk püsis Mekkas ja selle ümbruses, praegu peamiselt Pärsias. Muud muhameedlased usuvad sunnat.

Ususõjad ja araablaste suurriik.

Juba Mekkasse tagasi tulles hakkab Muhamed oma usku levitama ja jutlustab sõda uskmatute vastu. Ainult surm a. 632 takistab tema laiemaid sõjalisi üritusi.

Kaliifid. Muhamedi surma järel jätkavad tema tööd ta lähemad kaastöölised Abu-Bekr ja Omar, kes on järgemööda prohveti asemikeks ehk kaliifideks. Nende eestvõttel ja uue usu õhutusel algab — juba Muhamedi ajal ühinenud — araablaste äge kallaletung naabritele. Võidetakse kõigepealt Bütsantsilt rida provintse: Süüria, Mesopotaamia, Egiptus, siis ka Sassaniidide asutatud Pärsia. See sündis väga kiirelt ja õhutas uutele ettevõtetele. Kuid neid takistasid ajutiselt sisetülid Omari surma järel Muhamedi vennapoja Ali ja Süüria vägedeülema Moabi vahel, mis lõppesid viimase võiduga. Siitsaadik jääb valitsus pea 100 aastaks (661—750) Moabi soo ehk Omaijaadide kätte. Pealinn viiakse Süüriasse — Damaskusse. Siin areneb lihtne kalifaat idamaiste kuningriikide eeskujul hiilgavaks ainuvalitsuslikuks riigiks. Ka tekib nüüd usulõhe. Puhkeb uus ususõdade hoog. Araablased omandavad idas Armeenia ja Turkestani. Ka püüavad nad vallutada Väike-Aasiat ja ründavad isegi Konstantinoopolit. Võitlus araablaste ja Bütsantsi vahel kestab peaaegu kogu VIII sajandi. Lääne suunas nihkuvad araablased mööda Aafrika põhjarannikut edasi ja jõuavad läänerannikuni. Püreneedel asuv Lääne-Gooti riik ei suuda ise lahendada troonitülisid ning kutsub araablased appi. Aastal 711 läheb nende pealik Tarik üle väina, mida nimetatakse nüüd Tariku kaljuks — Gibraltariks, ja võidab Lääne-Gooti riigi. Ainult kitsas maariba

Pürenee poolsaare põhjarannikul jääb iseseisvaks. Araablased tungivad üle Pürenee mägede ka Frangi riigi kallale, kus alles Karl Martell suudab nad tagasi lüüa. Araablased on jõudnud oma võimu tipule: nende riik — kalifaat — on suureks maailmariigiks tõusnud.

Kalifaadi killunemine.

Aastal 750 tekkis kalifaadis uus mäss. Üks Pärsia maa-valitsejaid Abul-Abbas hukkas Omaijaadi soo printsid ja asutas uue valitsejasoo Abbassiidid. Pealinn viiakse Tigrise kaldale — Bagdadi. Selle pöördega ei ole siiski kõik päri: üks Omaijaadi printsidest pääseb Pürenee poolsaarele, mis jääb iseseisvaks Cordoba kalifaadi nime all (711—1492). Nii algab kalifaadi killunemine, mis ka hiljemini jätkub: iseseisvaks saavad Egiptus, Turkestan ja muud osad. Sellega kaob araablaste riigi vägevus peagi. Asemele tuleb uus rahvas — türklased.

Õiguslik kord. Muhamed sai aru, et sugukondadeks killunenud araablased vajavad ka ühtlast õiguslikku korda. Et aga nende riik usu õhutusel areneb, siis on arusaadav, et ususeadus ja ilmlikud seadused neil ühtivad. Kirikupea imam on ka ilmlik valitseja. Suurt rõhku pannakse ka kodanlisele ühistundele; veritasu ja sugukondade kättemaksu keelatakse.

Perekond. Muhameedlastel oli lubatud mitmenaisepidamine. Naisterahvastel oli aga esialgu siiski rohkem vabadust, kui seda leiame muhameedlaste juures hiljemini. Lapsed olid hästi kindlustatud: isal oli õigus ainult $\frac{1}{3}$ varanduse üle. Pojad pidid pärima kõik ühetasa, olgu see majaisanda esimese naise või orjapäädruku poeg. Tütar sai ainult poole poja osast.

Riigikorraldus. Alul oli araablaste riigikorraldus väga lihtne: kes uue usu heaga vastu võtsid, said maksudest vabaks peale usukümnise. Võidetute käest võeti maid muhameedlaste ühismaadeks, mida välja renditi. Nende käest nõuti ka pearaha ja tulumaksu, maapidajatelt veel maamaksu. Kui pärast hakati ka muhameedlastelt riigimaksu nõudma, siis jäi usu levimine peagi soiku.

Riiki valitses ainuvalitsejana kaliif. Tegelik võimu teostamine sündis ametnikkude kaudu, kelle ülemaks juhatajaks oli suurvesiir. See pidi olema hea haridusega, tark mees, isegi luuletaja. Teised tähtsamad ametnikud olid: politseiülem, peakoh-

tunik (kaadi) ja postiülem, enam küll riigikontrolli juhataja, kusjuures postiasjandus jäi kõrvalametiks. Kohapealseteks ülemateks olid maakonnaavalitsejad, kel olid ka omad kohtunikud, politseinikud ja postiülemad.

Majanduselu.

Politiiline elevus põhjustas juba Abbassiidide ajal elavat majandustegevust. Araablased jätkasid vanaaegseid majandustegevuse alasid ja arendasid neid suure hoolega. Hästi edenesid põlluharimine ja aiandus. Eriti armastatud oli puuvilla, suhkru- pilliroo, mooruspuu, kohvi ja lillede kasvatamine. Viimastest toodeti lõhnaõlisisid. Silmapaistval kohal oli metall- ja tekstiiltööstus. Hästiedenenud tööstus kutsus välja elava kaubanduse nii lõunas, vanadel Egiptuse—Mesopotaamia kaubateedel, kui ka põhjas — Kaspia merest Baltimereni.

Haridus ja kultuur.

Ehitised. Oma võimu tõusupäevil ehitavad araablased hulga omapärase (mauri) stiiliga hooneid: losse ja palvepaiku (mošeid), näit. Omari mošee Jeruusalemmas. Lossidest on mälestistena mõned püsinud, näit. Granadas Alhambra Lõvidehoov. Neis äratavad kõigepealt tähelepanu arabeskid — iselaadi kirjud seinailustised: Muhamedi kindla keelu põhjal ei tohtinud maale seintel olla. Peale peenikeste marmorsammaste ja poolringis kaarte on veel huvitavad mauri stiili stalaktiitvõlvivid — mesilastekärgede sarnased.

Teadus. Araablaste teadus toetus peamiselt vanadele kreeka autoritele, peaausjalikult Aristotelesele. Neid töid tõlgiti araabia keelde, kuigi tihti vigadega. Harrastati hoolega matemaatikat; sõnad: algebra, siinus, koosinus ja araabia numbrid on selle mälestuseks. Eriti armastasid araablased täheteadust, kus nad pearõhku panid omapärasele kunstile — ennustustele tähtede abil — astroloogiale. Ehitati hulk tähetorne. Lahutusteaduse saladusi püüti arendada selleks, et leida filosoofia ehk kullategemise kivi. Nii arenes alkeemia. Oma laialdastel rännakutel panid araablased ümbrust hoolega tähele; ka oli neil õpetlasi-reisijaid, kes oma tähelepanekuid üles kirjutasid. Nii tekkisid neil geograafilised tööd, mis keskaja tundmiseks on tähtsad allikad. Suuresti oli arenenud Abbassiidide ajal luulekunst, millest muu

seas annab tunnistust Karl Suure kaasaegse Harun Ōiglase (al Rašidi) ajal tekkinud 1001 öö muinasjuttude kogu. Kujutav kunst puudus, sest selle keelas muhamedi usk kindlasti ära.

Araablase ajalooline tähtsus.

Euroopa hariduse ajaloos keskajal on araablase haridustööl suur tähtsus. Esimesed eurooplaste ülikoolid tekkisid araablase eeskujul. Alkeemia ja astroloogia saavad keskaja ebateadusteks Lääne-Euroopas. Aristoteles'e töid tõlgitakse araabia keelest ladina keelde ja nendele rajatakse keskaegne mõtteteadus, mida hakati kutsuma skolastikaks. Olgugi et araablase haridustööl on tähtsaid puudusi, ergutas see eurooplasi teaduslikku tööd tegema.

Slaavlased.

Üheks uueks rahvaks, mis keskajal, umbes VI—VIII aastasajal juba tuttavaks saab, on slaavlased. Nende vanem ajalugu on meil tuntud ainult naaberrahvaste kroonikate kaudu.

Asukohad. Slaavlaste algkoduks peetakse Karpaati mägede ümbrust. Siit algas jagunemine. Osa slaavlasti läks lõuna poole, asus Balkani poolsaare põhjaosas ja sai, nagu nägime, Bütsantsi riigile tooreks sõjajõuks kui ka kardetavaks naabriks. Osa, mis asus põhja poole, umbes praeguse Kesk-Euroopa piiridesse, jagunes omakorda lääne- ja idaslaavlasteks. Kui sakslased hiljemini lääneslaavlasti hakkasid ida poole tõrjuma, kadus osa neist, näit. balti slaavlased — vendid ¹⁾ sakslaste hulka ära. Agaram ja püsivam osa slaavlasti moodustas slaavi riigid, nagu Poola ja Böömi (Tšehhi).

Lääneslaavlaste riigid.

Suur-Määri. Esimesena tekib läänes Suur-Määri riik, mis a. 865 võtab vastu ristiusu Bütsantsist, tänu vendadele Kyrillosele ja Methodiosele, kes koostavad slaavi tähestiku ja tõlgivad slaavi keelde pühakirja ja jumalateenistuseraamatud. Kuigi hiljemini Määrimaa usuliselt kaldus Rooma poole, tuli elanikkudel

¹⁾ Võib-olla on siit pärit ka „vene“ nimetus.

pea alaliselt võidelda sakslastega. Saksa Karolingide kutsel tulid viimaks ungarlased ja hävitasid Suur-Määri riigi a. 894.

Böömi. Böömlased allusid esiti Suur-Määrile. Selle lange-mise järel asutasid nad hiljemini oma riigi, mis aga tunnistas enda peagi (a. 929) Saksamaast sõltuvaks. Kuni XIV saj. algu-seni valitsesid Böömimaal Pšemysliidid.

Poola. Veikseli jõgikonda asunud lähhi-slaavlaste suguharud hakkavad IX s. poloonide suguharu eestvõttel ja pealikute Pias-tide juhatusel ühinema Poola riigiks. Aastal 966 ristiti poola rahvas böömi printsessi abiellumisel esimese Poola ajaloolise valitseja Meškoga rooma-katoliku usku. Ka Meško tunnistas end sakslastest sõltuvaks. Tema poeg Boleslav Chrobry (Vahva) kavatses kõigist ümbruskonna slaavi suguharudest luua suurt Lääne-Slaavi riiki. Kuigi sakslased, kes esialgu teda toetasid, hiljemini Poola tugevnemist ei sallinud, võttis Boleslav endale a. 1025 kuninga nime. Boleslavi ajal tekkinud uus Poola riigi-kord tähistab keskvalitsuse võimu tõusu. Suure mõju säilitavad endised sugukondade pealikud, talupojad aga kinnistatakse aja jooksul maa külge.

Poola osadeks jagunemine. Kui Poola keskvalitsus Boles-lavi järglaste ajal nõrgenes, kasustasid seda naabrid kallaletun-gideks. Pärast, XII s. keskel jagunes Poola sugukondade järgi umbes 30 osaks, milline olukord kestis XIV sajandini ja mille mõju ei kadunud ka hiljemini. Omavaheliste tülide tõttu jäi riik nõrgaks, mis oli kasuks eriti naabritele-sakslastele, kes ida suunas edasitungimist jätkasid. Selle tõttu nihkusid ka Poola läänepiirid järk-järgult ida poole.

Ühiseid jooni lääneslaavlaste riikides. On arusaadav, et lääne-slaavlaste hulgas — juba tänu rooma-katoliku usule — hakkas maksma Lääne-Euroopa mõju. Nende riikides tekkis endistest sugukondade pealikutest kõrgem aadliseisus, kuna talupojad orjastati. Maa pärisrahvas on põlluharijad ja linnakodanikku-deks tulevad muulased: sakslased ja — eriti Poolas — juudid, mille tõttu linnadel poliitiline tähtsus puudub. Vaimulik seisus on rikas ja tugev. Enam saksa mõju alla satub Böömi.

Idaslaavlaste.

Osa slaavi sugukondi nihkus ida poole ja peatus Dnepri jõgikonnas, siirdudes Ilma järve ümbrusse ja sealt edasi kuni

Laadoga järveni. Sealjuures segunesid nad ees olevate soomeugri sugukondadega ja panid aluse n. n. suur-vene rahvatõule.

Kokkupuutumisi varjaagidega.

Idaslaavlastel olid peamiselt põlluharija, küttija ja kalastaja rahvas, kelle juures valitses alles sugukondlik kord. Oma saaduste — vilja, kalade, mee, vaha ja nahkade — müütamisel puutusid nad kokku teiste rahvastega, eriti aga läänenaabrite-skandinaavlastega, keda nad varjaagideks kutsusid. Käis ju varjaagide tähtsam kaubatee Soomelahte, Laadogat, Ilma järve ja Dneprit mööda läbi idaslaavlaste maa. Selle kaubatee äärde tekkisid esimesed Vene linnad. Need olid peamiselt kindlustatud kohad sõja puhuks, samal ajal ka kaubapunktid. Üks põhjapoolsemaid linnu oli Novgorod Ilma järve ääres. Lõunapoolne tähtsam punkt oli Dnepri jõel asuv Kiiev. Vene kroonika jutustist varjaagide kutsumisest Novgorodi valitsejateks ja Russi suguharu kolme venna Ruuriku, Sineuse ja Truvori tulekust peetakse küll legendaarseks. Tõenäoline paistab olevat, et Vene tähtsamad kaubapunktid juba IX sajandi lõpu poole olid varjaagide sõjasalkade võimuses ja et sellest peale algab Vene riigi ajalugu.

Kiievi riik.

Kiiev — Vene linnade ema — osutub tähtsaimaks Vene linnaks, kust ette võetakse teiste idaslaavi suguharude allaheitmise. Samuti on Kiievi valitsejate huvi pöördunud Bütsantsi poole, kuhu võetakse ette vahelduva õnnega rida röövretki. Esimene ajalooline Vene vürst, sõjakas Svjatoslav kavatses tungida veel enam lõuna poole. Kui Bütsantsi valitsus kutsus Svjatoslavi bulgaarlaste vastu, siis asuski ta pärast bulgaarlaste võitmist Doonau äärde elama, kust alles uus keiser Johannes Tzimisikes ta sundis lahkuma.

Venelaste ristimine.

Juba Svjatoslavi ema Olga olevat olnud kristlane. Kuid paganausklik vool oli alles tugev ja ristimine võis sündida alles a. 988 Svjatoslavi poja Vladimir Püha ajal, kes ristiusu vastu võttis Bütsantsist. Sestsaadik hakkas ristiusk valitsuse heatahtlikul toetusel venelaste seas edenema. Slaavi paganausk — loodusjõudude austamine — taganes ristiusu eest ilma suurema vastupanuta.

Siseolud.

Riigi valitsemine. Vene riigi keskusena püsib Kiiev X s. kuni XII s. teise pooleni. Riiki juhib vürst, varjaagidest põlvnev pealik oma sõjalise sõpruskonna (družina) toetusel. Vabade meeste koosolekud kaovad. Sõpruskonda kuuluvad ja teatava mõju omandavad bojaarid, endiste suguharude ülemad ja tähtsamad ohvitserid. Neist moodustub mingi nõupidamine vürsti juures, samuti on nad kohtadel valitseva ja kohtuvõimu kandjad. Valitsuse tulud tulid maksudest, mida kõik pidid maksma ja mida igalt maakonnalt teatud ajal sunniviisil võeti. Maksti peamiselt ainetes.

Haridusolud. Ristiusu vastuvõtmine tõi Kiievi riiki ka tugeva haridusvoolu. Nagu kuulsime, oli slaavikeelne kirjandus tekkinud juba u. 100 a. varemini. Nii said venelased kohe emakeelse jumalateenistuse. Vürstid asutasid rea koole, peamiselt kirjaoskuse omandamiseks. Juba venelaste ristija korraldanud õuekooli. Tähtsamaks Vene haridusolude korraldajaks tõusis Vladimiri poeg Jaroslav I Tark (1019—1054). Tema olevat osanud ise mitut keelt ja olnud suur haridussõber; lasknud asutada koole ja tõlkida kreeka keelest slaavi keelde uusi raamatuid. Ristiusu levimist jätkas Jaroslav hoolega ja ehitas Kiievi ja Novgorodi suured Sofia kirikud. Tema püüdis asustada tühje maid, rajas uusi linnu, nagu Venes Jaroslavl. Naabritega pidas Jaroslav õnnelikke sõdu, võitis tagasi Poolalt n. n. Punase Vene, lõi petšeneege, käis ka Liivi piirides, kus võitnud eestlaste maalinna ja asutanud sinna 1030 uue linna Jurjev-gorodok'i nime all (Jaroslav oli ristitud Jüriks). Seda sündmust peetakse Tartu asutamiseks. Jaroslav lasknud ka esimese Vene seaduseraamatu koostada.

Osad.

Ühest pahest ei saanud lahti ka Kiievi vürstid: valitseja pidas riiki oma pärisomandiks, mida ta võis oma lastele vabalt pärandada. Selle süsteemi lõplikuks kujundajaks Kiievi riigis saab Jaroslav I. Juba enne surma määrab ta enda asemele vanema poja, kuna aga muud riigi osad jaotab tähtsuse järgi oma poegadele vanuse põhjal. Seejuures oli Jaroslavil kaks põhimõtet: suurvürsti ameti päris ta vanem poeg ja iga vanema vürsti koha järgmine noorem. Nii olid maakondade vürstid otse kolijad. Siin aga tekkisid segadused: suurvürsti poega, eriti

allealist, ei tunnustanud tihti mõni vägevam onu. Ka ei olnud vürstkonnad nõus oma vürsti surma või kohalt lahkumise puhul vastu võtma uut, tundmatut valitsejat. Moodustas ju iga vürstkond pea iseseisva riigi. Tõusevad sagedad kodusõjad. Et osade arv kuni 70 kasvab, nõrgeneb Kiievi riik. Tehakse katseid lepitamiseks, kuid ei anna see tagajärgi.

Vladimir Monomahh. Ainult XII s. esimesel veerandil suudab üks suurvürst, Vladimir Monomahh, ajutiseks korda luua. Monomahhiks nimetab ta end emapoolse vanaisa Bütsantsi keisri Konstantin Monomahhi auks, kelle valitsejamärgid — kalli krooni ja õlakatted (barmid) — saadab talle keiser Alexios Komnenos.

Vladimiri tõus.

Osade kodusõdadele seltsisid ka mongoli tõugu rändrahvaste petšeneegide ja poolovtsite rünnakud, kes Lõuna-Vene steppides asusid. Juba esimestest Vene vürstidest saadik kestis nendega visa võitlus. Osadeks killunenud Vene riik on nende vastu pea täiesti võimetu. Suur varjaagide kaubatee katkeb. Alaliste rahutuste eest hakkab rahvas Lõuna-Venemaalt nihkuma kirde suunas Vladimiri ümbruskonda, kus elu rahu-likum.

Andrei Bogoljubski. Üks silmapaistvamaid Vene vürste, isevalitseja kalduvustega Andrei Bogoljubski, saanud suurvürstiks (a. 1169—1174), ei lähe enam Kiievi, vaid püsib Vladimiris, millega see tõuseb pealinnaks.

Vladimiri ajajärgul tabab Venemaad suur õnnetus: algab tatarlaste ike.

Tatari ike.

Esimene tatarlaste rünnak. Juba XIII saj. alul kuulutas Kesk-Aasias võidurikas mongolite pealik Temutšin end suur- e. džengis-khaniks ja viis oma määratud väed esialgu Põhja-Hiina, Buhhaara ja teiste Aasia riikide vastu. Osa tema vägedest läks edela suunas ja tungis üle Kaukasuse mägede Lõuna-Vene steppidesse. Esimesena kannatasid poolovtsid, kes Vene vürstidelt abi palusid. Kui Kalka jõel a. 1223 pealahing tuli, võitsid mongolid täielikult. Röövides ja põletades lähenesid nad Kiievile, kuid pöörsid äkitselt tagasi ja kadusid Aasiasse, kust nad tulnud. Vene vürstid aga jätkasid omavahelisi kodusõdu veel suurema hooga.

Batu-khan. Aasta 13 pärast tuli Temutšini sugulane Batu-khan umbes 300 000 väega ja hoolimata üksikute vürstide ning linnade kangelaslikust vastupanust võitis pea kogu Venemaa aa. 1237—1240. Vabaks jäid ainult Novgorodi ja Pihkva maad, kuhu Batu-khan kartis minna suurte soode pärast. Edasi tungis Batu-khan Ungari ja Sileesia, kuid sai böömlastelt lüüa ja tuli tagasi Venemaale, kus asutas n. n. Kuld-Orda ehk Kiptšaki riigi, pealinnaga Volga alamjooksu ja Uurali jõe vahel, mida nimetas Sarai'ks.

Siseolud. Venelaste õnneks ei seganud end tatarlased nende siseelusse kuigi palju, vaid leppisid peamiselt maksude korjamisega ja Vene kodanlike kui ka kirikliku ülemvalitseja ametisse kinnitamisega. Maksude koguminegi läks hiljemini Vene omade suurvürstide kätte. Peaviga seisis aga selles, et olles idamaalaste-tatarlaste võimu all 240 aastat, jäid venelased Lääne-Euroopa haridusest täiesti maha, omandasid tatarlastelt halbu kombeid ja lähenesid märksa Ida maailmale; sellistena on nad enamuses tänini püsinud.

Novgorod.

Erandina tatarlaste ikestatud Venemaast jäid püsima Novgorod ja Pihkva. Oma asumaaks luges Novgorod ka Ida-Euroopa põhjaosa, kus hõredalt asus meie hõimlasi, soome-ugrilasi.

Juba alguses jäi Novgorod Vene riiklikust keskusest eemale, oli selle tõttu enam iseseisev ja säilitas vanu slaavi kombeid. Ka seal oli vürst, kuid kõrgem võim oli rahvakogu (vetše) käes. Kogumissignaali andis suur kell. Lõplikuks otsustusviisiks osutus tihti toores jõud. Nii moodustavad Novgorod ja Pihkva slaavi linn-vabariike. Majanduslikult kosusid Novgorod ja Pihkva oma iseseisvuse ajal tublisti, olles ühenduses kesk-aegse Euroopa suurema kaubandusliku liiduga ja moodustades kogu ikestatud Venemaale tähtsama kaubandusliku läbikäigu koha välismaaga. Sisemiste tülide puhul rändasid mõned agaramad novgorodlased kodulinnast ida ja kirde poole välja ja aitasid palju kaasa praeguse Põhja-Venemaa ümberrahvustamisele. Tähtsamaks väljarändajatest osutus Stróganovide perekond (XV saj.), kes asus esialgu Põhja-Düüna harudele, hiljemini Kaama jõe maadele, kuhu koondus peamiselt kalliste karusnahkade müügikoht.

Aleksander Nevski.

XIII sajandi teise veerandi lõpu poole algab läänest pealetung Novgorodile ja Pihkvale. Põhja poolt tahavad Novgorodi maadele tulla, et ennast seal maksma panna ja „tõsist“ ristiusku tuua, katoliiklased-rootslased, kes olid Soome vallutanud ja kristianiseerinud. Lõuna poolt tungisid Pihkva maadele sakslased, Liivi ordurüütlid, kes oma võimu Liivis olid kinnitanud. Mõlemad pealetungid suutis tagasi lüüa üks tähtsam Vene valitsejatest, Novgorodi vürst Aleksander, lüües rootslasi Neeva jõel a. 1240 (siit ta nimetuski) ja ordurüütleid Peipsi järvel, n. n. Jää ehk Mehikoorma lahingus a. 1242. Ka võitles Aleksander hea õnnega leedulaste vastu.

Aleksander Vene suurvürstina. A. 1252 saab Aleksander Vene riigi suurvürstiks. Tatari ike tundus venelastele raskena ja paljud arvasid, et võidurikas Aleksander sama edukalt ka tatarlastega hakkab võitlema. Kuid kaugelenägija suurvürst sai väga hästi aru, kui nõrk oli alles Venemaa ja kui tugevad tatarlased. Ta oli seepärast nende vastu väga alandlik, et aga Venemaad uute rüüstamiste eest kaitsta. Venelased austasid Aleksandrit väga, ja kui ta a. 1263 suri, arvasid nad ta oma pühakute hulka.

Soome-ugri rahvad.

Uute rahvaste perre, kes keskajal ajaloo näitelavale ilmuvad, kuuluvad ka turaani tõugu soome-ugri rahvad.

Algkodu. Soome-ugri rahvaste algkodu arvatakse olevat Uurali mäestikust lääne pool, Volga keskjooksu ja Kaama piirkonnas. Siin moodustavad nad a. 3000—2000 e. Kr. alles ühise rahva.

Kultuur. Nende kultuuri kohta on veel vähe andmeid. Keeleteaduse põhjal võib arvata, et nad olid peamiselt küttijad ja kalastajad. Usk näis põhjenevat surnute ja looduse austamisel. Perekonnaelu juba tunti. Võis olla ka algeline põlluharimisviis: aletamine ehk metsapõletamise abil uudismaa valmistamine ja väetamine.

Rändamised. Et rahvaarv kasvas ja aletamine palju vabamaad nõudis, võis see saada tähtsamaks rändamiste põhjuseks. Kõigepealt harunesid soome ja ugri rahvad. Ugri rahvast lah-

kus siis osa edela suunas ja asus viimaks üle Karpaatide Doonau jõgikonda, kus ta omaette arenes. Muist ugrilasi läks aga põhja poole, peamiselt permi rahvad: sürjalased ja votjakid.

Soome rahvad. Soome rahvad läksid lääne suunas, milline rännak kestis umbes 1000 aastat, kusjuures osa rahvaid jäi elama Sarmaatia legendikkudele, osa aga viimaks jõudis Peipsi järveni ja Läänemereni.

Kokkupuuted teiste rahvastega. Pikal rändamisteel puutusid soomlased kokku leedulastega, kelt nad hulga sõnu laenasid; siis mingi germaani tõuga, mis kas edasi rändas või soomlaste hulka sulas. Viimaks tuli kokkupuutumine mõnede ida-slaavi suguharudega, mille survele nad siirdusid põhja poole Ilma järve ümbrusse.

Ühissoomlased.

Ugrilastest lääne poole lahkudes kõnelesid soome suguharud veel ühte — ühissoome — keelt. Jagunemine seitsmeks eri rahvaks toimus hiljemini, arvatavasti mõne idaslaavi tõu mõjul, kes põhja suunas edasi tungides sundis ka ühissoomlasi liikuma. Osa soomlasi jäi vanadele kohtadele, nagu vepslased ja vadjalased.

Asumine praegustesse elukohtadesse. Karjalased ja aunuslased tungisid põhja poole. Liivlased-kurelased, eestlased ja pärissoomlased läksid üle Narva jõe, osalt ka ümber Peipsi lõunaotsa Läänemeremaadele, mida arvatakse sündinud olevat III kuni VIII saj. vahel. Liivlased-kurelased läksid nähtavasti eestlaste ja soomlaste ees kas randa mööda Pärnu kaudu Koiva ja Düüna jõe vahele, muist aga saarte kaudu Kuramaale. Osa soomlastest arvatakse Tallinna—Haapsalu vahelt olevat läinud üle lahe Soome lääneossa, kust idasse pöördudes karjalasi eest leidsid.

Vanade kohtade lähedusse jäid soomlastest peamiselt marid ehk tšeremissid ja mordvalased.

Ungari riik.

Ungarlased ehk madjarid segunesid, nagu arvatakse, hunnidega ja avaaridega. Alul olid ungarlased rahutu stepirahvas, kuni u. 1000. a. p. Kr. sakslastelt saadud hoopide tagajärjel nende eluviisidesse tuleb muudatus: nad hakkavad põlluharijaiks, kristianiseeruvad ja asutavad oma kuningriigi, mis peajoontes sarnaneb eespoolnimetatud lääneslaavlaste asutatud riikidega.

Sotsiaalsed ja poliitilis-majanduslikud olud varasel keskajal.

Naturaalmajandus Lääne-Euroopas.

Olukord Läänes. Ühenduses antiikmaailma kultuuri langemisega Lääne-Euroopas tekivad siin mitmesugused uued nähtused ka rahvaste majanduselus. Rahamajandus, mis oli valitsemas Rooma riigi hiilgepäevil, annab nüüd aset võimulepääsenud hari-matute rahvaste kõige algelisemale kodumajandusele, kus iga majapidamine ise kõik vajalised esemed püüdis valmistada. Nii läks kaubandus loomulikult tagurpidi mitte üksnes rahutuste ja segaste aegade tõttu, vaid lihtsalt tarvitajate puudumisel. Ühenduses sellega vähenes tunduvalt ka raha. Korralikke riigimakse ei laekunud. Valitsejale toodi kingitised aineis. Ka valitseja pidi, nagu nägime, õiendama oma kohustisi loonus (natuuras). Kohtuseadustes kuuleme veel trahvirahadest.

Feodalism.

Üheks silmapaistvamaks naturaalmajanduse avaldiseks keskajal on Lääne-Euroopas feodalism (lad. sõnast — *feudum* — lään) ehk läänindus. Juba Merovingide ajal kuulsime, kuidas rahapuudus sundis Frangi kuningaid oma väepealikuile tasu maksumaaga, mille tõttu tekkis tugev maa-aristokraatia. Hiljemini kor-dus sama nähtus Karolingide päevil, millal tekkis uus sõjaliste maapidajate ehk rüütlikeisus, mis arenes omapäraseks süsteemiks ja millel olid suured tagajärjed.

Feodalismi õitseajaks loetakse ajajärku XI-st kuni XIII sajandini. Allpool paneme tähele feodalismi üldjooni.

Beneficium ja feudum. Nende vahe seisab selles, et esimene on ainult eluaegne ja mittekillunev lään-tasu sõjateenete eest ega ole seotud ka muude tingimustega.

Feudum on aga lään, mille saaja kõigepealt võtab enda peale teatud kohustised. Seda lääni võib ta killustada ühikuni, mis ühte ratsanikku, ta perekonda ja kodakondseid suudab ülal pidada. Seejuures on õigus feudumit ka edasi pärandada ja isegi võõrandada. Viimaks, mis kõige tähtsam: läänimees sai maaga kaasa ka riigiõigused sel maal: seadusandliku, täidesaatva kui ka kohtuvõimu. Nii tekibki keskaja „mõis-riik“, mil väga suured poliitilised ja ühiskondlikud tagajärjed. *Beneficium*'id kaovad ära ja annavad aset feudumitele juba XI sajandil.

Allood. Leidus ka seesuguseid maatükke, mille pidajad olid ühtlasi pärisomanikud. Need olid pärismõisad ehk alloodid. Nende omanikkudel olid tihti ka kõik õigused maa kohta, aga nad ei suutnud loomulikult täita kõiki kohustisi, nagu hoolitsemine maa julgeoleku eest. Seepärast, tänu rahuuile oludele, andsid nad need feudumitena mõne vägevama kaitse alla, nagu see juba Rooma riigi lõpul oli väikemaapidajatel viisiks.

Feodalismi põhijooni.

Senjäär ja vasall. Igaüht, kel võimalus oli maad lääniks välja anda, kutsuti senjööriks ehk vanemaks. Kõige ülem senjäär oli muidugi riigi valitseja. Kuid igaüks, kes suurema maatüki sai, võis seda edasi läänistada ja omakorda senjööriks saada.

Vasalliks nimetati igat maade lääniks võtjat, kes siis seejuures maa andjaga lepingu tegi ja maa andjale ustavust vandus. Süsteemi arenemisel läks asi tihti keeruliseks: mitte ükski et vasall võis saada oma maade edasiläänistamisel ise senjööriks, vaid ka senjäär võis ise muutuda oma vasalli vasalliks, kui ta tema käest omakorda mõne meeldiva maatüki endale läänistas.

Immunitet ja investituur (*homagium*). Immuniteediks (puutumatus) nimetatakse riiklikkude õiguste üleandmist koos lääniks antava maaga, mille tõttu feodalismi ajal mandril valitsejavõim kohati täitsa kõhetus ja mõis-riike tekkis väga tihedasti.

Investituur (rõivastumine) ehk *homagium* (omaks inimeseks võtmine) on see pidulik toiming, kus senjäär vasalli omaks inimeseks võtab, s. o. temaga teatud lepingu sõlmib, talt ustavusttõutuse saab, kusjuures vastuvõetav põlvitades oma kokkupanud käed senjööri käte vahele paneb, mille järel see annab temale valitsejamärgid.

Senjööri ja vasalli vahekord. Kuigi igal maal tekivad omad iseärasused, siiski on vahekordade leping peajoontes järgmine.

Senjööri kohustised. Senjäär peab oma vasalli kui oma inimest kaitsma, mis tol rahutul ajal oli väga tähtis. Peale selle pidi ta lubama antud lääni vasallil edasi pärandada (Saksamaal puudus see õigus naiste suhtes), isegi võõrandada, kusjuures senjööri eeskäsi jäi. Ka võtab senjäär harilikult oma vasalli poja enda juurde kasvatada.

Vasalli kohustised. Lääni eest pidi vasall tegema senjööri reasõjapäevi — 40 kuni 60 aastas, kui vaja, ka ette. Senjööri vangilangemise puhul pidi vasall aitama teda välja osta, külastamise puhul teda ühes kaaskonnaga hästi vastu võtma, senjööri esimesele pojale pulmad tegema ja ta esimesele tütrele kaasavara muretsema ning senjööri alati ustav olema.

Lepingu rikkumise puhul võis senjäär selle ka tühistada, muidugi kui tal läänist vasalli väljaajamiseks endal jõudu jätkus.

Vahekordade õiendamiseks oli läänimeestel omavaheline „võrdsete“ kohus (*pares* — peerid), õieti aukohus.

Mõisamajandus.

Mõisamajanduse tähtsam peajoon oli see, et iga mõis valmistas esialgu endale ise kõik, mida ta vajas. Tööjõuks põllul kui ka käsitöolisteks olid talupojad, kellele selle eest jäeti maatükikesed kasustada. Rõivaste valmistus oli naistepere mureks. Hiljemini aga, kui idamaade mõjul ka Lääne-Euroopas tarbed tõusid, muutus talupoeg mõisamaade pidajaks ja saagi osanikuks. Valitses 3 põllu süsteem. Tööriistad olid algelised. Maad hariti sarvloomade abil, keda ka veoloomadeks tarvitati; hobused olid peamiselt sõjaotstarbeks.

Talupojad.

Vabad väikemaapidajad on juba Rooma riigi lõpu poole sunnitud end segadustes vägevamate kaitse alla andma. Rahvaarvu vähenemisel kinnistatakse nad juba siis maa külge. Samasuguseks areneb ka kehvemate vabade germaanlaste olukord, eriti Karl Suure sõdade tõttu. Talupoegi sunnitakse mõisa heaks tegema. Skandinaavias, Inglismaal ja Pürenee poolsaarel ei muutu talupoeg pärisorjaks, ka Prantsusmaal vabaneb ta hilje-

mini pärisorjusest. Selle eest aga pannakse seal erilist rõhku talupoja mitmekesistele kohustistele. Teoorjuse juurde seltsisid veel banaliteedid ehk mõisa ainuõigus teatud esmajärgulistele tehnilistele sisseseadudele, nagu veski, leivaahi, viinamarjasurutõrs, mida talupojad ei tohtinud endal ise pidada ja mille tarvitamise eest mõisnik talupojalt oma äranägemise järgi maksu võttis. Ka naeruväärseks võisid siin mõned mõisnikud minna: kui tiigis konnad krooksusid ega lasknud härral magada, siis pidid talupojad öösiti vees lattidega solistama, et konni hirmutada.

Saksamaal eelistati talupoega rentnikuna, kelle kohustised aga üha raskenesid. Kuid isiklikult muutus ta kohati rahamajanduse arenemisel täielikuks pärisorjaks, keda võis kui looma osta ja müüa või vahetada.

Aeg-ajalt toimusid talupoegade seas verised mässud, eriti XIV s. keskel ja ka hiljemini, kuid need jäid tagajärgedeta, või aga muutus talupoegade seisukord veel raskemaks.

Feodalismi tulemusi.

Feodalism hävitas Lääne-Euroopas riigiühtluse. Kuningavõim muutus enamalt jaolt nõrgaks. Eriti killunes riigivõim endises Karl Suure riigis, kus feodalism oli tekkinud. Peapõhjuseks osutus siin immuniteedi maksmahakkamine, misjuures iga mõisnik omandas ühes maaga ka tähtsamad valitseja õigused.

Kindla keskvoimu kadumisel kadus ka julgeolek, sest läänimeeste vahel algasid alalised kokkupõrked, millest eriti kannatas talumajandus: eluga ja natukese varaga võis veel vahest maaisanda lossi pääseda, kinnisvara jäi aga ikkagi vaenlase kätte.

Visalt arenes kaubandus nii julgeoleku puudumisel kui ka sagedate tollipiiride tõttu; ka kuulusid linnad immuniteedi põhjal kohalikkudele mõisnikkudele. Eriti teravneb sotsiaalne vahekord rüütlite ja teiste seisuste vahel. Rüütliseisus loeb end kõige kõrgemaks ehk aadli-(kotka-)seisuseks, kel üksi täielikud inimeseõigused ja veel suured eesõigused teiste arvel, nagu maksuvabadus.

Hoopis kaitsetuks muutub nüüd talupojaseisus, kes täiesti mõisniku armust sõltub nii oma vara kui ka eluga. Hiljemini, kui kuningavõim jälle tõusma hakkab ja läänimeeste poliitiline tähtsus väheneb, jääb talupoeg ometi veel kauaks sõltumusse mõisnikust.

Rüütliseisus.

Seisuse peajooni. Rüütel pidi olema usklik, aus, ustav, õiglane, kartmatu, vapper ja nõrkade kaitsja. Eriti pidi ta viisakas olema naisterahvaste vastu. Kahjuks oli see kõik maksev ainult oma seisuse suhtes. Rahvusvaheline ühistunnegi tekib rüütliseisusel alles hiljemini. Talupoegi ja ka linnakodanikke kohtlevad rüütliid kui endast palju alamaid. Eriti on seisuste vaheseinad teravad Prantsus- ja Saksamaal.

Rüütliks ei saanud keegi sündides, vaid aadliseisusest pärit olevat noormeest kasvatati enne kaua ja siis alles pühitseti (löödi) ta rüütliks, milline toiming oli seotud erilise piduliku talitusega.

Rüütli kasvatus. 7-aastane terve rüütlipoeg toodi kasvatada senjööri juurde, kus ta siis kannupoisina (paažina) seisis rüütlite ja nende daamide teenistuses. 14-aastaselt saab ta rüütli saatjaks ja ta sõjariistade kandjaks. Vanemaks saades püüab ta juba mõne kangelasteo kas iseseisvalt või lahingus võideldes toime panna.

Rüütlikslöömine. 21-aastaselt on rüütlikandidaat pühitsemiseks valmis. Ta valmistub selleks suure hoolega. Eelpäeval käib ta saunas, paneb selga uued, puhtad rõivad, valvab öö läbi oma relvi — mõõka, kilpi ja oda, hommikul käib kirikus pihil ning armulaual ja siis lööb üks vanem rüütel (harilikult lapiti mõõgaga selja pihta) ta pidulikult rüütliks „Isa, Poja ja Pühavaimu nimel“. Saadud hoobid pidid olema viimsed, mida rüütel pidi tasumata jätma.

Vapid. Rüütli perekondadel olid ka omad sugukonnamärgid — vapid, mis saadi harilikult ülemalt senjöörilt mõnesuguste tähtsamate teenete puhul.

Rüütli tegevus. Rüütli peategevuseks oli sõda. Kuigi senjööri poolt nõutav sõjateenistus jättis suurema jao aastast vabaks, leidsid rüütliid omalgi algatusel rohkeid põhjusi sõdadeks. Naabriga tülitsemisel, kaubavooride röövimisel jne. oli rüütliil küllalt võimalusi oma vaprust avaldada. Kui ei olnud sõda, siis käidi jahil. Talveti viideti aega malemänguga või rändlaulikute (trubaduuride, minnesängerite) kuulamisega.

Turniirid. Pidulikuks ajaviiteks rüütlikele olid sõjamängud ehk turniirid, kus nad näitasid oma osavust ratsavõitluses. Pea-

siht oli vastast sadulast välja lüüa. Ei siin hoolitud vigastustest ega surmastki. Võitja päris võidetu relvad, sai ka daamidelt mõne vähema ilu- või ehteasjakese või lõhnaõlipudelikese.

Rüütli loss. Tähele pandavad on feodaalrüütlite elukohad — rüütli lossid.

Et mõisnik-kuningal igakord võimalik ei olnud oma maad välises võitluses kaitsta, siis ehitati eluase võimalikult kindel. Loss rajati juba looduslikult kaitstud kohale: mäekünka tippu, mida ümbritses kas jõgi või kraav. Lossimüür ehitati võimalikult tugev ja kõrge, mille taha pääses ülestõmmatava värava kaudu. Lossihooned olid kivist ja rohkearvulised. Peale lossikiriku ja lossihärra elamu pidi olema ruumi kodakondsetele, loomadele ja mitmesugustele töökodadele ning ladudele kui ka häda-ajal lossi põgenenud talupoegadele. Ka ei puudunud vangikeldrid võidetud vaenlaste ja tõrkujate talupoegade paigutamiseks. Sügav kaev pidi lossile küllaldaselt vett muretsema. Pikk vahitorn — lossi langemise puhul viimne vastuhakkamiskoht — oli valvepaigaks, kust lähenevat vaenlast võidi juba kaugelt märgata. Et hädakorral saaks lossist eluga pääseda, oli tihti ehitatud maa-alused käigud.

Suveni elas lossihärra oma perega harilikult lossi külje alla ehitatud puumajas, kus mugavam tundus kui lossis.

Rüütlikeisuse headusi ja puudusi. Rüütlikeisuse heaks küljeks on isiksuse (individualismi) ja vabadustungi arenemine, ka kasvatas ta viisakust ja ühistunnet.

Üldiselt aga olid rüütlikeisuse vaated liiga kitsad ning ei suutnud feodaalkorra pahedest palju kõrgemale tõusta, mida tõestab röövrüütlike olemasolu. XI sajandil ei häbenenud isegi Prantsuse kuningad „röövli kombel“ kaubavoore käidelda. Saksa maal areneb röövrüütlikeisus kõige rohkem ja kujuneb eriti maata rüütlike elatusvahendiks.

Kiriku feodalisatsioon.

Keskajal on harilikuks nähtuseks, et suuremaid ja vähemaid lääne saavad ka kõrgemad vaimulikud: piiskopid ja kloostriülemad-abtid. Selleks on kaks peapõhjust. Esiteks olid vaimulikud varasel keskajal ainus haritum seisus ja kõlbasid administraatoriteks palju enam kui tihti kirjaoskamatud, ühekülgselt kasvatatud sõdurid-rüütliid. Teiseks olid vaimulikud vallalised

ja senjäär sai vaimuliku läänimehe surma järel lääni jälle tagasi, kuna ilmlikule läänimehele tuli lään tavalisest põlvest põlve päritavaks jätta.

Tagajärjed. Vaimulikud pidid nüüd ilmlikkude valitsejatena pidusid andma ja ka tihti sõjameestena hobuste selga istuma ning verevalamisest osa võtma. Kõik see halvas piiskoppide hinge- karjasetööd. Kristuse armusõna kuulutamise aset hakkasid täitma ikka enam ja enam sunduslikud õndsakstegemise abinõud. Usutõdede lõpptõendina tarvitati vastupanijate kallal ikka sagedamini tuld ja mõõka.

„**Jumalarahu**“. Avalik „rusikaõigus“ ja julgeoleku puudumine tundusid inimestele sedavõrt rõhuvaina, et juba XI saj. hakati kiriku survele teostama „jumalarahu“ (*treuga Dei*), mis selles seisis, et moodsaks saanud vägivallale pidi pandama ajutinegi piir. Kirikuvande ähvardamisega keelati ära kõik vägivallateod pühadega ühenduses olevatel aegadel. Nii maksis „jumalarahu“ harilikult iga reede õhtust esmaspäeva hommikuni, suurte kiriku- pühade puhul 2 päeva enne ja pärast, Kristuse tulemise pühast 7. jaanuarini ja tuhapäevast (suure paastu algusest) kuni 8 päeva pärast nelipühi.

Et kirikuvanne oli sel ajal alles mõjuv abinõu kuuleku- sele sundimiseks, siis oli „jumalarahul“ küllaldane tähtsus.

Vaimulik seisus. Vaimulik seisus arenes juba varakult üks- teisest sõltuvateks kihtideks ainuvalitsusele püüdvast ja rooma imperialismi eskujul arenevas Rooma kirikus. Kõrgema seisuse moodustavad piiskopid, need poolilmlikud võimukandjad kiriku feodaliseerimise puhul.

Toomkapiitel. Piiskopi juurde tekkis harilikult piiskopi nõu- kogu ehk toomkapiitel, mis aitas piiskopil täita valitseja kohuseid ja mille liikmed — toomhärnad ehk toompraostid (sõnast *prae- positus* — eestseisja) valisid tavaliselt ka uue piiskopi. Pool- ilmlik ja küllalt tähtis oli ka kloostriülema, abti amet. Neid kõrgemaid vaimulikke kutsuti prelaatideks. Alam vaimulik sei- sus koostus lihtsaist külakirikute preestreist (plebaanidest), kes suure osa rahvalt korjatud tulusid pidid saatma piiskopile, ise aga vähesega leppima.

Kõrgemaiks vaimulikeks võisid tõusta — tubliduse puhul ka ilma eestkostjateta — igast seisusest isikud.

Kiriku „keha“ ja „pea“. Vaimulikku seisusse mõjus küll feodaliseerimine, aga üldse oli seltskond alles väga usklik ja kiriku „keha“ seega veel enam-vähem terve.

Hoopis halvemini käis aga käsi kiriku „peal“ Roomas. Seal sai paavst ka ilmlikuks valitsejaks. Kui aga Karl Suure järglaste ajal riiklik keskvoim Itaalias kui ka mujal Lääne-Euroopas nõrgenes, sattus paavst täielikult Rooma läänimeeste mõjuvalda. Pärast viimase vägeva paavsti Nikolai I surma (a. 867) valisid nad paavstiks, keda aga tahtsid. Paavstitool muutus tihti oksitavaks: kes rohkem pakkus, see sai. Nii tuli vahel paavstiks väga alaväärtuslikke isikuid. Paavstiks olevat olnud isegi naisi. Kord olevat valitud paavstiks 12-aastane poisike. „*Bibamus papaliter*“ — joogem paavsti viisi — on vist küll selle ajajärgu iseloomustavam ütlus. See languseajajärk kestab ligi paarsada aastat, ei saa aga paavstlusele siiski hukatuslikuks, sest kiriku „kehas“ tekkisid selle pahe vastu mitmesugused tervendavad voolud.

Varase keskaja kaubandusest.

Kuigi rahvasteränd ja uute rahvaste võimuletulek Lääne-Euroopas purustas sealse töönduse ja kaubanduse, ei kao kaubandus siiski ka varasel keskajal üldiselt. Ainult õige kõrvalistes kohtades võis rändkaupmeestel oma kaubakastidega teatud edu ja mõju olla. Aastaturgusid — laatu — pidasid juba vanad germaanlased. Mereäärised linnad pääsesid siiski rahvasterännu tormidest. Ida-Euroopas püsis endine kaubandus pea tervelt ja areneski, kusjuures mõju avaldasid araablased ja viikingid. Ka Lääne-Euroopas hakkas kaubandus toibuma. Selleks mõjusid eriti kaasa mitmed varase keskaja lõpu sündmused: ristisõjad, tarvituse tõus ja linnade tekkimine.

Jooni Bütsantsi ajaloost varase keskaja teisel poolel.

Isauruste dünastia. Pärast kauemat aega kestnud troonitülisid ja segadusi sai keisriks Leo III Isaurus, kes algas uue — Isauruste ehk Väike-Aasia dünastia (717—802).

Võitlus araablastega. Leo III (717—741) oli osav väejuht ja suutis kõrvaldada araablaste hädaohu, kes kaks korda juba Konstantinoopolit piirasid. N. n. „kreeka tule“ abil, mis olevat ka vees põlenud, võitis Leo araablaste laevastiku, mille jäänused torm hävitas, nii et suurest araablaste väest pääsesid ainult vähesed.

Seadusandlus ja talupojad. Leo III jätkab Justinianuse seadusandlust ja laseb välja anda uue seadustekogu ἐκλόγη (väljavõtted), parandades Justinianuse seadusi „suurema inimarmastuse mõttes“. Ka annab Leo välja talupoegade seaduse νόμος γερωσιτικός, mille peasihiks on talupoegade elu parandamine suuremate vabaduste kaudu: talupojad omandasid vaba liiklemisvõimaluse ja võisid rentnikkudena oma huvides ühe mõisniku juurdest teise juurde kolida. Samuti andis uus seadus talupoegadele mõisnikust sõltumatu omavalitsuse, mis keskvõimu kaitse alla võeti.

Vahepeal Bütsantsis mõjule tõusnud kreeka kultuuri tõttu¹⁾ on Leo seadused kreeka keeles.

Pilditüli. Leo III ajal algas Bütsantsis üks pikemaid usutüüsid piltide austamise pärast. Kuna mõned piltide austamises liiale läksid ja neid pidasid elavateks olevusteks, otsustas Leo III piltide austamist keelata, tehes seda osalt ka poliitistel põhjustel, et islami ja ristiusu lähendamisele teed tasandada. Vastav määrus ilmus a. 726. Algas äge tüli. Vaimulikud ja lihtrahvas kaitsesid pildiaustamist. Kuulus vaimulik kirjanik Johannes Damaskusest saatis keisrile rea kaitsekirju piltide hävitamise vastu. Erilise jõuga kaitsesid pildiaustamist Rooma paavstid, mis nende mõju suurendas. Aastal 787 peeti pilditüli pärast seitsmes üldine kirikukogu, kus lubati piltidega kui sümbolitega kirikuid ja elumaju kaunistada, kummardades mitte pilte endid, vaid keda nad kujutavad. Kuid tüli kestis edasi, kuni a. 842 Bütsantsi asevalitsejanna Iriina ajal asi lõplikult piltide kasuks otsustati.

Pisut hiljemini algab slaavlaste ristimine vendade Kyrillose ja Methodiose eestvõttel.

Makedoonia dünastia (a. 867—1028) valitsejad jätkavad peajoonetes eelkäijate politikat. Nad kaitsesid talupoegade vabadusi suurnikkude ülevõimu vastu. Seadusandlus kestab n. n. „keisriseaduste“ nime all. Tähtsamateks sündmusteks on kokkupuuted slaavlastega: algavad võitlused venelastega ja hävitatakse esimene Bulgaaria riik a. 1018 keiser Basileios II poolt.

Hiljemini, a. 1054 toimub lõplik lahkuminek rooma- ja kreeka-katoliku kiriku vahel.

Kommenoste dünastia (1081—1180) ajal ähvardavad riiki türklased. Suurnikkude mõjul langeb talupoegade vabadus. Algavad

¹⁾ Vt. lk. 24.

ristisõjad. Esimese ristosõja üheks põhjuseks ongi keiser Alexios Komnenose paavstile saadetud abipalve türklaste vastu. Ristosõdalaste läbikäigukohaks siirdumisel Palestiinasse on harilikult Konstantinoopol. Üks ristosõdadest ei lähegi Konstantinoopolist edasi: ristosõdalased vallutavad selle ja asutavad sinna oma riigi. Nii lõpeb Bütsantsi iseseisvus esmakordselt a. 1204.

Saksamaa.

Karolingid Saksamaal. Ludvig Sakslase järglaste võim nõrgenes Saksamaal peagi. Riigi feodaalne killunemine täienes siin veel sellega, et ka tähtsamad Karl Suure aegsed ametnikud hakkasid pidama riigi osi hiljemini endi omandiks. Samuti nõrgendas Saksamaad alaline võitlus poolmetsikute naabritega, näit. ungarlastega. Viimaks kadus Karolingide sugu Saksamaalt hoopis a. 911 Ludvig Lapse surmaga.

Tähtsamad riigiosad. Paljude vähemate ja suuremate, vaimulikkude ja ilmlikkude valdkondade hulgas paistavad Saksamaal silma eriti neli hertsogkonda: põhjas Saksi, keskel Frangi, lõunas Švaabi ja idas Baieri. Nad etendavad Saksamaa ajaloos varasemal keskajal tähtsat osa.

Ludvig Lapse pitsat.

Erakondade algus. Sel ajal hakkavad ka välja kujunema tähtsamad saksa erakonnad: üks on vürstide, teine aga vaimulikkude ehk kiriku erakond. Peagi alustavad nad omavahel võitlust võimu pärast.

Saksi dünastia.

Valitavad kuningad. Saksamaa vürstid ei taha küll sugugi kindlat keskvalitsust, kuid tunnevad siiski, et ilma ühise valitsejata läbi ei saa, ja otsustavad Ludvig Lapse surma järel riigipäeval jälle ühise kuninga valida. Peagi osutub tähtsamaks valitsejasooks Saksi hertsogite sugu.

Heinrich I Linnupüüdja. Juba esimene Saksi kuningatest Heinrich I (918—936) väärrib tähelepanu kui kesk võimu kindlustaja ja riigipiiride laiendaja, peamiselt slaavlaste kulul. Ka tunustab tema üleolekut Böömi valitseja.

Vahekord ungarlastega. Ungarlased teevad sel ajal sakslastele oma ootamatute röövretkedega palju kahju. Heinrich sõlmib ungarlastega vaherahu ja lubab neile isegi maksu. Seda aega kasustab ta Saksa sõjavägede korraldamiseks ja proovib neid slaavlaste vastu. Siis katkestab ta vaherahu ja lööb ungarlaste eelvägesid, kuna nende peajõud taganevad ilma lahinguta.

Otto I.

Saksamaa ühendamise püüded. Eriti tähtsaks valitsejaks saab Heinrich I poeg Otto I (936—973), keda sakslased kutsuvad Suureks. See tark, energiline ja osav valitseja võtab omaks suure

idee: Saksamaa ühendamise ühise keskvalitsuse all. Selleks jagab ta iga võimaluse puhul tähtsaid riigiosi oma lähematele sugulastele, milline menetlus siiski hiljemini toob talle pettumusi.

Vahekord vaimulikkudega. Otto I jätkab misjonitööd, asutab ja korraldab uusi piiskopkondi. Kõrgemad vaimulikud olid talle suureks abiks, eriti ta oma vend Bruno, kes kui tähtis teadusemees tõstis kloostrikoole.

Lechi lahing. Ungarlastele annab Otto a. 955 kuulsas Lechi lahingus suure hoobi; see võtab neilt röövihimu jäädavalt ja sunnib neid muutuma korrallikuks põlluharijaks rahvaks. Ka peab Otto endast sõltumuses Böömi ja Poola riiki.

Otto I ja ta abikaasa Edith.

Itaalia-politika. Otto I saadik algab Saksa valitsejate n. n. itaalia-politika. Room oli ikka veel kultuuriline keskus, Itaalia haritum ja rikkam Saksamaast, nii siis küllalt ligitõmbav. Kuid samal ajal tõi see tung Itaaliasse Saksa valitsejaile raskusi: edu Itaalias vähendas harilikult valitseja tähelepanu ja mõju Saksamaal ja osutus tavaliselt Saksa vürstide lahkpüüetele kasulikuks. Ottot võis paeluda kõigepealt siiski võimalus keisriks

saada Itaalias, sest keisri nimi puudus vägeval Saksa valitsejal ja seda võis saada ainult Rooma kaudu. Et Itaalia olud olid keskvoimu puudumisel segased, tegi Otto mitu sõjakäiku sinna.

Saksa rahvuse püha Rooma riik. Teisel Otto sõjakäigul Itaaliasse asutatakse siin suur liitriik, millesse kuuluvad Saksamaa, Põhja- kui ka Kesk-Itaalia ja mida kutsutakse Saksa rahvuse pühaks Rooma riigiks. Aastal 962 kroonib paavst Johann XII Otto I selle riigi esimeseks keisriks. Nii ärkab läänes keisririik teist korda ja pikemaks ajaks ellu. Ta võimu ja vägevuse aeg on X-ndast kuni XIII sajandini.

Otto I järglased. Otto I poja Otto II ajal sünnib suurem kokkupõrge Prantsusmaaga Lotringi pärast, mis siis juba näikse saavat vaenuesemeks kahe naaberrahva vahel. Tema järglase Otto III ema on Bütsantsist ja ka Otto ise kaldub Bütsantsi poole, kuid ta on noor ja nõrk valitseja, ei jõua plaanidest kaugele ja sureb noorena ja vallalisena. Heinrich II, Otto III sugulane Baierist, on tuntud kirikute ehitajana, ei satu aga uskliku kirikumehena siiski kiriku mõju alla. Ta püüab mitmeti vaimulikkude eluviise parandada. Tema valitsuse peategevus on võitlus vasallide omavoli vastu.

Saksi soo üldteeneteks võib pidada riigi julgeoleku kõvendamist, rahuliku töö võimaluste loomist, hariduse tõstmist Itaalia kaasabil ja võitlust läänisüsteemi seaduslikuks tegemise eest. Sel ajastul on märgata ka juba rahvustunde tõusu.

Frangi dünastia.

Kui Saksi sugu pärast 100-aastast võimulolekut kustub, tõuseb umbes samaks ajaks võimule temaga suguluses olev Frangi hertsogite sugu. Sellest soost esimese valitseja Konrad II ajal toimub Saksamaal teatud tagurpidimine, sest naaberriikides on tol ajal vägevad valitsejad. Nii saab Taani kuningas Knut Suur tagasi Šlesvigi, kuna Poola valitseja Boleslav Chrobry end iseiseivaks kuulutab.

Heinrich III. Tähtsamaid Frangi soo valitsejaid on Heinrich III, kes sakslaste vägevust jälle suudab tõsta. Vägevad naabervalitsejad olid tema ajal juba surnud. Sisepolitika alal teostas ta tähtsaid kirikureforme. Juba Heinrich II ja Konrad II panid maksma ilmliku investituuri ka piiskoppide suhtes, kusjuures Konradi ajal läänikohti harilikult müüdi. Et Itaalias

olid kirikuasjad segased, hakkas Heinrich III ise paavste ametisse seadma.

Leo IX ja kirikute lahkuminek. Viimane Heinrichi seatud neljast paavstist oli Leo IX, kes ise kohtadel käis kirikueltu korraldamas. Tema ajal tekkis a. 1054 lõplik lahkuminek ida ja lääne kiriku vahel, mis esmakordselt oli aset leidnud juba paarsada aastat varem. Peale mõnede usuvahede olid siin peapõhjuseks poliitilised olud. Kuna idas tegelikult kirikupeaks oli keiser, unistati Roomas üleilmlikust kirikuvalitsusest ja isegi täielikust jumalariigist, kus ilmlikud võimud pidid olema allutatud vaimulikule.

Clugny vool.

Segaseid kirikuasju hakkas korraldama juba võimas Heinrich III. See aga ei võinud meeldida katoliku kiriku pooldajatele, kes kiriku iseseisvust taotlesid. Samal ajal kujuneski kirikus eneses tugev reformistlik vool, mille esialgseks keskuseks oli Lõuna-Prantsusmaal Clugny klooster. Seal tuli rida vaimulikke, kes olid kirikuks Augustinuse jumalariigi vaimustatud pooldajad, nõudes, et jumalariik valitseks ka maa peal. Kirik on hing, riik ihu. Kui jumalik asutis peab kirik arusaadavalt riigist ülem olema. Riik on ainult abiliseks kirikule — kõrgete jumalariigi sihtide saavutamisel. Et ülemaks valitsejaks oli Jumal ise, seepärast peeti ainsaks õigeks valitsuseks teokraatiat — jumalavalitsust. Nõuti tungivalt kirikuolude parandamist, peamiselt Roomas, kus olud olid tõesti halvad, eriti X sajandil.

Vaimulikkude iseseisva tegevuse võimalus. Et vägev keiser Heinrich III võrdlemisi noorelt suri ja valitsema sai tema 6-aastane poeg Heinrich IV, siis läks Saksamaal tegelik riigi juhtimine eestkostjate kätte. Neil oli Saksamaalgi küllalt tegemist ja Itaalia ning kirikuasjad jäid tagaplaanile. Seda aega kasustasid Clugny voolu pooldajad, teostades rea kirikureforme.

Hildebrand.

Munk Hildebrand, silmapaistvaid Clugny voolu juhte, pärastine paavst Gregorius VII (1073—1085) oli juba enne paavstiks saamist mitme paavsti mõjuv nõuandja. Ta viis läbi kõigepealt kaks tähtsat kirikureformi: paavsti valimise korra ja vaimulikkude sundusliku vallaspõlve.

Konklaav. Paavst Nikolai II (1059—1061) ajal teostab Hildebrand paavsti valimise reformi; nüüdsest peale toimetavad paavsti valimist selleks eriliselt nimetatud, tähtsamatel kohtadel asuvad vaimulikud — kardinalid. Kardinalide kogu on 70-liikmeline ja paavsti valimine toimub kinnises ruumis; sellest on tulnud ta nimetus *conclave* ehk tuba. Iga paavst peab hoolitsema, et kardinalide arv ei väheneks.

Tsölibaat. Teine reform, mida Gregorius hakkas paavstina teostama, oli vaimulikkude sunduslik vallaspõlv ehk tsölibaat. Abiellunud vaimulikud ei ole tema arvates enam kiriku päralt, sest abielulised hoolitsevad selle eest, kuidas meeldida naisele, nagu Paulus ütleb. Kiriku tugevus ja ühtlus nõuab, et vaimulik ei oleks maailma orjuses; sellest ta Gregoriuse arusaamise järgi pääseb ainult vallaspõlve kaudu. Ka väheneb siis vaimulikkudel kalduvus endale eraomandit soetada ja nad ei kuluta enam nii palju kiriku varandusi oma eraeluks. Vallaspõlv eraldab vaimulikke teistest inimestest ja teeb nad ilmaelust kõrgemal seisvaks Jumala liisuosaks — kleeruseks. Gregoriuse energilisel nõudel hakkas see korraldus maksma ja kestab tänapäevani, nagu konklaavgi.

Hildebrand.

(Pärast paavst Gregorius VII.)

Ilmlik investituur ja simoonia. Kiriku feodalisatsiooni ajal tekkis olukord, et kõrgemad vaimulikud — piiskopid — tõusid oma kohtadele ilmliku valitseja määramisel läänimeestena. Ka olid paavstid nõrgad ja nende võim ei ulatunud väljapoole Itaaliat. Praktilised valitsejad sidusid läänisaamist rahalise tasuga. Vaimulikkude suhtes kujunes asi siiski ebamääraseks: makstes oma lääni eest, näis, nagu ostaksid nad endale ka vaimulikud õigused. Seda pattu nimetatakse simooniaks — nõid Simoni nime järgi, kes apostlitelt Pühavaimu tahtis osta.

Põhjused. Valitsejad, pidades omaks piiskoppide investituuri õigust, toimisid siin muidugi riigi huvides, sest nad ei võinud lääni anda igale tundmatule isikule, keda paavst saatis. Jumalariigi ja paavstide ainuvalitsuslikust seisukohast aga oli see veel enam vastuvõtmatu, kui piiskopiks sai — ja veel raha eest —

mees, kes ei tarvitsenud paavsti tunda ega tunnustada. Hiljemini hakkasid valitsejad küll ka seda toonitama, et nemadki on salvitud, seega mitte harilikud ilmikud, ning toimivad Pühavaimu juhatusel.

Investituuritülid.

Kui noor Heinrich IV ise valitsema hakkas ja osutus üsna energiliseks keisriks, kes kõvasti kinni pidas ka piiskoppide investituurist, tekkisid peagi ägedad tülid Gregorius VII ja keisri vahel. Kumbki pool arvas endal õiguse olevat. Loomulik lahendus — jäägu vaimulik ainult vaimulikuks — ei leidnud vastukõla

Piiskopi investituur.

võimuga harjunud vaimulikkude peres. Gregorius pani keisri, kes investituurist ei loobunud, 1076. a. kirikuvande alla ja Saksamaa kirikukeelu, inderdikti alla. Tervel maal katkes järsku vaimulik elu. Kirikud jäid kinni ja kõik vaimulikud talitused pandi seisma. Et Heinrichil kui kindla käega valitsejal oli Saksamaal ka muidu palju vastaseid, siis nõudsid vürstid riigipäeval, et ta kindlaks tähtajaks (küünlapäevaks) vabastaks end vande alt ja maa keelu alt. Ähvardati vastasel korral valida kohe uus kuningas.

Canossa. Olude sunnil läsksi Heinrich 1077. a. jaanuari lõpul patukahetsejana paavsti jutule. Viimane viibis Canossa lossis hertsoginna Mathilde külalisena. Paavst ei tahtnud Heinrichile üldse vastu tulla, vaatamata sellele, et kuningas 3 päeva Canossa väravas patukahetsejana seisis, kuid Mathilde palvel vabastas ta viimaks Heinrichi vande alt.

Švaabi Rudolf. Olukord ei paranenud siiski. Heinrichile valiti Saksamaal vastaskuningas Švaabi Rudolf, kes aga a. 1080 kodusõjas sai rängalt haavata ja suri.

Paavsti surm. Saanud toime Saksamaa asjadega, läheb Heinrich „kodu otsima“ paavsti. Viimane hoiab end küll mõne aja

Rooma Inglise kindluses varjul, viimaks põgeneb Lõuna-Itaaliasse, kus üks normannide salk oli juba 1061 Bütsantsilt valitsuse üle võtnud ja Robert Guiscardi-Kavalpea juhatusel oma riigi asutanud. Seal, Salerno linnas sureb Gregorius VII põgenikuna a. 1085.

Vormsi konkordaat. Tüli kestab edasi, kuni alles a. 1122 keiser Heinrich V ja paavst Callixtus II vahel Vormsis kokku lepatakse nii, et paavst pühitseb mõlemale poolele vastuvõetava kandidaadi ja keiser annab talle siis lääni ja võimurõõgid.

Hohenstaufenid ja Welfid.

Kui Vormsi kokkuleppe sõlmija Heinrich V-ga lõppes Frangi sugu, läks Saksamaa keisritroon enam kui 100-ks aastaks Švaabi soo ehk Hohenstaufenite kätte, kelle vastaseks aga saab Welfi sugu.

Hohenstaufenitest olid vägevamad valitsejad Friedrich I Punahabe ehk Barbarossa ja tema pojapoeg Friedrich II. Oma tegevuses toetusid Hohenstaufenid rooma õigusele, mida seletasid keisri huvides selleaegsed õigusteadlased-legistid.

Friedrich Barbarossa.

Oma tegevuselt on Saksa keiser Friedrich Barbarossa (1152—1190) agaramaid ja silmapaistvamaid mehi Saksa troonil. Temaga algab jälle energiline itaalia-politika. Korduvalt käib Barbarossa Itaalias, et seal oma võimu kindlustada, eriti Lombardia pool-iseseisvaks saanud linnade üle, kelt ta nõuab suuri makse. Linnad ei taha maksude kõrgendamist tunnustada ega keisri ahnete ja ülekohtuste ametnikkude rõhumist kannatada, moodustavad liidu ja panevad keisrile vastu. Tekib arusaamatusi paavstiga. Keiser ei kohku küll vastaspaavsti ametisse seadmast, kuid pärispaavstist Aleksander III, kes linnadeliidule toetub, ta siiski ei saa lahti. Nii kestab võitlus vahelduva õnnega rea aastaid.

Heinrich Lõvi. Saksa sisemised asjad jäävad keisril tagaplaanile. Vägevaks võimumeheks Saksamaal tõuseb nüüd Welfi soost Heinrich Lõvi. Kui keiser eelviimasel Itaalia reisul sai Legnano lahingus a. 1176 Lombardia linnadeliidult lüüa, muutus olukord ka Saksamaal. Heinrich Lõvi, kes keisri tähtsa vasallina

Heinrich Lõvi hauatahvel.

siiski loobus teda toetamast Legnanos¹⁾, satub nüüd läänikohtu alla, tagandatakse Saksi ja Baieri hertsogi kohalt ja mõistetakse maalt 3 aastaks välja. Welfi sugukonnale jäetakse ainult pärismaa Braunšveig-Lüneburg. Seda peeti kättetasumiseks Friedrich Barbarossalt, kuid tegelikult võis see sündida ka Saksa vürstide viha tagajärjel, sest vägev Heinrich oli nende vastu — keisri ära olles — palju valjum olnud kui keiser ise.

Rahu Itaalias. Friedrich loobub viimaks tülidest Itaalias, jätab linnadele teatud iseseisvuse, lepib paavstiga (Aleksander III-ndaga), sest nüüd saavutab ta täieliku võimu Lõuna-Itaalias Napoli üle. Selle riigi viimne Normanni soost valitseja oli Konstantzia, kes alles vallaline ja kelle Friedrich Barbarossa kosib oma pojale Heinrichile abikaasaks. Friedrich upub a. 1190 Väike-Aasias, minnes 70-aastasena III ristsõtta.

Innocentius III.

Aastal 1198 tõuseb paavstitroonile võrdlemisi noor itaalia aadlimes ja õpetlane Lotar de Segni, kes oli ülikoolis 3 teaduskonda lõpetanud, kahekordne (usu- ja õigusteaduse) doktor ja tuntud oma kirjatöoga *De contemptu mundi* (*Maailma põlgamisest*). Paavstina võtab ta Innocentius III nime. Tänu oma rikkastele vaimuannetele, sihikindlusele, töökusele, küllaldasele paindumisele abinõude valikus ja peasjalikult mitmesugustele asjaoludele, mida Innocentius III oskas ära kasustada, näib see paavst tõusvat tõesti ülemaailmse jumalariigi peaks, troonide jagajaks ja Jumalapoja asemikuks. Ta oli ka väga tegev kiriku korralda-

¹⁾ Arvatakse, et Heinrichi takistasid võitlused slaavlastega.

misel ja tungis üksikasjadeni, nii et temaaegsed piiskopid ei julgenud iseseisvalt tühisemaidki asju otsustada. Ilmlikku poliitikat kiriku huvides ajas Innocentius III väga suurelt. Rida valitsejaid las kis end tema poolt kohale määrata. Isegi keisritrooni üle tõusis Innocentiuse võim.

Kahekeisri aeg.

Kui Friedrich Barbarossa poeg Heinrich VI noorelt sureb, saab valitsejaks aastal 1198 ta vend Philipp. Natuke hiljemini valitakse aga Põhja-Saksa vürstide mõjul talle vastaskuningaks Heinrich Lõvi poeg Otto. Kuni 1202. aastani jääb Innocentius siin erapooletuks. Alles siis kui Otto võitluses Philipi vastu alla hakkab jääma ja töötab paavstile eluaegset kuulekust ning loovutab kõik Itaalia maad, mis seni olid keisri mõju all, tunnustab Innocentius Ottot. Kuid peagi tuleb pööre: nii Ottot toetavad vürstid kui ka paavst petuvad temas, kes on „rumal ja kõrk“, ja hakkavad Philippi toetama. Kuid just enne kroonimist surmatakse Philipp a. 1208 ootamatult. Et rahu saada, kaldub vürstide enamus Otto poole, kes paavstile endisi lubadusi Speyeris kordab. Nüüd kroonitakse ta a. 1209 Otto IV nime all, kuid juba järgmisel aastal satub ta sõnamurdjana kirikuvande alla: ta ei saavat paavstile antud lubadusi täita, sest selleks polevat tal Saksa vürstide nõusolekut. Petetud paavst kahjatseb, et ta „inimese oli loonud“ ja otsib uut vastaskuningat. Selleks osutus nüüd — oma võimsuse pärast paavstile küll ebameeldiva — Hohenstaufeni soo noor esindaja, Heinrich VI poeg Friedrich. Otto püüab oma seisukohta kaitsta, kuid saades rängalt lüüa 1214 Bouvines'i lahingus ühes oma sugulasega Inglise kuninga John Maatuga, kaotab jäädavalt oma mõju. Saksa keisritüli tõstab

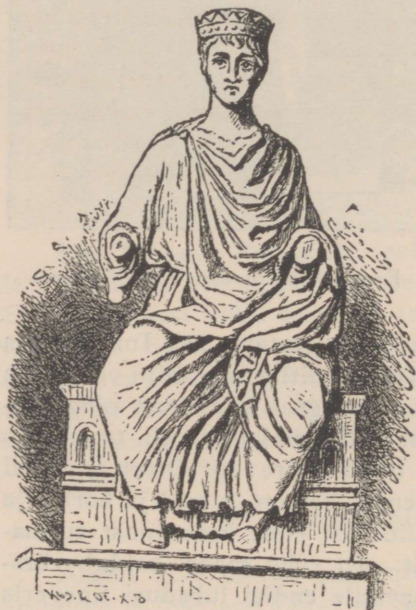
Friedrich Barbarossa ristsõdalasena.

Innocentiuse ilmliku võimu väga kõrgele. Innocentius saab noorelt Friedrichilt ka tähtsaid lubadusi, näit. et keiser ja Napoli valitseja ei tohi üks isik olla, ja kroonib siis Friedrich II ainsaks Saksa valitsejaks. Aastal 1215 peab Innocentius veel tähtsa Laterani kirikukogu, kus 70 uut kaanonit ehk kirikuseadust välja antakse, ja sureb a. 1216¹⁾.

Friedrich II.

Hohenstaufeni soo viimne tähtis valitseja on Friedrich II (1215—1250). Vanemad surevad tal vara. Juba poisikesena on

ta sunnitud politikast osa võtma. Mehena saab tast külm, olusid targalt kaaluv valitseja, väga mõjuv keisri-võimu kandja ja selle kaitsja. Ta on sündinud Itaalias ja tunneb end rohkem Napoli kui Saksa valitsejana.

Friedrich II.

Kahesugune sisepolitika. Et Saksamaa suhtes vähem muret oleks, annab ta a. 1231 Vormsi statuutidega Saksa vürstidele tähtsaid eesõigusi, nagu mündi-, laatade pidamise ja ametnikkude nimetamise õigused. Samal ajal, võideldes Napolis feodalismi vastu, paneb ta seal maksma Melfi konstitutsiooni, mille peamõte on võimu koondamine aadlikelt kuninga kätte ja riigi valitsemine haritud ametnikkude abil.

Majanduspolitika. Majanduselule pühendab Friedrich erilist tähelepanu ja paneb maksma Napolis peaaegu päris moodsaid vahendeid, nagu riigi monopolid esmajärgulistele tarbeainetele, samuti väga kõrged tollid ja aktsiisid. Usuasjus näib Friedrich

¹⁾ Kahekeisri ajal algab ka Liivimaa suurejoonelisem kristianiseerimine ja maa saatusest võtab Innocentius III elavalt osa.

olevat erapooletu; ta sallib ka teisi usutunnistusi, ei kannata aga paavstide teokraatlikke püüdeid; pigemini näeks ta ka läänes Ida-Rooma olusid, kus kirik on keisri käsu all.

Välisasjad. Välisasjus võtab ta osa Palestiina saatusest, on huvitatud ka Baltimeremaadest, kuhu Hermann v. Salza Palestiinast toob teutooni ordu, ja saadab kaitsekirja ka Liivi vast-ristituile.

Võitlus kirikuga. Pärast Innocentius III surma sai paavstiks Honorius III, Friedrichi endine kasvataja. Selle lepliku vana-kesega püsib Friedrichil hea vahekord. Kui aga järgmiseks paavstiks saab Innocentius III sugulane, vähem andekas, kuid seda fanaatilisem Gregorius IX, algab paavsti ja keisri vahel äge tüli. Paavst on küll ligi 80 a. vana, aga ootamatult tuline mees. Eriti huvitav on Friedrich II ristsõjalugu. Kui keiser paavsti sunnil endiste lubaduste põhjal ristsõda valmistab, nakkushaiguste levimisel selle aga peab pooleli jätma, siis paneb paavst kohe keisri kirikuvande alla. Kui aga keiser hiljemini siiski ristsõja ette võtab, Palestiinasse läheb ja a. 1229 lepingu põhjal türklastega Jeruusalemma oma kätte saab, siis käivad igal pool keisri jälil märatseva paavsti volinikud (legaadid), kes kõik vandealuse keisri vallutatud kohad panevad kirikukeelu alla. Viimaks teeb keiser paavstile siiski mõningaid mööndusi ja nad lepivad a. 1230. Vahepeal korraldab Friedrich Saksamaa asju, kus tal on oma poja Heinrichiga, kes sinna asevalitsejaks jäetud, tõsiseid arusaamatusi. Oma sõbra Hermann v. Salza abil saab Friedrich Saksamaal võidu. Kuid nüüd tuleb jälle tüli paavstiga, kes keisri uuesti kirikuvande alla paneb: Friedrich olevat jumalakartmatu, teda huvitavat isegi paganlik filosoofia. Tõepoolest aga ähvardas keisri edasitung Rooma suunas paavsti ilmlikku võimu. Laialdaste ringkirjade abil püüavad mõlemad vastased oma tegevust õigustada. Viimaks sureb fanaatiline paavst a. 1241 ¹⁾. Osalt paavsti surma pärast, osalt ka mongolite-tatarlaste hoogsa kallaletungi tõttu vaibub võitlus ajutiselt.

Gvelfid ja gibelliinid.

Vihased võitlused haarasid ikka sügavamalt tolleaegset ühiskonda. Ühel pool oli keiser, keda toetasid need, kes ainu-

¹⁾ Muuseas on tema Liivimaagi korraldustest osa võtnud ja ka tülisid püüdnud lahendada.

valitsuselt kindlat korda, rahu ja julgeolekut ootasid, peamiselt kaubanduse ja töönduse alal teotsejad. Neid kutsuti gibelliinideks, Hohenstaufeni sugukonna lossi Vaiblingeni järgi. Neid, kellele aga kasuks olid lahkpüüded ja kindla keskvoimu puudumine, nagu vürstid kui ka paavsti pooldajad, kutsuti gvelfideks — Saksa Welfi sugukonna järgi, kes olid Hohenstaufenitega vastuolus. Gvelfi ja gibelliini nimi on pärit Itaaliast.

Võitluse lõpp. Kui uueks paavstiks valitakse Friedrich II sõber Sinibaldi Innocentius IV nime all, jätkub võitlus veel suurema hooga. Paavst ei julge Itaaliasse jääda ja põgeneb Lyoni, kus ta 1245 kirikukogul paneb veel kord Friedrich II pidulikult vande alla ja kuulutab kõigist kroonidest lahti. Nüüd tõstab pead paavsti õhutusel ka saksa opositsioon: valitakse vastaskuningaid. Friedrich võitleb viimse jõuga, kuid temasse mõjub armsama poja Enzo kaotus võitluses Itaalia linnade liiduga, mis jälle tekkis Friedrichi võimupüüete vastu, ja ta sureb a. 1250. 4 a. hiljemini sureb ka tema järglane Konrad IV, kes oli ainult veel Napoli valitseja. Kiriklaste rööm on nüüd väga suur.

Viimsed Hohenstaufenid. Võitlus ei ole veel päriselt lõppenud. Rahva toetusel tõuseb Sitsiilia valitsejaks osav ja andekas Manfred, Konradi poolvend. Paavst otsib Napolis Hohenstaufenitele järglast ja saab oma nõusse Prantsuse kuninga venna Charles d'Anjou, kellega võideldes Manfred langeb a. 1266 Beneventumi lahingus. Algab d'Anjou võimuaeg. Kui Konradi poeg Konradin püüab veel Napolis oma õigusi maksma panna, satub ta vangi ja hukatakse Napoli turul a. 1268.

Sitsiilia verepulum. Ahned prantslased kurnavad rahvast ja nende võim jääb püsima ainult Napoli mandriosas. Rikas Sitsiilia rahvas tõstab äkki mässu, tapab a. 1282 kõik prantslased ja annab end Hispaania valitsuse alla. Seda sündmust kutsutakse sitsiilia verepulumaks.

Friedrich II võitlus jätab kaasaegsesse sügava mulje. Luulejutt ei lasegi teda ära surra: ta ainult magavat pikka und. Hiljemini kanti see legend üle tema vanaisale (1813, Rückert'i ballaad).

Interregnum.

Paavsti ja keisrivastaste rööm ei kesta kaua: paavst pakub küll ühele, küll teisele Saksa keisrikrooni, aga ei leidu soovijaid.

Nii algabki Saksamaal valitsuse vaheaeg — *interregnum* — a. 1254 kuni a. 1273, millal tegelikult keisrit ei olegi¹⁾ ja rusikaõigus jälle maksma hakkab. Tekib nüüd ka eriline seisus — röövrüütlid, kellele mõisu ei jätkunud ja kes siis oma lossid ehitasid kaubateede lähedusse ja pidasid päris korralikku röövliametit. See tegi kaubanduse väga raskeks ja sundis ärimehi omaabi otsima. Liiga agarad paavstid said aga kindla ilmliku võimu puudumist eriti kahetseda. Kuigi Saksamaal jällegi keisreid valiti, ei olnud need Itaaliast kuigi palju huvitatud ja umbes poolsada aastat pärast Hohenstaufenite soo kustumist keisritroonil tuli paavstidel liiga rahutust Itaaliast mujale minna peavarju otsima. Juba a. 1305 asub paavst Prantsusmaal ja peagi (1309) algab Rooma kirikul „Paabeli vangipõlv“, nagu ligi 70-a. Avignon'is elamist kutsutakse.

Prantsusmaa.

Prantsusmaal jäid Karolingi soost kuningad samuti nõrgaks kui Saksamaal. Feodalismi tõttu killunes maa hulgaks läänideks. Alalised normannide röövkäigud tõid rasket kahju. Viimaks lepiti kokku ühe normannide pealiku Rolfiga, et see asub prantsuse läänimehena — riigi kaitseks oma suguvendade vastu — alaliselt Prantsusmaa lääneossa, Saone jõe alamjooksule elama, missugust maad Normandiaks hakati hüüdma ja kus nad ruttu ümber rahvustusid. Omavahelistes tüldes kerkis esile France'i hertsog Hugo Capet, ja see valitaksegi viimse karolingi Ludvig Laisa asemele kuningaks a. 987.

Esimesed Kapetingid.

Esimesed Capeti soost kuningad ei erine oma eelkäijaist. Feodalism seob neid ja ei võimalda suuremat tegevust. Kui Normandia hertsog William sai Englise kuningaks, jäi talle alles ka Normandia. Nii hakkas Prantsusmaa lääneosa minema Inglismaa valitsuse alla.

Kuninga võimu tõus.

Alles XII s., kuningate Louis VI ja Louis VII ajal hakkab Prantsusmaal kuninga võim tõusma. Selle põhjuseks on

¹⁾ Nimeliselt oli neid koguni kaks.

rahva enesetunde tõus kui ka majanduslikkude olude muutumine: tänu ristsõdadele ja prantsuse rüütlite osavõtule neist areneb tööndus ja kaubandus, tekivad linnad ja neis prantsuse kuulus kolmas seisus — linnakodanlus. Et aadlimehed olid linnadele vaenlikud ja ka vaimulikkudega läbi ei saanud, siis annavad vaimulikud kuningale nõu toetuda linnadele. Linnade kaitseväge abil hakkavad kuningad aadlimehi sõnakuulmisele painutama ja hiljemini ka välisvaenlasi võitma.

Vaimulikud nõuandjad. Prantsusmaa iseärasus on kuninga vaimulikud nõuandjad, keda ei näi huvitavat kiriku, vaid riigi hüve. Niisuguseid riigimehi-vaimulikke oli juba XII sajandil St.-Denis kloostri abt Sugerius, kelle nõu peale Prantsuse kuningad hakkasidki toetama linnu.

Inglise maa-ala Prantsusmaal. Juba kuulsime Normandia saamisest Inglise alla. Kui XII sajandi keskel uus Inglise kuningas Henry II jälle Prantsusmaalt tuleb, saavad ka tema maad Anjou ja Poitou Inglismaale. Akvitaania on Eleonore, Louis VII abikaasa pärus. Pärast seda kui Louis VII Eleonorest lahkub, abiellub viimane Inglise kuninga Henry II-ga ja viib ka oma päruse Inglise alla.

Philippe II Auguste.

Üks tähtsamaid Prantsuse keskaja kuningaid on Philippe II Auguste (1180—1223), kes teostas Prantsusmaal tsentralisatsiooni. Ei suuda ta esialgu midagi teha läänistatud maa-aladel; neis jäävad temale kui ülem-senjäärile ainult süzerään-õigused.

Kuid pikaldases võitluses Inglismaaga, keda ta linnade miilitsa abiga täielikult võidab Bouvines'i lahingus a. 1214, saab ta ka lõplikult tagasi kõik Inglise päralt olevad maa-alad Prantsuse pinnal. Neid ta ei läänista, vaid võtab nad kuninga domeenidena ise oma valitsuse alla ja valitseb neid ametnikkude kaudu, kelle võrk varsti katab kõiki kuninga isiklikke maid. Need ametnikud — *prévôts* — ei ole üksinda ringkonna haldajad, vaid täidavad ka politsei ja kohtu ülesandeid. Linnades on nad ka kohalikud komandandid. Maakondades on kuninga ametni-

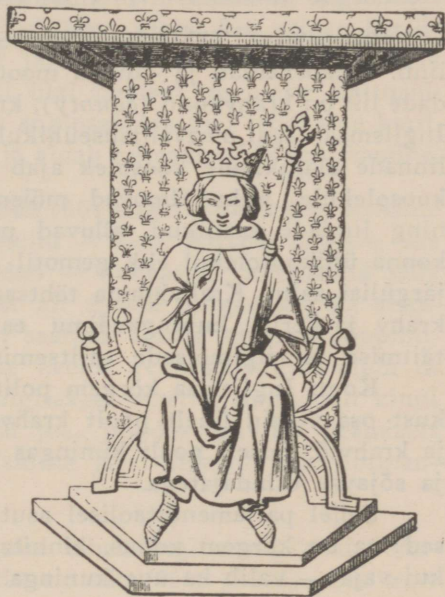
Philippe II Auguste.

kud — *sénéchaux* ja feodaalkohtu eesistujad — *baillis*. Ülemaks ametikohaks on kuninga suur nõukogu (*Grand Conseil*), kus tähtsamad ametnikud on kantsler (*chancelier*) ja *connetable*, kes umbes endise majordoomuse sarnane: majandusminister ja vägede ülemjuhataja. Kuningavõimu õigusi selgitavad rooma õiguse põhjal õpetatud seadusetundjad-legistid. Nii tekibki prantsuse olusid tervendav võimu keskendamine — tsentralisatsioon — juba keskajal. Ka asutatakse XIII sajandi alul Pariisi ülikool.

Louis IX Püha.

Järgmine tähtsam Prantsuse kuningas keskajal on Louis IX (1226—1270). Tema tähtsam tegevus on Prantsuse kohtukorra uuendamine. Ise

vaga ja jumalakartlik mees, muretseb ta hoolega õigusliku korra eest. Kahevõitluste asemele seab ta alalised kohtuseadused; kohtuasjades korraldab edasi-kaebuse, apellatsiooni võimaluse feodaalkohtu otsustele sellega, et lubab edasi kaevata Pariisi ülemasse kohtusse ehk — nagu Prantsusmaal Louis ajal hakati ütleva — parlamenti. Ise on ta riigis kõrgem kohtumõistja. Et kõik pidid kohtule alluma, see meeldis väga rahvale. Ka väljaspool Prantsusmaad on Louis IX õigusemõistjana kuulus. Aastal 1264 kutsutakse ta vahekohtunikuks

Louis IX Püha.

Inglismaal tekkinud kodusõja puhul vasallide ja kuninga vahel.

Riiki valitseb Louis IX kaheteistkümmneliikmelise suuremate vasallide (6 vaimulikku ja 6 ilmlikku) nõukogu abil. Kirikupolitilistes asjades on tal küllalt mehisust võimuahnitsevale paavstlusele mõjuvalt vastu astuda. 1250. a. ümber algatab Louis IX kaplan Sorbon Pariisi ülikooli juurde usuteaduse üliõpilaste internaadi asutamise Sorbonne'i.

Louis IX vagadusest tunnistavad ta kaks suuremat sõjakäiku muhameedlaste vastu: Egiptusse 1248 ja Tuniisi 1270, mida viimseteks ristisõdadeks peetakse. Viimane retk oli küll vist enam soov muhameedlasi-meriröövleid taltsutada, kes liiga palju tegid kahju Napoli riigile, kus ta vend Charles oli valitsejaks.

Inglismaa.

Anglosaksid Inglismaal. Aastal 827 ühinevad kuningas Egberti juhatusel anglosakside riigid. Tekib omapärane, mandrist erinev kultuur. Kõige rohkem säilib siin vanade germaanlaste vabadusi, kuigi pikkamisi tekib ka siin ühe kihi õigusi teise üle.

Omaavalitsus. Tähtsamaid omaavalitsuse algühikuid on küla ja linn. Naaberkülad ja -linnad moodustavad sadakonna, sadakondade liit on krahvkond (*county*), krahvkondade liidust koosnebki Inglismaa. Igal omaavalitsuseühikul on oma koosolek. Külade ja linnade elanikkude koosolek ajab kohalikke asju; sadakondade koosolekule, kuhu ilmuvad mõisnikud, vaimulikud ja külade ning linnade saadikud, alluvad peamiselt kohtuasjad. Krahvkonna üldkoosolekul ehk gemotil otsustatakse ringkonna esmajärgulisi asju. Krahvkonna tähtsamaid ametnikke on piiskopp, krahv ja šeriff, kuningavõimu esindaja, kes valvab seaduste täitmise ja riigimõisade valitsemise järele.

Kogu Inglismaa kõrgem poliitiline asutis oli witenagemot, kust osa võtsid ühelt poolt krahvkondade esindajad, piiskopid ja krahvid, teiselt poolt kuningas oma lähemate ametnikkudega ja sõjaväe esindajatega.

Sellel parlamenditaolisel asutisel on väga laialdased õigused: ta on kõrgem kohus, kinnitab seadusi, sõlmib rahu ja — kui vaja — valib ka uue kuninga.

Normannide röövkäigud. Nagu anglosaksid omal ajal poolmetsikute salkadena hävitasid vana rooma kultuuri Inglismaal, kuni nad ise said pikkamisi rahulikuks ja haritud rahvaks, kelle kultuuritegelasi isegi väljapoole tööle asus, nii hakkasid juba IX sajandil anglosaksid kannatama normannide-taanlaste rööv- ja vallutusretkede all. Neid kardeti enam kui loodusõnnetusi, nälga või katku. Risti ja põigiti läbisid nad maad, kõike hävitas. Kuigi saksid vahel neid võitsidki, ei takistanud see normannide ettevõtlikkust.

Alfred Suur.

Röövretkede ajastul valitses anglosakse üks nende tähtsamaid kuningaid — Alfred (871—901). Visalt ja järeleandmatult võitleb see haiglane, nõrga terviseга mees normannidega.

Riigikaitse reformid. Alfred rajab kaitselaevastiku, mis pidi juba eemal meriröövlite tegevust takistama. Teiseks, üldise vabade mobilisatsiooni asemele, mis maale raske kanda ja üldiselt annab halvastirelvastatud ja sõjaga harjumata ning aeglaselt liikuva väe, seab ta alalise ratsasõjaväe „sõpruskonna“, mis hästi relvastatud ja kus iga ratsanik pidi endaga kaasa tooma veel 4 kergestirelvastatud abilist. Seesugune vägi oli kergem liikuma ja suutis normanne taltsutada. Nii tekkis ka Inglismaal olude sunnil elukutseliste sõjaväelaste klass, kes erines harilikust rahulikust elanikkonnast ja kellele anti teenistuse tasuks maid, mille elanikud sõjamehi ülal pidasid ja neist sõltusid. Sellega areneb Inglismaal juba anglosakside ajal feodaalne kord, kus suurnikkude võim tõuseb ja algab rahvamasside orjastamine.

Haridusolud. Kui normannide röövkäikude tõttu anglosakside kultuur üksvahe langeb, siis nüüd — tänu Alfredi hoolele, kes hariduse tähtsust kõrgelt hindab — hakkavad vaimulikud jälle muretsema hariduse tõusu eest nii eneste hulgas kui ka seltskonnas. Alles meheas mahti saanud ladina keele äraõppimiseks, tõlkis Alfred ise inglise keelde rea raamatuid, mida ta tähtsaks pidas, kusjuures ta tõlgitavast tekstist sõnasõnalt kinni ei pidanud, vaid tegi lisandeid jne., püüdes niiviisi peamiselt mõtteid edasi anda. Alfredi surma järel algasid jälle normannide röövkäigud.

Taani valitsus. XI sajandi alul läheb Inglismaa Taani võimsama kuninga Knut Suure valitsuse alla (1016—1035). See osav valitseja ei muuda palju senist korda ja oma kindla ning targa valitsemisega teeb taani ikke anglosaksidele üsna vastuvõtavaks. Senise „sõpruskonna“ asemele korraldab ta erilise ihukaitsväe, mis nüüdsest peale saab inglise sõjajõudude keskpunktiks.

Suhted Normandiaga. Paljud põgenesid taanlaste võimu eest üle väina Normandiasse. Kui Knut Suure surma järel tema poegade valitsus muutus karmimaks, suurenes põgenemine. Normandiast oodati isegi abi taanlaste vastu.

Eduard Usutunnistaja. Et Knut Suure pojad peagi surid, siis lõppes nendega Taani valitsus Inglismaal ja uueks kuningaks sai jälle anglosaks — Eduard, keda ta vagaduse pärast hiljemini Usutunnistajaks hakati hüüdma. Ta oli aga Normandias üles kasvanud, pooldas normandlasi ja andis neile tähtsamaid ameteid riigis. Tema surma järel (1066) saab vähe aega olla kuningaks Harold, kelle Eduard surres oma järglaseks õnnistas ja kelle witenagemot ka kuningaks valis.

William Vallutaja. Normandia hertsog William Vallutaja on kaval ja väga visa mees oma püüetes. Tal on ammu mõte Inglismaad vallutada. Pettusega saavutab ta juba enne Haroldilt pühaku vande, et see teda aitab Inglismaa kuningaks saada. Kui aga Harold siiski ise Inglise krooni vastu võtab, hakkab William sõjakäiku ette valmistama. Et Normandia vasallide enamus teda ei toeta, kutsub William selleks vabatahtlikke. Mitmesuguseid seiklejaid, keda meelitas rikkaliku saagi ja võimu lootus, kogus väga palju, mitte üksi Normandiast, vaid ka mujalt Prantsusmaalt. Et asi oleks kindlam, muretses William oma üritusele ka paavsti õnnistuse, tuues ettekäändena Haroldi valevande. Tegeelikult ei olnud ka paavst rahul seniste Inglise kirikuoludega, kus kirikuasjade üle otsustasid ühes vaimulikkudega ka ilmlikud ülemused ja kus kirikus ladina keele kõrvale, isegi esikohale kippus anglosakside keel.

Hastingsi lahing. Just sel ajal, kui William 60 tuhande mehega ja 700 laevaga oli Inglismaale minemas, tuli Haroldil läänes tagasi lüüa uus viikingite-norralaste sõjakäik. Sellega hästi toime saanud, tõttab Harold vastu Williamile, kes vahepeal juba maabunud. A. 1066 oktoobris on Hastingsi lahing, kus visa võitluse järel Harold langeb. Võitja William valitakse mõningate kõhklemiste järel witenagemoti poolt Inglise kuningaks (1066—1087).

Maade võõrandamine. William algab sellega, et ta suure osa sakside maad võõrandab ja jagab oma sõdalastele. Algab pikaldane ja visa võitlus. Eriti panevad saksid vastu põhjas, kuhu William ette võtab karistusretke, mis muudab maa suurelt osalt kõrveks. Peaaegu surmani tuleb Williamil pidada sissisõda vastuhakkajatega, kes soodes selleks pelgukohti asutavad. Kuid see kõik ei suuda sündinud fakti enam muuta. Parimaks abiliseks Williamile on anglosakside eneste nõrk ühistunne, mis neid takistab ühiselt teotsemast.

Kirikuasjad. Et oma seisukohta kindlustada, paneb William igal pool ametisse normandlasi. Kiriku juhtimise annab ta Lanfranki hooleks, kes püüab saavutada vaimuliku võimu iseseisvust kuninga suhtes ja ühtlasi ei taha ka Rooma ülemvõimule alistuda. Nii muutub inglise kirik mingisuguseks riigiks riigis, toetab hiljemini seisusi kuninga vastu ja jääb viimaks ikkagi sõltuvaks ilmlikust võimust.

Domesday book. Natuke aega enne surma laseb William teha täieliku nimistu kõigist Inglismaal olevaist maadest, nende elanikkudest anglosakside ja pärast normandlaste ajal, rendi suuruselt ja isegi loomade hulgast, et kohustisi kindlaks määrata. Seda loendit nimetasid anglosaksid viimse kohtupäeva raamatuks — *domesday book*.

Feodalism Inglismaal. William Vallutaja toob Inglismaale ka feodaalse korra, mis siin siiski märksa erineb mandril maksvast feodalismist. Esiteks kõik vasallid annavad truudusvande ainult kuningale. Teiseks ei ole ühe vasalli maad mitte koos ühes tükis, vaid üle maa laiali pillatud. Nii omandab kuningas suurema tähtsuse. Edasi, vana Skandinaaviast päritud kombe järgi võib mõisa pärida ainult vanem poeg. Nooremad siirduvad harilikult linna endale äri ja tööduse alal ülalpidamist muretsema. Selle tagajärjeks on, et Inglise seisuste vaheseinad ei kasva liiga tugevaks ega suurene ka mõisade arv. Talupojad peavad küll mõisale tegu tegema ja mitmesuguseid makse maksma, kuid täiesti pärisorjadeks nad ei muutu.

Normandlastest ja anglosaksidest areneb uus — inglise rahvas, nende keeltest — inglise keel.

Normandia kuningasugu. William Vallutaja järglastest on esimene ta keskmine poeg William Punane, kes igasuguste abinõudega püüab kuninga kassale tulusid hankida, näiteks jätab piiskopikohad kauaks tühjaks, et nende tulusid kasustada.

Kiriku protest. Selle vastu protestib Inglise kirikupea — priimas, Canterbury peapiiskopp Anselm, kes aga peab maa-pakku minema.

William Punase venna Henry I ajal kestab võitlus kirikuga, kuni (a. 1107) kokku lepatakse ja kiriku ning kuninga õigused kindlaks määratakse. Nii paneb kirik esimesena Inglismaal kuningavõimule vastu. Ka tekib Henry I ajal esimene

vabaduskiri (*charta*) — kirjalik leping kuninga ja läänimeeste vahekoradadest.

Henry I surma järel (a. 1135) valitsevad maal ligi 20 a. segadused, kuni a. 1154 pääseb valitsema uus Plantageneti ehk Anjou kuningasugu.

Ristisõjad.

Ristisõjad on omapärane keskaegne nähtus, mis tundub mingi hooga rahvasterännuna, ainult vastupidises suunas — läänest itta.

Põhjused. Prantsusmaal, kust liikumine peamiselt algab, muutub rahvas mitmesuguste hädade — loodusõnnetuste, nälja, julgeoleku puuduse jne. — mõjul eriti usklikuks. Massidena käiakse külastamas pühamaad — Palestiinat. Araablased, kes juba VII sajandil said Palestiina peremeesteks, olid kaunis leplikud ja ei teinud palverändajaile tunduvaid takistusi. Kui aga hiljemini kalifaadi killunemisel olukord raskenes ja XI saj. teisel poolel araablaste asemel võimule pääses üks metsikumaid ja tooremaid vallutajaid ja ristiusu vaenlasi — türklased, siis muutusid asjaolud järsult: palverändajailt nõuti suurt maksu, tehti neile igasuguseid takistusi ja vahel ei lastudki neid Jeruusalemma. See tekitas läänes suurt meelepaha ja haavas teravasti usutunnet. Paavstid kavatsesid juba mõnda aega ristisõda. Ainult kodus käiv äge võitlus jumalariigi eest takistas Gregorius VII Palestiinasse minemast ristisõdalaste juhina.

Paljusid mõjustas ka see, et ristisõdalastele lubati üldist patude andeksandmist.

Teiseks peapõhjuseks võib pidada ühiskondlikke ja majanduslikke olukordi. Feodalismi arenedes tekkis vägev raudmeesterüütlite seisus, mis igatses vägevate rüütlitegude ja seikluste järele. Rahvaarv kasvas hoogsalt ja maa jäi kitsaks. Seda rän gemaks läks surve talupoegadele, kes vaevlesid kohati juba ras kes pärisorjuses. Ka ärimehed ei olnud oma seisundiga rahul, sest feodaalne killunemine tekitas lõpmatu hulga tollipiire ja — teeröövleid. Bütsants kaotas kaubandusliku keskusena oma tähtsuse lõunas türklaste, põhja pool Musta merd aga metsikute stepirahvaste survele. Nii tekkis majanduslik ummik, millest hoolega otsiti väljapääsu. Ja kui Issanda haua vabastajaile paavsti poolt töötati: rüütlitele uusi maid, talupoegadele vaba-

dust, kuna kaupmehed lootsid uusi kaubaturgusid ja üldse lahedamaid ärivõimalusi, siis oli ristisõja mõte täiesti küps. Kirik võttis ristisõtta minejate varanduse oma kaitse alla, üldse aga ootas ta ristisõdadest oma võimu tõusu.

Esimene ristisõda (1096—1099).

Kui paavst Urbanus II saab Bütsantsi keisrilt Alexios I Komnenoselt palve talle abi saata türklaste vastu, kutsub ta a. 1095 Prantsusmaale, Clermont'i linna kirikukogu kokku. Et rahvast seal liiga palju, siis peetakse ristisõjasse puutuv koosolek lahtise taeva all. Kui paavst Urbanus II vaimustatud sõnal kutsub kõiki lääne rahvaid vabastama Issanda hauda, satub rahvahulk määratusse vaimustusse. Hüütakse: „Jumal tahab seda!“ ja otsustatakse ristisõjast osa võtta.

Amiens'i Peeter. Hulk lihtrahvast, õhutatud ühest fanaatilisest mungast, Amiens'i Peetrist, ei läbe asja korraldamagi hakata, vaid siirdub peagi teele. Lõpp on aga õnnetu: varustamata salgad jäävad nälga, hakkavad teel röövima, kusjuures kokkupõrgetes juba suurem osa neist otsa saab. Vähem osa jõuab küll V.-Aiasse, kuid seal langevad nad pea kõik lahinguis türklastega. Ainult üksikud ühinevad pärastise ristisõdalaste väega.

Tähtsamaid rüütleid. Páris ristisõda, millest osa võtavad peamiselt prantsuse, osalt ka saksa ja lõuna-itaalia rüütlid, algas 1096. a. sügisel ja kestis ligi 3 aastat. Ühist juhti ristisõdalastel ei olnud. Tähtsamad rüütlite juhtidest olid: Alam-Lotringist Bouillon'i hertsog Gottfried, tema vend Balduin, Normandia rüütlite juht Robert (William Vallutaja vanem poeg), Lõuna-Prantsusmaalt Toulouse'i krahv Raimund ja Napolisse kogunud suurema rüütliväe juht Tarenti krahv Boëmund oma vennapoja Tankrediga. Kokku olnud kõiki osavõtjaid kuni 400 000.

Suhted Bütsantsiga. Kogumiskohaks oli määratud Konstantinoopol. Kuigi Alexios I varemini abi palus, oli praegu Bütsantsil türgi-hädaoht möödas. Nüüd vastupidi tekitas suur ristisõdalaste eneste vägi Konstantinoopolis hirmu. Alexios püüdis väejuhte üksteisest eemal hoida ja nõudis vannet, et Bütsants kui endine Palestiina peremees selle ülemisandaks jääks. Nii tekkisid esimesed tülid juba Konstantinoopolis. Kui siis rüütlid üle väina Aiasse jõudsid ja esimene türklastelt vallutatud linn

Nikea kreeklaste omaks tunnustati, pahandas see ristisõdalasi väga.

Edaspidine sõjakäik. Palestiinale lähenedes selgus, kui vähe oli üksmeelt rüütlitel ja kui mitmesugused olid eesmärgid, mis nende juhte meelitasid. Juba Edessa võitmise järel jäi üks osa rüütleid eesotsas Balduiniga kohale ja asutas Edessa krahvkonna. Suurem tüli tuli Antiookia pärast, mis rohkete raskustega võideti, veel suuremate raskustega appitõtanud muhameedlaste eest kaitsti ning mida nüüd endale tahtis Boëmund, kes viimaks saigi Antiookia vürstkonna omanikuks. Kui siis ristisõdalased viimaks Jeruusalemma alla jõudsid, oli neil suurte kaotuste ja hulga mahajäänute tõttu veel ainult 20 tuhande ümber väge. Suure vaimustusega asuti siiski piirama Jeruusalemma, mis a. 1099 langeski. Hirmsa verevalamise panid ristisõdalased toime võidetud linnas, kusjuures tapeti ära kõik muhameedlased ja juudid.

Jeruusalemma kuningriik. Algab Palestiina uute võimumeeste tegevus. Tegelikult rajati siin neli iseseisvat ühikut: Edessa ja Tripolise krahvkond, Antiookia vürstkond ja Jeruusalemma kuningriik. Viimase juhiks saab Bouillon'i Gottfried, kes nimetab end ainult püha haua kaitsjaks. Aasta pärast sureb ta ja tema järglaseks saab ta vend Balduin, kes nimetab end kuningaks. Lääne feodaalkord pandi siin erilise järjekindlusega maksma. Pühamaa killunes paljudeks pool-iseseisvaiks aladeks. Ka vaimulikud said maad.

Jeruusalemma assiisid. Feodaalkorra põhialused, arvestades ka endisi Palestiina olukordi, pandi kirjalikult seadusena maksma. Neid seadusi nimetati Jeruusalemma assiisideks. Peale selle sisaldasid assiisid kriminaal- kui ka tsiviilkohtupidamise seadusi.

Elanikud ja nende töö. Kuna tihti vaheldusid valitsused, palju käis kõigilt poolt palverändajaid, ristisõdalasi ja ärimehi, sai elanikkond väga kirju. Talupojad olid ka siin orjad, peale sisse-rännanute, kes olid vabad rentnikud.

Palestiina põllu- ja aiamaad olid hästi haritud. Linnades õitsis kaubandus. Kultuur kujutas endast ida- ja läänekultuuri segu ja mõjustas tugevasti Lääne-Euroopat.

Rüütliordud. Kaitseküsimus oli uutel Palestiina riikidel alati üks valusamaid. Enamus ristisõdalasi tõttas peagi koju tagasi.

Issanda hauakirik Jeruusalemmas.

Allesjääjate jõud oli feodaalsüsteemi läbi killustatud. Ümber ringi ähvardasid aga muhameedlaste massid. Muret-tegev küsimus lahenes siin osaliselt siiski ja väga omapäraselt: tekkisid munk-rüütlite ordud: Johannese (johanniidid), templi- ja hiljemini saksa ehk teutooni ordu.

Johanniidid. Kõige vanemaks orduks oli Johannese ordu, mis koosnes suuremalt jaolt itaallastest. See tekkis headtegeva asutisena, mille siht oli vaeseid ja haigeid palverändajaid teenida. Vaeseid nimetasid ordumehed oma isandaiks. Kui hiljemini vaja oli palverändajaid mere äärest Jeruusalemma siirdumisel kaitsta muhameedlaste röövsalkade eest, võttis ordu ka selle ülesande endale; nii saigi ta teiseks ülesandeks sõdimine uskmatutega. Ordu välistunnus oli must mantel valge ristiga. Ordu liikmeiks võisid olla ka naisterahvad.

Templirüütliid. Sõdimiseks muhameedlastega asutavad prantsuse rüütliid templiordu. Selle asukoht endise Salomoni templi läheduses annab talle nimetuse. Ordu erimärk on valge mantel punase ristiga.

Esimesed ordud olid tähtsaks kaitsejõuks pühamaa kristlastele. Mõlemad ordud korraldati esimese ristisõja järel, johanniidid teotsesid hospitalivendadena küll juba aastat 30 varemini.

Teutooni rüütel.

(Seljas valge mantel musta ristiga, käes haraline piits — enese-piinamise sümbol.)

Teutooni ordu. Saksa ehk teutooni ordu tekkis hiljemini, alles kolmanda ristisõja ajal; tema märgiks oli valge mantel musta ristiga.

Ühiseid jooni. Ordude liikmed — orduvennad — olid kõik mungad. Kolmele tavalsele mungatöotusele, vallaspõlv, eraomandi eitamine ja kuulekus, lisandasid nad veel neljanda: püha haa kaitsmise ja võitlemise uskmatutega. Oma juhti kutsusid nad suurmeistriks või lihtsalt meistriks (*magister*), ordu kindluste juhte kutsuti komandorideks ehk komtuurideks. Peale sõjavendade kuulusid orduisse ka vaimulikud orduvennad. Ordul olid ka teenijad vennad, kel aga ei olnud ordu asjus hääleõigust.

Ordu varad. Oma sihtidega leidsid ordud üldist tähelepanu ja neile annetati suuri varandusi, nii vallas- kui ka kinnisvara. Pea igas riigis, ka Palestiinas, kuulus neile palju maid, losse, linnamaju. Paavstid toetasid neid igapidi.

Lahkumine Palestiinast. Kui pärast Palestiinas kristlaste võim langes, siirdusid ordud sealt laiali. Johanniidid said endale Rodose saare. Sealt asusid nad XVI sajandil türklaste eest Malta saarele, kus nad XVIII sajandi lõpuni Malta rüütlitena püsisid. Templiordu asus Prantsusmaale, kuna ta Pürenee osakond hoolega toetas kristlaste võitlusi mauridega. Teutooni ordu asus XIII sajandi alul Baltimere äärde ja, alistades ning kristianiseerides leedu tõugu preislasi, moodustas siin vägeva Preisi orduriigi.

Ka fanaatilisemad muhameedlased asutasid mingi vastasordu — assassiinide vandeühingu, mille sihiks oli kristlasi igal võimalusel hukata.

Teine ristisõda (a. 1147—1149).

Nagu juba oli karta, algas peagi kristlaste võimu langemine Palestiinas. Aastal 1144 võitis sultan Zenki Edessa riigi; see põhjustas teise ristisõja, millest võtavad osa Prantsuse kuningas Louis VII ja Saksa keiser (esimene Hohenstaufen) Konrad III. Konrad III tegi seda vastu tahtmist ja alles siis, kui

paavsti ülesandel kuulus usutegelane Clairveaux kloostri abt Bernhard teda mõjustas. Sõjakäik lõppes õnnetult: kuningas ja keiser ei suutnud oma tegevust kokkukõlastada ja said mõlemad juba Palestiina rannikuosas raskelt lüüa.

Jeruusalemma langemine.

Kui agar sultan Saladin ühendas Süüria ja Egiptuse kaliifaadi, algas ta võitlust Jeruusalemma riigi vastu. Tibeeria järve lahingus võidab ta Jeruusalemma kuninga Guido ja peagi langeb Saladini võimusesse Jeruusalemm a. 1187. Munk-rüütlid, keda tabatakse, surmatakse; ristiusu sümbolid hävitatakse; rida kirikuid muudetakse mošeedeks. Erasikuid aga ei ähvarda hädaoht: neid lastakse lahkuda väikese lunaraha eest, vaeseid — selletagi.

Kolmas ristisõda (1189—1191).

Sõnum Jeruusalemma langemisest avaldas Euroopas rasket muljet. Peeti nõu ja risti võtsid seekord kolm Lääne-Euroopa tähtsamat valitsejat: Saksa keiser Friedrich I Barbarossa, Prantsuse kuningas Philippe II Auguste ja Inglise kuningas Richard I Lõvisüda. Keiser liigub 100 000-mehelise väega maad mööda ja jõuab õnnelikult V.-Aiasiasse. Teel aga upub ta ühte jõkke ja ta vägi pöördub koju tagasi. Kuningad jõuavad Palestiinasse meritsi. Juba teel tekivad nende vahel tülid. Inglise vallutavad teel Küprose saare. Palestiinasse jõudes asuvad kuningad tähtsa Akka kindluse piiramisele, mis alistub kahe aasta pärast. Siin saab Richard kurikuulsaks oma liigse karmuse tõttu. Philippe II Auguste ei ole rahul oma liitlasega; ka loodab ta kodus oma naabri äraolekut kasustada ja läheb tagasi. Richard viibib veel üksinda Palestiinas, sõlmib lepingu Saladiniga, mille järgi vabaks jääb palverändajate pääsemine Palestiinasse; ka antakse kristlastele rannaäärne maariba Jaffa ja Tüürose vahel. Koduteel peab Richardi kinni Austria hertsog Leopold

Richard Lõvisüda
hauatahvel.

saksa ordulipu teotamise eest Akka vallutamisel ja vabastab ta alles hiljemini suure lunaraha eest.

Ladina riik (1204—1261).

Olukorraga ei oldud Euroopas rahul, seda enam et nüüd oli troonil vägevaim paavstidest, Innocentius III. Tema õhususel võtavad risti peamiselt prantsuse rüütlid.

Neljas ristsõda (1202—1204). Kuid see ristsõda ei jõuagi Palestiinasse. Teel segavad end ristsõdalased esiti Veneetsia ja Dalmaatsia linna Zara tülidesse, hävitades viimase, siis Konstantinoopoli valitsejate sisetülidesse, ja kui appikutsuja poolt lubatud tasu jääb saamata, vallutavadki Konstantinoopoli a. 1204 ja asutavad n. n. „Ladina keisririigi“, hariliku Lääne-Euroopa feodaalkorraga. See annab Bütsantsile suure hoobi. Kõige enam võidab Veneetsia, kes nüüd lõplikult võtab üle senise Bütsantsi kaubanduse ja muutub maailmakaubanduse keskuseks.

Nikea ja Trapesunt. Siiski jääb alles ka osa endist Bütsantsi riiki: V.-Aasias tekivad Nikea ja Trapesundi riik. Ladina keisririigi vastu kannab vaenu kohalik elanikkond, kes usu asjus painutati Rooma alla. Aastal 1261 võidab Nikea riigi valitseja Michael Palaiologos Ladina keisririigi. Uuestiasutatud Bütsantsi riik osutub siiski palju nõrgemaks endisest: mitmekümneaastane võõras valitsus on senise korra segi paisanud. Nii saavutas neljas ristsõda otse eitava tagajärje: ta aitas kristlasi nõrgendada.

Vahepealsed ristsõjad.

Vahepealseid katseid, laste ristsõda — karjapoiste nurjunud katset püha hauda vabastada — ja Ungari kuninga Andrease püüet ristsõda üritada, ei loeta harilikult suurte ristsõdade hulka.

Viies ristsõda (1229).

Enne surma oli paavst Innocentius III saanud keiser Friedrich II lubaduse, et see võtab ette ristsõja. Friedrich II omandab Jeruusalemma — enam küll oma huvides — lepingu teel sultani käest ja vandealusena¹⁾ paneb ise endale Jeruusa-

¹⁾ Vt. lk. 71.

lemma kuninga krooni pähe a. 1229. Pärast aga kasustavad türklased keisri ja paavsti vahelisi raskeid tülisid ning vallutavad jälle Jeruusalemma a. 1244.

Kuues ja seitsmes ristisõda.

Aastal 1248 võtab Prantsuse kuningas Louis IX ette ristisõja Egiptuse sultani vastu, et teda võites ka Jeruusalemma vabastada. Tal õnnestubki vallutada Niiluse jõe suudmes asuv Damietta linn, kuid peagi tekivad sõjaväes haigused. Kuningas saab lüüa ja satub vangi, kust ta suure lunaraha eest vabastatakse. Vaga kuningas teeb siiski palverännaku Palestiinasse.

A. 1270 läheb Louis IX veel kord oma rüütlitega muhameedlaste vastu Tuniisi, pigemini küll toetama oma venda, kes oli saanud Napoli valitsejaks. Siin aga tekib sõjaväes katk, kuningas haigustub ja sureb, ning sellega lõpeb ka see katse.

Kui kristlaste viimne kindlus, Akra, a. 1291 Palestiinas langeb, loetakse ka ristisõdade periood lõppenuks.

Ebaõnnestumise põhjusi.

Ristisõdade ebaõnnestumise põhjusi oli mitu. Puudus ühine siht ja kindel korraldus. Ristisõtta mindi väga eriliste eesmärkidega ja igal osavõtjal olid omad kavatsused. Suuresti takistasid eurooplasi sobimatud loodustingimused ja tundmatud teed. Ristisõdalasi tabasid õnnetud juhtumused. Esialgne vaimustav usumotiiv kadus hiljemini hoopis, eriti pärast neljandat ristisõda. Ka Palestiinas puudus üksmeel ja alaline kaitse ning kaugelenägev politika. Peeti tähtsaks ainult Jeruusalemma, aga ei taibatud ega jõutudki võita muhameedlaste peajõudusid.

Ristisõdade tagajärgi.

Ristisõdade mõju Lääne-Euroopa rahvastesse on väga mitmekülgne ja kaugeleulatuv. Palju uut õppisid eurooplased tundma idamaail. Need uued muljed kaotasid palju senisest L.-Euroopa omapärasusest.

Usuelu. Katoliku kirik, mis oli oma võimu tipule tõusmas, ootas ristisõdadest uut võimu suurenemist. Tegelikult juhtus küll vastupidi. Ebaõnnestunud ristisõjad aitasid palju kaasa paavsti autoriteedi langemisele. Juba teise ristisõja jutlustajat Bernhardi hüüti Saksamaal valeprohvetiks. Pärast neljandat

ristisõda oli kõigile selge, et ettevõttes puudusid usumotiivid. Paavsti võis lohutada küll see asjaolu, et Bütsantsi kirik sai nüüd usuliselt Rooma alla. Et aga Allah pea igalpool võitjaks jäi, see alandas kaasaegsete silmas Kristust ja tema maapealist asemikku. Nähes idas hoopis isesugust usuelu, hakkasid eurooplased kahtlema paavsti ja tema usu suhtes üldse. Igatahes, uus inimlik vaatekoht elule tekkis just tutvumise tagajärjel ida oludega.

Majandus. Keskaja majandusolud paranevad nüüd märksa. Tarvitus suureneb ja ida mõjul tõuseb elav nõudmine paremate esemete järgi, kui seda suutis anda lihtne kodutööndus. Nii saab hoogu kutsetööndus ja areneb kaubandus. Tekivad töönduse ja kaubanduse keskused — linnad. Üldse areneb nüüd senise naturaalmajanduse asemel edukalt rahamajandus.

Ühiskond. Senise naturaalmajandusega seotud feodaalkord kaldub kõhetuma ja ühiskonna vahekordi hakatakse rajama rahamajandusele. Linnad vajavad inimesi ja muutuvad rõhutatud talupoegadele tihti pelgupaigaks. Pärisorjus läheneb lõpule. Teoorjuse kõrvale tekib rendisüsteem. Rahvustunne tõuseb ja koon-dab rahvaid keskvalitsuse ümber.

Politika. Uuestitekinud linnad satuvad majanduslikkudel põhjustel vastuollu feodaalhärradega ja aitavad valitsejaid nende vastu võidelda. Kuningad on huvitatud oma võimu kõvenemisest ja hakkavad idamaise ainuvalitsuse poole püüdma. Senise feodaalriigi asemele, kus iga mõisnik oli kuningas, tekivad seisuslikud monarhiad.

Kultuur. Hoogsalt hakkab arenema vaimuelu. Tõusu näitab kirjandus ja teadus. Asutatakse ülikoole, areneb näitekunst¹⁾.

Üldse lööb ristisõdade tõukel senine keskaegne maailmakord muhenema ja annab uuele aset. Omakorda soodustavad seda veel mitmed hilisemad asjaolud, nagu leiutised (püssirohi ja tulirelvad, kompass, paber ja trükikunst) ja uute maade avastised.

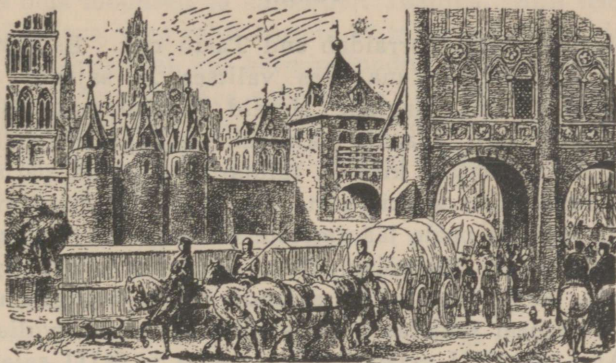
Sakslaste kolonisatsioon Läänemeremail.

Sakslaste edasitung ida suunas algab kõigepealt Läänemerest lõuna pool Baltimere slaavlaste arvel. Laialdased slaavi

¹⁾ Üksikasjalisemalt sellest peatükis „Vaimne elu keskajal“.

suguharud, kes elasid praegusel Põhja-Saksamaal kuni Elbe jõeni, ei suutnud sakslastele vastu panna, jäid võitlustes alla ja saksastusid. Ainult mõned kohanimed tähistavad omaaegseid slaavi asundusi¹⁾.

Kui Friedrich Barbarossa valitsuse ajal Heinrich Lõvi tegev oli Põhja-Saksamaal, siis algas hoogus ja järjekindel sakslaste kolonisatsioon Läänemeremail. Asutatakse a. 1158 Lüübeki linn, peetakse võitlusi ülejäänud slaavi rahvastega.

Lüübek.

Samal ajal teotsevad edukalt rannamaadel ka taanlased.

Mõnikümme aastat hiljemini ilmuvad liivlaste juurde Düüna jõe suhu saksa kaupmehed ja peagi järgneb Liivimaa kristianiseerimine ning vallutamine, kus aga sakslastel algusest peale tuleb võistelda Taaniga. Samal ajal asub Läänemere kagukaldal elavate preislaste maa-alale teutooni ordu ja loob siia oma riigi, saades pärast ka Liivimaale asutatud Liivi mõõgavendade ordu maade pärijaks (1237). Mõned iseseisvad Liivi piiskopkonnad kuuluvad ka sakslastele.

Nii ulatub saksa kolonisatsioon kuni Soome laheni ja idas Narva jõeni ning Peipsi järveni. Sakslaste katsed veel edasi tungida löödi venelaste poolt tagasi.

¹⁾ Niisugused on: Krolevets — Königsberg, Gdansk — Danzig, Bradibor — Brandenburg, Laba — Elba ja muud.

Skandinaavia riigid.

Skandinaavia elanikkudega normannidega, kardetud meriröövlitega ja uute riikide rajajatega, tutvusime juba varemini.

Skandinaavias valitses esiti vana-germaanlaste sugukondlik kord. Pärast ühinesid sugukonnad, aga mõnesuguste erinevate olude tõttu, näit. loodus, tekkis kolm riiki: Taani, Norra ja Rootsi.

Taani.

Kõige varemini korraldab end Taani riik. Esimene ühine kuningas oli Gorm Vana, kes valitses X sajandi esimesel kolmandikul. Tema järglane Harald Sinihammas (Blaatand) võttis ristiusu vastu. Taanis tekkis ühes sellega ka feodaalkord: arenes suurmaapidajate kiht ja talupojad sattusid pärisorjusse. Kuninga võim püsis siiski, sest kuningad olid kogu maa sõjaülemad ja neil oli peale läänimeeste oma alaline „sõpruskond“ ehk ihukaitsevägi. Nii võisid Taani kuningad edukat välispoliitikat ajada. Knut Suur sai XI sajandil Norra ja Inglismaa valitsejaks. Vahepeal takistasid välispoliitikat rohkearvulised sisetülid. Aga juba XII sajandi teisel poolel ja XIII sajandi alul võidi jälle suuremat tähelepanu pöörda välispoliitikale. Valdemar I Suur ja tema järglane Knut VI laiendavad taani võimu Läänemere lõunakaldal. Valdemar II Seier (Võitja) üritab sõjakäike Eestimaa ja vallutab Saaremaa, Hiiumaa ja Põhja-Eesti, kuhu asutab a. 1219 Tallinna. Taani väline vägevus ei kesta aga kaua: kogu aeg tuleb võistelda sakslastega, samuti ähvardavad riigi ühtlust läänimehed. Valdemar II satub ühe oma saksa läänimehe kätte vangi, pääseb küll hiljemini lunaraha eest, kuid kaotab suurema osa Taani provintse. Aastal 1238 saab ta tagasi Eestimaa, millest aga Taani valitsus a. 1346 lõplikult loobub teutooni ordu kasuks.

Norra.

Kõige rohkem normannide röövkäike võetakse ette Norrast, kust käiakse Inglismaal, Prantsusmaal, isegi Palestiinas. Norra kristianiseeritakse XI sajandil, kuid seiklused ja maade vallutamise katsed jätkuvad. Nii võtab Norra kuningas Härdröde a. 1066 ette retke Inglismaa vallutamiseks, mis aga ebaõnnestub. XII sajandil on troonitülid. Alles XIII sajandi kestel tõuseb jälle Norra võim: Norra alla saab Islandi saar ja Gröönimaa.

Siseoludelt areneb Norra nii mitmeti Taani sarnaselt, kellega ta XIV saj. lõpul pikemaks ajaks liitubki.

Rootsi.

Rootsi sugukondade riigikesed (*fylked*) ühinesid küll juba enne kristianiseerimist, mis toimus alles XII sajandi keskel, Erik IX Püha ajal, lõunas varemini kui põhjas. Lõuna-Rootsi ehk Gootamaa, millest osa kuulus kauemat aega Taanile, sarnanes oma looduselt ja ka oludelt Taaniga. Siin tekkis varemini aadliseisus, ning tehti katseid ka talupoegi orjastada. Põhja-Rootsis ehk Sveamaal, kus karmim loodus, püsis vanade germaanlaste vaim kauemini. See vahe andis end Rootsis kaua tunda. Oli alaline vastuolu Gootamaa Sverkeri ja Sveamaa Eriki kuningasoo vahel. XIII sajandi keskel ühineb Rootsi Folkungi kuningasoo valitsemisel.

Välissuhteid. Rootsi viikingite huvi oli suunatud idasse. Juba varakult kuuleme kokkupõrkeist eestlastega. Ka on teada kokkupuuteid idaslaavlastega Novgorodis (Nogardis). Osa rootslasi asub sinna elama; neid peetaksegi Vene riigi loojateks (a. 862). Vaenuline vahekord eestlastega püsib veel XII sajandi teisel poolel: alles a. 1187 käinud eestlased Rootsis ja hävitanud tähtsa Sigtuna linna.

Soome. Rootslaste eriline tähelepanu oli pöördunud Soomele. Juba XII sajandi keskel on Erik IX ühes piiskopp Hendrikuga kristianiseerinud läänesoomlasi, mis aga andis vähe tagajärgi. Tegelik Soome kristianiseerimine rootslaste poolt toimus alles XIII sajandi esimesel poolel piiskopp Tooma juhatusel. Tema kaugemaid kavatsusi juba varemini novgorodlaste poolt kristianiseeritud karjalaste suhtes takistas Aleksander Nevski.

Kindel piir Novgorodi ja Rootsi-Soome vahel tõmmatakse alles a. 1323 Pähkinä saare rahuga.

Et Põhja-Rootsi ja Soome olud mõneski suhtes sarnanevad, siis säilis ka Soomes talupoegade vabadus. Maa oli kehv ja hõredasti asustatud, — nii ei olnud põhjusi mõisnikkude ja nende losside tekkimiseks. Ka oli linna Soomes vähe; tähtsam ja vanem neist oli Turu (Turku).

Politiline ja sotsiaal-majanduslik elu hiliskeskajal.

Muudatusi rahvaste elus.

Silmapaistvamaist muudatusist, mis hilisema keskaja eraldavad varasest ja lähendavad selle juba uuele ajale, võib nimetada järgmisi.

Senise kodumajapidamise asemele tekib jälle kutseline käsitöö, tööndus ja kaubandus. Naturaalmajapidamine annab aset rahamajandusele.

Tarviliku tasakaalu senistesse valitsevatesse seisustesse toob linnakodanlus ehk kolmas seisus, mis linnade tõusuga areneb suureks ühiskondlikuks ja poliitiliseks jõuks. Talupoegade põlv hakkab raskenema, sest mõisnikkude nõudmised suurenevad. Talupoegade mässud (peamiselt XIV saj. keskel ja teisel poolel) ei õnnestu, teevad nende seisundi veelgi raskemaks ning sunnivad otsima uut väljapääsuteed.

Feodalismi poliitiline tähtsus kaob. Kuningate võim tõuseb, nende täielikku sõltumatust takistavad veel seisuste esindused. Viimaste võitlus kuningatega areneb mitmes erinevas suunas.

Tekib vaen katoliku kiriku toreduse, võimu- ja rahaahnuse ja rahvusvahelise ilme vastu. On märgata ka ilmliku suuna tekimist vaimuelus.

Kõigele sellele tähtsama tõuke andsid püsivamad kokku- puuted idaga, peamiselt ristisõjad.

Linnad.

Linnad, mis hilisemal keskajal väga tähtsat osa etendavad Euroopa rahvaste elus, jagunevad kahte liiki: vanad ja uuesti- tekkinud linnad.

Vanad linnad. Vanu linnu tekkis eriti palju Rooma vägevuse ajal, harilikult alaliste laagrite ligi, nagu Doonau-äärsed ja inglise „cester“- (*castra* — laager) lõpuga linnad. Juba tol ajal olid linnad nii administratiivseteks kui ka töönduslik-kaubanduslik-kudeks ja kultuurilisteks keskusteks.

Rahvasterännu keerises hävines palju endisi linnu. Needki, mis jäid, koondusid õieti kindlusteks, sattusid hiljemini feodaalhärrade võimusesse ja kiratsesid, peale üksikute, eriti mereäärsete, kus harilik tegevus kunagi ei katkenud.

Alles IX ja X sajandil hakkasid Lääne linnad toibuma ja nende tähtsus tõusma, tänu Bütsantsi, araablaste ja ka normannide kaubanduslikule tegevusele. Kõigepealt tugevnesid Itaalia, eriti Lombardia linnad.

Uued linnad. Kaubanduslik läbikäimine tiheneb, tööndus elavneb ja hävitatud linnade varemeile kui ka mujale, peamiselt aga suuremate losside ja kloostrite lähedusse, tekivad turud, käsitöölise ja kaupmeeste elamud; viimaks piiratakse need müüri ja tekibki linn — burg, õieti kindluse küljealune osa. Mõnikord ei jõua kitsad linnamüürid kõiki elanikke mahutada ja väljapoole linnamüüre võrsuvad alevielamud, mis aga harilikult sõja ajal aegsasti ära põletatakse, et vaenlane ei leiaks neis pelgupaika.

Linna kodanikud. Linna elanikkond jagunes harilikult kahte ossa: kodanikud ja lihtrahvas. Kodanikud jagunesid jälle omakorda kaheks: jõukam ja mõjuvam osa olid kaupmehed, kelle kõrval elasid tegevad ja agarad elukutseliste käsitöölise liigid. Lihtrahvas, keda sulastena tarvitati ja kel kodanikuõigusi ei olnud, koosnes harilikult kas vabadest või linna põgenenud talupoegadest. Aegamööda muretsesid agaramad neist endale ka kodanikuõigused, saades käsitööliseks või kaupmeesteks.

Organisatsioonid. Oma huvide kaitseks organiseerusid kodanikud veel eri ühinguteks. Jõukas kaupmeeskond moodustas oma ühingu, n. n. „suurgildi“, kuhu keegi muu ei tohtinud kuuluda. Käsitöölised moodustasid oma tööliikidele vastavalt oma ühingu ehk tsunftid, mida kokku nimetati väikeseks gildiks. Igal tsunftil oli oma kindel kodukord. Peamiselt taotleti kahte sihti: et töö oleks hea ja et ei tekiks suurt omavahelist võistlust.

Tsunftide sisekord. Harilikult oli igas tsunftis liikmeid kolme liiki: liikmete ettevalmistamiseks — õpipoisid, ja täieõiguslikud liikmed — sellid ja meistrid.

Õpipoisil oli võimalus tõusta teatava tööskuse omandamise („sellitüki“ tegemise) järel — harilikult mitte enne kuut aastat — meistri abiliseks ehk selliks. Samuti võis meistriks tõusta ka iga sell, kui ta tööskuses oli veel täiendunud, lõpu poole ka väljaspool kodulinna töötanud ja nõutava „meistritüki“ teinud. Seega ei olnud klassivahed veel teravad. Õpipoiste, sellide ja meistrite arv oli tsunftides piiratud.

Linna omavalitsus. Väga tähtsaks teguriks linnade arenemises osutus linnade omavalitsus. Varasel keskajal kuulusid linnaelanikud feodaalhärra võimkonda ja sarnanesid orjadega. Jõukamaks saanud linnad muretsesid valitsejailt, harilikult suurema tasu eest, endale omavalitsuse õiguse. Rahalise tasu kõrval said kuningad linnadelt ka sõjalist toetust võitlustes kas välisvaenlastega või oma feodaalhärradega. Kõik need ja muud õigused ehk privileegid tõstsid linnade üldist tähtsust, vabastasid nad feodaalhärrade võimu alt ja muutsid neid nii sotsiaal-majanduslikult kui ka poliitiliselt omaette ühikuiks. Hiljemini leidub isegi antiikaja iseseisva linn-riigi tüüpe, näiteks Lombardias ja Saksamaal.

Tähtsam omavalitsuseasutis oli linna nõukogu ehk raad, magistraat, mõnel pool ka kommuun, munitsipaliteet ja vanematekogu (*signoria*). Nõukogu moodustati kõigi kodanikkude nõusolekul harilikult rikkamate kaupmeeste esindajaist ja liikme amet jäi siis perekonda päritavaks. Peale tavalise linnavalitsemise oli linna nõukogul ka kohtuvõim. Linnapeale, mõnikord valiti neid kaks, kuulus täidesaatev võim. Linnapead kandsid eri maades kas konsuli, meeri või bürgermeistri nime.

Linn ja talupojad. Lääne-Euroopas pea kõikjal kasvas XIII ja XIV sajandil mõisnikkude surve. Talupojal oli siiski pääsu-võimalus: põgenemine linna, sest „linna õhk teeb vabaks!“ Kuigi mõisnikud selle vastu ei väsinud protestimast, toetasid linnad heal meelel talupoegade voolu linnadesse, sest seeläbi said linnad vajalist töö- kui ka kaitsejõudu. Andekamad neist jõudsid edasi. Linnade privileegidesse määrati isegi tähtajad, mille möödumisel linna põgenenud talupoeg vabaks tunnustati ja teda enam ei tohitudki tagasi nõuda.

Nii etendasid linnad suurt osa talupoegade elu kergendamisel ja ka nende vabastamisel. Mõisnikud olid sunnitud tahes või tahtmata järele andma.

Linna sisemus. Et kõik keskaja linnad olid julgeoleku kindlustamiseks müüridega piiratud, siis olid linna piirid ruumi

kokkuhoiu huvides väga kitsad. Tänavad jäeti ahtakesed ja kõverad. Majad ehitati harilikult kivist ja kõrged, iga kõrgem kord oli alumisest pisut laiem, et ruumi võita. Sama sihiga ehitati korterite peale suured pööningud, mida tarvitati kaubaladudeks kui ka kaitseks sõjahädaohu puhul: suurtükikuulid ei langenud nii kergesti korteritesse. Linna keskuseks oli algusest turg. Kirikud, raekoda ja gildide majad olid linnade suuremad ehitised.

Linna elu. Kirikuskäimine, pidulikult peetud tähtsamad perekondlikud sündmused, ohter, isegi sunduslik alkoholi tarvitamine gildide pidudel ja suvised väljasõidud rohelisse said suuremaks vahelduseks linnakodanikkude töörikkas elus. Ka oli aadlil viisiks oma suuremateks perekonnapidudeks linna koguda.

Muidu elati lihtsalt. Magama heideti varakult. Tänavaid ei valgustatud ja ööseks eraldati nad üksteisest ahelatega. Tänavaid sillutati, kuid pühkmeid jäeti tihti tänavale, hea, kui neid veel seinäärde koguti. Nii tuli tänavaid aeg-ajalt jälle sillutada. Vanemad majad kasvasid selle tagajärjel maa sisse ja hiljemini leitakse mitu tänavsillutatist ülestikku.

Kaubandus keskajal.

Kaubanduslik peategevus seisis toorainete — vilja, kala, vaha, mee, karusnahkade, villa jne. — vahetuses tööndussaadustega. Peaosa etendasid siin raua- ja riidekaubad; nende tööndus arenes kõige enne Itaalias (eriti siiditööndus) ja Flandrias (kalevitööndus). Inglismaa väljaveoaineks oli vill, mida tarvitasid flandria riidetööstused. Linnade käsitöölised muretsesid oma linna kodanikkude toitluse, mööblite, rõivastise, jalatsite ja ehteasjade eest. Maitseaineid valmistati eriti Itaalias ja Prantsusmaal ja toodi ka idast, kust sisse veeti puuvilja, eriti aga keskajal armastatud vürtse, nagu pipart, kaneeli, safranit, nelke, ja lõhnaineid, nagu õlised ja vaikusid — viirukit ja ambrat.

Kaubanduslikuks keskuseks oli varasel keskajal Konstantinoopol, hiljemini ka Veneetsia. Esimesed pangad (*banco* — rahavahetaja pink) tekkisid Itaalias, kus ka vekslid tulid esmakordselt tarvitusele.

Takistused. Peale julgeoleku puudumise ja liiga tihedate tollipiiride kaubavedamisel tõkendasid keskajal kaubandust raha vähesus ja rahaühikute mitmekesisus. Käibel olid bütsantiinid ja araabia rahad, hiljemini itaalia floriinid, prantsuse livre'id, saksa mitmesugused margad ja inglise naelad. Laenuprotsent

oli väga kõrge: laenudelt võeti 40 kuni 60 protsenti. Seepärast harrastati sagedasti ka vahetuskaubandust.

Prantsusmaa.

Nagu feodaalkord sai alguse Prantsusmaal ja arenes siin kõige varem, nii hakkasid ka linnad, peale Itaalia, kõigepealt siin arenema ja andsid Prantsusmaale mõjuva kolmanda seisuse, mida kuningad kasustasid oma võimu kindlustamiseks. Kuid seisuste vahed osutusid Prantsusmaal liiga kõrgeks, seisuste üksemeele puudumine tegi nende koostöötamise väga raskeks ja nõrgendas seisuste esinduse tähtsust riigis.

Philipp IV Ilus.

Aastast 1285—1314 valitses Prantsusmaal jälle tähtsamaid keskaegseid kuningaid Philippe IV Ilus. Tema teeneks on Prantsusmaa rahaasjanduse korraldamine. Seni puudusid riigil korralikud üldtulud. Philippe IV, kes kuningavõimu laiendamiseks koondas oma kätte pärijateta lääne ja pidas ka välisõdu, ei usaldanud läänivägesid ja pidas endal palgasõdureid; selleks hakkas ta läänimeestelt sõjateenistuse asemele nõudma raha. Raha kulus väga palju ja kuningas oli alalises kitsikuses. Ta kuulutas välja põhimõtte: kes riigi kaitset tarvitavad, need peavad riigile selle eest ka maksma. Muuseas seadis tema sisse soolamaksu (*gabelle*). Samadel põhjustel hakkas ta makse nõudma ka vaimulikelt. Oma sihtide teostamisel ei tarvitanud Philippe IV alati õiget teed. Võttes müntimise kuninga õiguseks, laskis ta kuld- ja hõbemünste lüües sisse sulatada palju vaske ja tina, suurendades sel teel oma tulusid.

Philippe'i välisvõitlustest oleks nimetada võitlusi Flandria tööstusala omandamise pärast, kus tal oli esialgu edu. Kui aga kohalikud elanikud prantslaste rõhumist ei kannatanud ja ühel õhtul a. 1302 ootamatult kõik prantslased maha löid (Vlaami verepulm), püüdis Philippe Flandriat uuesti alistada, kuid kaotas lahingu. Selle „kannuste“ lahingu mälestuseks seati ühte kirikusse 7000 rüütli kuldkannust üles.

Võit paavsti üle. Philippe IV maksumäärused puudutasid Rooma kirikut, kus paavstitoolil asus jällegi agaramaid ja teguvõimsamaid paavste, Bonifatius VIII (1294—1303). Ta üritas nii mõndagi, et endist paavstide vägevust tõsta. Muuseas seadis

ta sisse kiriku juubeli-aastad, esiti iga 100 aasta takka (hiljemini peeti neid tihedamini, praegu iga 25 a. järel). Neil aastail toimus suur palveränd Rooma, millega käis kaasas rahavool. Muuseas korraldati juubeli puhul ka päästukirjade (indulgentside) müüki, kus raha eest võis pattudest enda vabaks osta. Arusaadavasti ei meeldinud vaimuliku seisuse maksumõtmine paavstile: ta nõudis selle tühistamist. Philippe paneb väärismetallide väljaveo seisma. Muidugi lakkab nüüd ka kõik paavsti tulude saamine Prantsusmaalt. Algab ilmne tüli. Paavst noomib oma kirjades kuningat, rõhutab jumalariigi õigusi ja nõuab temalt kuulekust. Kuninga diplomaatlik toon on paavsti suhtes üsna jäme. Paavst katsub nüüd tuntud sõjariista — kirikuvannet — ja kuulutab Philippe'i vastu ristsõja.

Bonifatius VIII.

Üldine seisusteesindus. Nähes, et asi tõsiseks läheb, kutsub kuningas kokku Prantsusmaal esmakordselt kõigi kolme seisuse — vaimulikkude, aadli ja linnakodanikkude — üldise esinduse — generaalstaadid (*états généraux*) a. 1302, mis kuningat toetab. Nüüd saadab kuningas oma kantsleri Guillaume de Nogaret Itaalia, kus see astub paavstivaenuliste erakondadega ühendusse ja ühe vaenulise erakonna juhi Colonnaga läheb paavsti kimbutama. Paavst asus siis oma lossis Anagnis. Väarikalt võttis ta vaenlasi vastu, kuid teda koheldud väga alandavalt ja karmilt. Colonna olevat löönud talle isegi raudkindaga näkku. Appirutanud elanikud võtsid paavsti oma kaitse alla, kuid vanake paavst suri varsti peale seda.

Avignon. Üks Bonifatiuse järglastest, Bordeaux' piiskopp, kes Philippe'i mõjul paavstiks valitakse a. 1305 Clemens V nime all, ei lahkugi Prantsusmaalt ja asub a. 1309 alaliselt Lõuna-Prantsusmaale Avignoni elama. Nii muutuvad paavstid Prantsuse kuninga käsilasteks ja algab Rooma paavstide n. n. 70-aastane Paabeli vangipõlv.

Templiordu protsess. Templiordu oli Palestiinast siirdunud Prantsusmaale, kus ta rikkus ja vägevus aina kasvas. Siin aga hakkasid ordu kohta levima halvad kuulujutud: orduliikmed olevat usust taganenud ja isegi Kristuse vastased. Algas juurdlus, mida toimetasid nii kuningas kui paavst. Selleaegne ordumeister Jacques de Molay avaldas juba esimesel juurdlusel ootamatult, et ordul tõesti viisiks olevat uusi liikmeid mõnede ristiusku teotavate kommetega vastu võtta. Hiljemini aru saanud, milliseid kohutavaid tagajärgi see tunnistus võib ordule tuua, püüab Molay oma seletust küll mitmeti motiveerida, kuid miski ei aita. Rahaahne Philippe tahab ordu määratud varandusi riigistada ja ruttab protsessiga; ordu hävitatakse ja ordumehed saadetakse tuleriidale a. 1313.

Saja-aastane sõda.

Põhjused. Sõda algab Inglismaa ja Prantsusmaa vahel troonitüli pärast. Philippe IV tütar oli Inglise kuninga Edward II-ga abiellunud. Kui pärast seda Capetingi soo vanem haru kustub ja a. 1328 valitsema pääseb noorem haru, Valois' sugu, nõuab Prantsuse trooni ka Inglise kuningas Edward III kui Capetingide lähedalt sugulane. Tähtsamaks põhjuseks võib siiski lugeda soovi tagasi võita endisi inglise läänimaid Prantsusmaal.

Sõja käik. Sõjal, mis algab 1339 ja lõpeb alles 1453, on neli ajajärku. Esimesel ja kolmandal on ülekaal inglaste käes, teisel ja neljandal võidavad prantslased. Esimene ajajärk, kus Crecy (1346) ja Poitiers (1356) lahingus (Crecy's tarvitatakse esmakordselt tulirelvi) prantslased lüüa saavad, lõpeb paavsti sobitusel a. 1360 Bretigny rahuga ja viib Prantsusmaalt edelaosa (Calais, Poitou, Guyenne'i ja Gascogne'i) Inglismaa võimu alla, seekord mitte enam läänimaadena, vaid päriselt.

Rahutused.

XIV saj. keskel läbib pea terve Euroopa „must surm“ — katk ja pärib palju ohvreid. Mõisnikud nõuavad aga ellujäänud talupoegadelt sama tööhulka. Lisaks tulevad sõjaraskused ning kaubanduse ja tööduse seisak. Et saada vangilangenud Prantsuse kuninga Jean Hea väljaostuks raha, kutsub troonipärija Charles a. 1357 kokku generaalstaadid (*états généraux*). (Charles kannab esimesena troonipärijaist Dauphiné maakonna valitsejana *dauphin*'i nime). Kolmanda seisuse esindajad süüdistavad kõiges õnnetuses valitsuse ja aadlike lohakat asjaajamist. Eriti agar on Pariisi kaupmeeste vanem Etienne Marcel. Nõutakse uuendusi, nagu generaalstaatide õiguste laiendamist, sest sama Charles oli meelsasti nõu pidanud notaablite koguga, s. o. valitsuse poolt nõupidamiseks kutsutud seisuste esindajatega. Dofeen annab järele, kuid maa ei toeta Marceli nõudmisi. Tekivad rahutused: Pariisi kodanlus vallutab linna. Marcel mõtleb kasustada ka talupoegade mässu (*Jacquerie*), mis pea samal ajal (a. 1356) lahti puhkeb. Liigsest rõhumisest meeleheitele aetud talupojad hakkavad suurnikkudele vastu, tapavad neid ja hävitavad losse. Teised seisused on aga senimaksnud korra poolt. Etienne Marcel saab ühes tänavlahingus surma. Talupoegade mäss surutakse maha. Uuenduskavatsused nurjuvad.

Teine ajajärk. A. 1369 puhkeb sõda uuesti ja võidurikas Charles V Tark saab tagasi kõik kaotatud Prantsusmaa osad. Inglismaal on vahepeal Wat Tylor'i mäss. Sellel ajal lõpeb seal ka Plantagenetide dünastia.

Charles V valitseb õnnelikult, armastab teadusemeestega läbi käia, viibib heameelega haritlaste seas. Ka eelistab ta notaableid nõupidamistele kutsuda, sest need on enam haritud ja viisakad, kuna generaalstaatide liikmeteks valis kolmas seisus mõnikord ka harimatuid mehi. Tema surma järel (a. 1380) saab uueks valitsejaks nõrk Charles VI.

Lahkpüüded. Nüüd hakkavad kuningasoost printsid endile maakondi püüdma, et seal iseseisvalt talitada. Tekib n. n. „printside feodalism“ ja seega tõsisemad sisetülid. Eriti teravaks läheb vaen Orléans'i ja Burgundia valitsejasoo vahel.

Kolmas ajajärk Kui sõda kolmat korda puhkeb, saab Prantsusmaa a. 1415 Azincourt'i lahingus jälle raskesti lüüa. Nüüd tõuseb Inglise võim nii suureks, et Burgundia valitsejate toetusel tekib kavatsus mõlemat riiki ühendada. Inglise kuningas,

võidurikas Henry V, abiellub Prantsuse kuninga tütreaga. Sellest abielust a. 1421 sündinud poeg pidi saama mõlema riigi ühiseks valitsejaks. Kui aga mõlemad senised kuningad surevad a. 1422, ei taha iseseisva Prantsusmaa pooldajad, eesotsas Orléans'i erakonnaga, aastavanust last kuningaks tunnustada ja pooldavad senise kuninga poega, dofeeni (kuningana Charles VII), kuna Põhja-Prantsusmaa jääb Inglismaale truuks.

Viimne ajajärk. Algab jälle võitlus, kusjuures aga Charles VII osutub kaunis saamatuks. Vaenuväed juba piiravad Orléans'i, iseseisvuslaste erakonna tugevamat kindlust. Prantsusmaa häda tõuseb haripunktile. Kuid ärkab prantslaste rahvuslik tunne ja selle äratajaks on lihtne külatüdruk Jeanne d'Arc ehk „Orléans'i neitsi“. Ta kuuleb saladuslikke hääli, mis teda käsivad minna Prantsusmaad vabastama. Neitsi on kahevahel, kuni sõda ta koduküla hävitab. Nüüd siirdub ta dofeeni juurde, saab sõjaväe juhiks, vabastab Orléans'i piiramisest, viib Charles'i Reimsi, kus viimane pidulikult kroonitakse a. 1429. Oma kodakondsete mõju all olles kõhkleb kuningas — ja Pariisi vallutamine jääb teostamata. Jeanne d'Arc katsub nüüd omal üritusel võidelda, kuid satub inglaste kätte vangi, kus ta nõiana surma mõistetakse ja tuleriidale saadetakse. Kuid see ei avitanud enam inglasi, võiduõnn oli neist lahkunud.

Charles VII.

Charles VII (1422—1461) oli kuningana väga hoolas ja energiline riigikorraldaja, omades eriti tähtsust alalise sõjaväe loojana. Otse ristiks rahvale olid saanud palgasõdurite parved oma hoolimatute aadlikest juhtidega. Suurkaupmehe Jacques Couer'i mõjuval nõuandel luuakse uus maksustis, alaline peара — *taille* ja asutatakse alaline sõjavägi. Esialgu moodustatakse 9000-meheline ratsavägi, hiljemini tuleb juurde veel 16 000 meest jalaväge. Vahetpidamatud sõjalised harjutused ja vali distsipliin teevad sellest päris moodsa alalise sõjaväe.

Sõjaväe asutamiseks ja maksuvõtmiseks annavad 1439. a. generaalstaadid erilise loa. Ainult aadel ja vaimulik seisus jäävad maksuvabaks. Selle loa andmisega loovutasid generaalstaadid kuningale oma mõjuvama põhiõiguse ja tegid oma edaspidise olemasolu küsitavaks. Prantsuse kuninga absoluutne võim sai endale kindla aluse.

Prantsuse kiriku sõltumatust Rooma paavstist kindlusta-

takse Charles VII ajal sellega, et Prantsuse kuningaile jääb õigus piiskoppe ametisse kinnitada, kusjuures valitav ei tohi olla välismaalane. Seda otsust, mis tehtud a. 1438 Bourges'i kirikukogul, nimetatakse „Bourges'i pragmaatiliseks sanktsiooniks“; ta tähistab Prantsuse rahvusliku kiriku mõju ehk gallikanismi tõusu.

Sõja lõpp. Juba a. 1435 tehti Arras rahu Prantsusmaa ja Burgundia vahel. Eelrahu tingimuste üle Inglismaaga lepiti kokku a. 1444. Kõik vaieldavad maa-alad jäid Prantsusmaale; Inglismaa sai mandril ainult Calais kindluse ja linna. Sõda lõpeb ilma vormilise rahuta a. 1453.

Louis XI.

Pärast Charles VII surma päris Prantsuse trooni tema poeg Louis XI, kelle peateeneks oli printside feodalismi kaotamine ja Prantsusmaa pea-aegu lõplik ühendamine. Louis talitusviis oli sihikindel, kuigi ta rajas oma plaanid mitmesugustele intriigidetele ja salakavalusele. Et Louis tegevuse peasihiks oli politilist feodalismi lõpetada, asutasid feodaalhärrad tema vastu üldise heakorra liidu. Olles sunnitud neile mööndusi tegema, võitis Louis lõpuks nad siiski ükshaaval.

Louis XI.

Charles Südi.

Peavõitlust tuli Louis XI-ndal pidada vapra Burgundia hertsogi Charles Südiga, kelle võimule allusid ka Madalmaad ning rikas Prantsuse maakond Franche-Comté ja kes püüdis Prantsusmaad oma võimu ning hiilgusega ületada. Louis õhutas Charles'i vastu šveitsi palgasõdureid, kellelega võideldes Charles Südi viimaks a. 1477 Nancy lahingus langes. Burgundia pärijaks sai Prantsusmaa, kuna Madalmaad jäid Charles Südi tütrele Mariale, kes abiellus Saksa troonipärija Maximilianiga.

Charles Südi.

Prantsusmaa keskaja lõpul.

Uutesse provintssidesse asutab Louis XI parlamendid, et sealsete feodaalhärrade kohtuvõimu piirata. Tänu alalisele sõjaväele ei tarvitse kuningal enam arvestada ka seisuste esindust — generaalstaate (*états généraux'd*) peaaegu ei kutsutagi enam kokku. Nii muutub Prantsusmaa juba keskaja lõpuks absoluutseks ehk piiramatuks monarhiaks.

Hispaania.

Pürenee poolsaare saatus keskajal erineb teiste Euroopa maade omast sellega, et a-st 711 see maa kuulus muhameedlaste-mauride võimkonda. Ainult põhjaranniku mägedele jääb vabaks Astuuria ja Karl Suur asutab poolsaare kirdeossa Hispaania margi. Neist kahest toetuspunktist algabki kristlaste visa ja mitmeid sajandeid kestev võitlus muhameedlaste-mauridega. Sel võitlusel on kohalikku rahvasse suur mõju. Esiteks sulavad neil ristiusk ja rahvusmõte täiesti ühte ja see teeb hispaanlasi liiga usufanaatilisteks ja uhketeks oma rahvuse üle. Teiseks võõrduvad nad tööst ja pooldavad sõjalisi seiklusi. Käsitöö, peamiselt siiditööndus oli mauride käes. Pikapeale, samm-sammult tõrjusid kristlased maure ikka enam tagasi lõuna poole, kuni a. 1492 viimase kindluse Granada langemisega lõppes mauride võim poolsaarel.

Hispaania oludest.

Alul jagunesid hispaanlased mitmesse osariiki. Hiljemini koondusid nad kolmeks: läänes Portugal, keskel Kastilia ja kirdes Aragoonia. Nagu Prantsusmaal, nii arenes ka Hispaanias seisuste esindus ehk *cortes*. Edukamaks võitluseks mauride vastu asutasid aadlimehed XII ajandi teisel poolel Palestiina eeskujul mõned vaimulikud rüütliordud, nagu Alcantara ja Calatrava. Linnad moodustasid Saksamaa eeskujul omad kaitsevendkonnad — hermandaadid. Kuningad kasustasid mõlemaid organisatsioone oma võimu tõstmiseks. Ordud allutati lõplikult kuningale sellega, et viimane kuulutas end nende suurmeistriks. Aadli abil võitles kuningas hermandaadidega ja painutas ka linnad enda alla, ühendades kõik hermandaadid ja hakates nende juhatajaks.

Hispaania kõrgeaadli liikmeid kutsuti grandideks, rüütleid — hidalgodeks. Talupoegade pärisorjust ei tekkinud, sest maa vabastamine nõudis kaua aega kõike jõudu.

Hispaania ühinemine. Kui a. 1469 abiellusid Aragoonia kuningas Ferdinand Katoliiklane ja Kastiiilia kuninganna Isabella, ühinesid mõlemad riigid tegelikult. Aastal 1506, pärast Isabella kui ka tema tütrepoja hooldaja surma, jäigi Ferdinand mõlema riigi ainsaks valitsejaks.

Kastiilias saab viisiks, et riigiseisusi, *cortes*'eid, enam kokku ei kutsuta. Hiljemini, XVI sajandil sünnib see ka Aragoonias. Hispaania muutub seega piiramatuks (absoluutseks) ainuvalitsuslikuks riigiks veel enne Prantsusmaad.

Inglismaa.

Aastal 1154 kutsuti Inglise troonile Normandia dünastiaga suguluses olev Anjou hertsog, kes rajas Henry II-na uue, Plantagenetide dünastia Inglismaal (1154—1399).

Henry II.

Henry II (1154—1189) esimeseks püüdeks oli luua kindlat korda ja teha lõpp feodaalhärrade poolt tekitatud segadustele.

Reformid. Riigikaitse alal teostas Henry II üldise väetee-
nistuse, kusjuures need, kes seda soovisid, võisid end kilbiraha (*scutagium*'i) eest vabaks osta.

Riigi rahanduse korraldamisel kasustab Henry II hoolega kõiki rahasaamise võimalusi ja seab sisse maksukoja, mis pidi hoolitsema riigitulude korraliku laekumise eest.

Kohtureform. Tähtis on Henry II kohtureform, kus senise vandeandmise ja „jumalakohtu“ (raua- ja veeproovide ja kahevõitluste) asemele seati kohtu-uurijad ja otsuste tegemine anti vandemeeste kohtule. Edastamised ja suuremad asjad kuulusid õuekohtule ehk kuninga kuuriale. Kahjuks juhtisid kuningat ka kohtuasjus riigikassa huvid. Eriti kallilt tuli maksma n. n. kuninga halastamise õigus (*misericordia regis*), kus ta mõne isiku seaduste alt vabastas ja oma kaitse alla võttis. Selle lõivu (*amerciamentum*'i) suurus sõltus täiesti kuninga määramisest ja oli talle väga tulutoov.

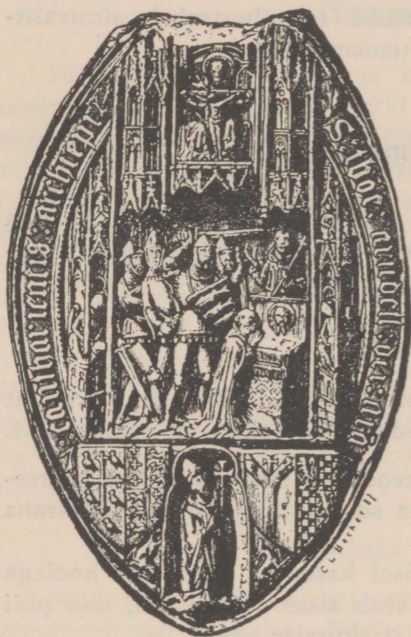
Clarendoni otsused. Vaimulik seisus ja kirikumaade elanikud kuulusid vaimuliku kohtu alla, ka kriminaalasjus. Et seal aga kuritegusid sageli pehmelt karistati, ei leppinud sellega kuningas, kelle eestvõttel a. 1164 Clarendoni koosolekul tehti otsused, mille järgi kuningavõim kehtis ka vaimulikkude kohtute suhtes. Samuti keelati ära vaimulikkude edasikaebused paavstile, vaimulikkude lahkumine maalt ilma kuninga loata jne.

Thomas Becket. Clarendoni otsused piirasid tunduvalt kiriku iseseisvust ja nende vastu algas ägedat võitlust endine kuninga

kantsler, hiljemini Canterbury peapiiskopp, Thomas Becket. Ta paneb kuninga kirikuvande alla ja siirdub Prantsusmaale. Pettudes lootuses paavsti toetusele¹⁾ lepib ta kuningaga ja tuleb Inglismaale tagasi, kus aga tüli uuesti puhkeb. Henry ettevaatamatu ütluse põhjal („kes päästab mind sest papist“) tõttavad mõned tema rüütlid Canterbury ja surmavad Becket'i kirikus altari ees. Peapiiskopi kannatajasurm tekitas üldist meelepaha. Ka kuningas kokkus nüüd ja pidi Becketi surma ta haul avalikult kahetsema.

Clarendoni otsustest jäi maksma ainult kuninga vahelesegamise õigus, muust loobus ta vabatahtlikult.

Henry II ajal algab võitlus Iirimaa vallutamiseks.

Th. Becketi surm.

(Canterbury peapiiskopi pitsat.)

Henry II pojad.

Richard I — enam seikleja rüütel kui tegelik valitseja — viitis oma 10 valitsusaastast suurema jao väljaspool Inglismaad:

¹⁾ Paavst Aleksander III võitles siis ise Friedrich I vastu ja ei soovinud Inglise kuningat pahandada.

esiti kolmandas ristsõjas ja pärast vangina Austrias. Ta alandas sellega kuninga tähtsust, sest rahvas märkas, et riik ka ilma kuningata läbi saab.

John Maatu.

Oma hüüdnime sai John isalt juba lapsena, sest vanem vend pidi kuningaks saama. Richard I surma järel (ühe kindluse piiramisel) tõuseb John Inglise troonile (1199—1216). Ta on julm, omavoliline ja hoolimatu valitseja, ühtlasi küllalt kaval ja olusid arvestav, kus vaja. Troonile pääseb ta vennapoja surmamise teel.

Tüli paavstiga. Esimene ja pikem tüli tuleb tal paavst Innocentius III-ga. Inglise peapiiskopiks ehk priimaseks määrab paavst oma ülikoolisõbra Stephan Langtoni. John näeb selles oma õiguste rikkumist ja ei lase Langtoni Inglismaale tulla. Paavst katsub kõigiti oma otsust läbi viia ja viimaks a. 1209 paneb Johni kirikuvande ja terve maa kirikukeelu alla. Inglismaal aga ei anna see soovitavaid tulemusi. Sama vähe mõjub paavsti otsus a. 1212 inglasi truudusevandest Johnile vabastada. Nüüd haarab paavst ilmliku relva: ta kuulutab Johni vastu ristsõja ja paneb selle teostamise Johni tähtsama välisvastase — Prantsuse kuninga Philippe II Auguste'i peale, kes oli ammu püüdnud kasustada võimalusi inglise läänimaid Prantsusmaal omandada. John saab aru, et asi on muutunud üsna tõsiseks. Kui Philippe II on valmis juba Inglismaale tungimiseks oma väega laevadele astuma, teeb John a. 1213 äkilise pöörde: ta palub paavstilt lepitust ja annab end nimepidi isegi paavsti lääniliseks, makstes Inglismaa eest iga aasta 1000 naela läänimaksu. See rõõmustab paavsti väga, kes saab nüüd Johni toetajaks. Kõigepealt vabastab paavst Johni kirikuvandest. Philippe II Auguste peab meelepahaga oma üritusest loobuma.

Inglise seltskond kannatas niikaua Johni tigidust ja hoolimatut teotsemist ega keelanud talle ka raha, kuni püsis lootus, et John suudab kaitsta maa huve, eriti Prantsusmaal asuvaid läänimaid.

Bouvines'i lahing ja selle tulemused. Kui Philippe II Auguste võidab a. 1214 Bouvines'i lahingus Johni ja Inglismaa selle tagajärjel kaotab kõik oma läänimaad Prantsusmaal ning John siiski kodus hakkab jälle uusi makse nõudma, katkeb ka inglaste kannatus. Üksmeelselt panevad seisused Johnile ette lepingu, mis tema omavoli peab kitsendama. John tõrgub ja

püüab aega võita. Kui aga Johni vastu asutatakse ühine „jumalarmee“, alistub ta ja a. 1215 kirjutab alla seisuste nõuetele ehk „suurele vabadustekirjale“, *Magna charta libertatum*. Paavst astub nüüd küll Johni eest välja ja taandab ajutiseks ametist Langtoni, kes seisuste nõudmist toetas, kuid järgmisel aastal surevad mõlemad.

Magna charta libertatum.

Magna charta libertatum ehk suur vabadustekiri on väga tähtis Inglise kuningavõimu piiramise akt. Olgugi et kuningad seda tihti rikkusid, kinnitatakse seda akti ikka uuesti (keskaja lõpuni 38 korda!) ja ta jääb kauaks ajaks Inglise vabaduste aluseks.

Sisu. *Magna charta* toetub endistele anglosakside seadustele (n. n. kun. Edwardi seadused) ja Henry I *charta*'le. See sisaldab 63 punkti (viimane on tavaline üldvanne kõike pühalikult pidada) ja moodustab õigupoolest seisuste üldlepingu oma valitsejaga, mis pidi nende õigusi kaitsma.

Kõigepealt kuulutati välja põhimõte, et ilma seisuste koosoleku nõusolekuta ei või kuningas ühtki uut maksu nõuda. Selles peitub alalise seisuste esinduse põhimõte.

Teiseks rajas *Magna charta* (§ 39) inglaste isikupuutumuse: „ühtki vaba inimest ei võeta kinni, ei panda türmi, ei jäeta varandusest ilma, ei panda väljapoole seadusi, ei saadeta välja ega kahjustata mingil kombel; meie (s. o. kuningas) ei lähe tema vastu ega saada tema järele muidu, kui tema peeride seadusliku otsuse või maa seaduste põhjal.“

Sellega ühenduses käsitleti mitmesuguseid korraldisi, nagu Londoni ja teiste linnade õigusi, kirikuasju, kaupmeeste tegevuse kaitset, ülalpidamise hankimiseks vajalise vara puutumatus, sildade ja parvede kohustisi, kuninga regaale ehk õigusi, — ka mõningaid kohtuasju, nagu tsiviilkohtu lahutamise kuninga kuuriast ehk õuekohtust. Viimaks asutati alaline 25 parunist koosnev komisjon, kes pidi valvama *Magna charta*'s loendatud õiguste arvestamise järele.

Parlamendi tekkimine.

Johni poeg ja järglane, nõrk ja iseloomutu Henry III püsib kaua aega (56 a.) Inglise troonil. Väga tihti rikub ta vabadustekirja. Oma abituses püüab ta kaitset saada väljastpoolt. Eriti

toetab ta oma abikaasa sugulasi, lõuna-prantslasi, soovides luua neist kuningale kergesti alistuvat aadlikihti. Et omade aadlike meelepaha taltsutada, otsib ta abi paavstilt. Rooma voolab iga-suguste kirikumaksude näol väga palju raha. Kuningas on rahu-puuduses ja nõuab tihti uusi makse. Feodaalhärrad käivad sagedasti koos, et neid lubada, kuid tüdivad viimaks ja algavad avalikku vastupanu. Juhiks hakkab Leicesteri krahv, Prantsusmaalt pärit Simon de Montfort. Aastal 1264, Lewes'i lahingu järel satuvad kuningas ja troonipärija Montfort'i kätte vangi, kes nüüd astub ühes teiste suurnikkudega riigi etteotsa (oligarhia).

Esimene parlament. 1265. a. kutsub Simon Montfort kokku esimese Inglise parlamendi ehk üldise nõupidamise (*commune consilium*), teatud proportsionaalsuse põhimõttel: igast sadamalin-nast neli saadikut ja igast tähtsamast linnast ja krahvkonnast kaks saadikut. Peale piiskoppide ja parunite on parlamendis hulk alama vaimuliku seisuse liikmeid. Suurnikud, nähes, et nende mõjuvõim on uue korraldise tõttu vähenemas, siirduvad vangist lahti pääsenud troonipärija poole, kes nüüd korraldab endale sõjaväe ja 1265 võidab Montfort'i. Montfort langeb lahingu-s. Tema töö ei kadunud siiski ja parlament jäi Inglismaal püsima.

Kolme Edwardi aeg.

Umbes 100 aastat valitsevad Inglismaal kolm Edwardi-nime-list kuningat. Neist on tähtsamad esimene ja kolmas.

Edward I valitsus (1272—1307) oli tähtis esiteks oma välis-tegevuse tõttu. Ta võitles Lääne-Inglismaal vabana püsinud Walesi vürstkonna vastu, kus kelti elanikkond säilitas oma keelemurde, kuid pidi loobuma senisest iseseisvusest. Selle sündmuse mälestuseks (a. 1284) kutsutakse iga Inglise trooni-pärijat Walesi printsiks.

Palju aega, vaeva ja kulu nõudis Edwardil Šotimaa vallu-tamine, millega teostus esmakordselt kolme maa ühendamise kaudu n. n. Suur-Britannia.

Rohkete sõdade tõttu vajab Edward palju raha. Aastal 1295 sunnivad rasked sõjaolud kuningat kokku kutsuma Mon-fort'i eeskujul üldist koosolekut, millest võtsid osa ka kogukon-dade esindajad — krahvkondade ja linnade saadikud ja mida seepärast nimetatakse eeskujulikuks ehk „muster“-parlamendiks. Kui kuningas vahepeal katsub teha ülekohtuseid sundvõtmisi,

tekib sellele seisuste poolt äge vastupanu ja a. 1297 kinnitab kuningas senised vabaduskirjad (*Confirmatio chartarum*).

Parlamenti kutsuti kuninga poolt kõrgemad aadlikud ja prelaadid nende seisuse põhjal, kuid krahvkondade ja linnade esindajaid valiti kohtadel kuninga ametnikkude juuresolekul: igast krahvkonnast kaks rüütlit ja vastavast linnade ringkonnast kaks kodanikku.

Olles tark riigimees, sai Edward aru rahva püüetest ja pidas kogu eluaja antud lubadusi. See kindlustas märksa Inglismaa rahvaesinduslikku riigikorda. Eriliselt kuulus parlamendile maksustamisõigus.

Edward II (1307—1327) on ilmetu ja nõrga tahtejõuga valitseja. Robert Bruce'i eestvõttel saab Šotimaa tema ajal jälle iseseisvaks. Parlamendi tähtsus suureneb nõrga kuningavõimu tõttu. Kojaintriigide mõjul sunnitakse kuningas troonilt lahkuma oma samanimelise poja heaks. Kuningas ise heideti vangi ja piinati seal surnuks.

Edward III valitsusaeg (1327—1377) on jälle mitmeti tähelepanuväärne. Välisasjus on Edward III-ndal märgatav edu: ta suudab maksta panna Inglise ülemvalitsuse Šotimaa suhtes ja algab troonijärgluse ettekäändel sõda Prantsusmaaga, mis alul on võidurikas.

Välisedu tõstab rahvustunnet ja a. 1365 lõpetab parlament John Maatu poolt lubatud alandava aastamaksu paavstile.

Edward III ajal edeneb Inglise majandus, eriti tõuseb lambakasvatuse ja villa väljavedu.

Kõige tähtsam on asjaolu, et Edward III ajal areneb välja Inglismaa keskaegne parlamentlik kord. Pea iseenesest toimub a. 1341 parlamendi lahkumine kaheks: ülem- ja alamkojaks. Ülemkoja liikmeteks on oma au ja ameti põhjal kuninga poolt parlamenti kutsutud suurnikud: maa- ja vaimulikud lordid, keda lähendasid ühised huvid. Neile lisandusid ka kuninga poolt määratud õpetlased. Alam- ehk kogukondade esindajate koja moodustavad kohalikkude elanikkude poolt valitud saadikud: rüütlid ja linnakodanikud. Neist ei saanud mitte kihihuvide esindajad, nagu mandril, vaid nad esindasid kogu maad, mis nende tähtsust märksa suurendas.

Samal ajal arenesid ka parlamendi võimupiirid ja selgusid kummagi koja eriülesanded. Parlament võis peale tavalise maksustamisõiguse oma petitsioonide kaudu osa võtta seadusandlu-

sest ja mõjustada kõrgemate ametnikkude määramist. Parlament teostas ka kõrgemat kohtuvõimu, kusjuures alamkoda süüdistas ja ülemkoda määras karistuse. Kuningale jäi täidesaatev võim ja sõjakuulutamise õigus.

Kuigi seltskond saadikute läkitamist parlamenti oma tähtsaks õiguseks pidas, ei tahtud siiski heameelega saadikuks minna, kuna see oli küllalt vaeva- ja kulurikas ülesanne.

Et sõjad palju raha nõudsid, käis Edward III ajal parlament koos 70 korda.

Edward III valitsuse lõpp ei ole õnnelik. „Must surm“ hävitab ka Inglismaal palju rahvast. Talupoegade põlv raskeneb.

Tõuseb usuasjus rahutusi: Oxfordi usuteaduseprofessor John Wiclif jutlustab paavsti ülevõimu ja tema ilmliku valitsuse vastu, tunnustab piibli ainsaks usualuseks ja nõuab emakeelset jumalateenistust, olles seega üks usu-uude eelkäijaid. N. n. „vaesed preestrid“ ehk lollardid kuulutavad üheõiguslust. „Kes oli siis mõisnik, kui Aadam maad kaevas ja Eeva ketras,“ nii alanud oma kõnet üks lollard.

Viimaks lahkub nüüd Edward III-lt ka sõjaõnn: kõik võidetud maad ta kaotab Prantsusmaal.

Edward III surma järel jaguneb Plantagenetide dünastia kolmeks. Viimne tema otsene järglane on ta pojapoeg Richard II (1377—1399).

Wat Tylori mäss.

Inglismaa talurahvas oli XIV sajandil juba vabanemas teorjusest ja muutumas rentnikuks. Seejuures tekkis vabade tööliste kiht, kes maapidajate kui ka linnakodanikkude juures teenistust leidis. Kui katk inimeste arvu märksa vähendas, tõusid tööliste palgad, mille vastu tõstsid maapidajad nurinat. Parlamendis viidi läbi seadus, millega võis palga suuruse kindlaks määrata. Samuti hakati jälle teorjust nõudma. See ärritas rahva õiglustunnet, kuna lollardid aitasid oma jutlustega ärevat meeleolu aina süvendada.

Kui a. 1380 parlament otsustab vastu võtta uue sõjamaksu, mida halastamatult hakatakse sisse nõudma, siis puhkevad kahes kohas, Essexis ja hiljemini Kentis, rahutused, mis arenevad avalikuks mässuks. Mässu tähtsamaks juhiks on keegi Kenti sepp Wat Tylor. Mõne kodaniku nõusolekul vallutavad mässajad Londoni. Mässajate hulk kasvab, liikumine on sedavõrt jõuline, et valitsus kui ka ülemad seisused jäävad nõutuks. Mässajad ei

esine lihtröövlitena, vaid nõuavad õiglust, mida kuninga ametnikud ülekohtuselt olla rikkunud. Kuningalt nõutakse rea kõrgemate ametnikkude väljaandmist, mis ka toimub, kusjuures 15 kõrgemat aukandjat surmatakse, kuna nende kättesaadav varandus hävitatakse. Kuningalt nõuavad mässajad teoorjuse täielikku kaotamist, üldist amnestiat, kauplemisõiguse vabaksandmist ja maarendi kindlaksmääramist (mitte üle 4 pensi aakrilt). Ka nõuti jahi- ja kalapüügivabadust. Kuningas andis järele ja kinnitas mässajate nõudmisi vastavate patentidega. Kui mässajate juht Wat Tylor läbirääkimistel kuningaga ärevusse satub ja surmatakse ning mässajad Londonist lahkuvad, toibuvad ülemad seisused hirmust ja otsustavad likvideerida mässu, mis oli saanud peaaegu ülemaaliseks. Parlament tühistab kuninga antud lubadused. Mässu eestvõtjaid hakatakse valjult karistama. Alles hiljemini kuulutatakse amnestia. Senine olukord pandi jälle maksma. Surma olla saanud mässu puhul kuni 7000 inimest.

Richard II, toetudes oma 10 000-mehelisele sõjaväele, osutab isevalitseja kalduvusi ja satub vastuollu parlamendiga, kes ta troonilt kõrvaldab a. 1399. Nii lõpeb Inglismaal Plantagenetide dünastia.

Lancasterid.

Edward III teine poeg saab Lancasteri hertsogiks ja selle poeg (a. 1399) Henry IV nime all parlamendi toetusel uueks Inglise valitsejaks, n. n. „parlamendikuningaks“. Arusaadav, et parlamendi võim nüüd märksa tõuseb. Eriti tähtis on n. n. „billiparlament“ (1410—1412), kus parlament saab seaduste algatuse ehk billi õiguse. Alamkoja valimisest võivad osa võtta kõik teatud tsensussega vabad inimesed.

Henry V, kes saavutab suuri edusamme 100-aastases sõjas, sureb noorelt a. 1422.

Henry VI ajal läheb sõja käik jälle tagurpidi ja sõda lõpeb a. 1453 prantslaste võiduga. Henry VI troonilt kõrvaldamisega a. 1461 lõpeb Lancasteri sugu Inglismaal.

Roosisõda.

Vaevalt lõpeb 100-aastane sõda, kui Inglismaal puhkeb verine kodusõda, n. n. „roosisõda“, mis kestab 30 aastat (1455 kuni 1485).

Põhjusi. Inglise mõjuvam ühiskond oli jagunenud kahte ossa: maalordid — suurmõisnikud ja linna kõrgem seltskond — rikkad ärimehed ja pangapidajad. Esimesed pooldasid York'i sugu, kelle kilpi ehtis valge roos, teised — lancastereid, kelle kilbimärgiks oli punane (õigemini roosa) roos. Maalordide huvid olid kannatanud rängalt, sest kõik nende lootused päästa Prantsusmaal asuvaid maid olid nurjunud. Sõja lõpul võimul olev Lancasteri dünastia ei näinud selles midagi kohutavat, pidades tähtsaks Calais' linna Prantsusmaal, mis neile võimaldas läbikäimist mandriga, kõigepealt Flandriaga. Seda kibedam oli viha-vaen, mis nüüd nende vastu tekkis maalordidel. Sõjasalgad olid ju alles, sõdimisega oldi kauaaegses sõjas põlvest põlve harjutud ning 1455 algabki kodusõda. Henry VI tagandati troonilt ja vangistati.

Kümme aastat hiljemini surmati ta vanglas.

York'id. Nüüd pääseb valitsema ja on 24 aastat Inglise troonil York'i sugu. Kodusõda kestab aga seda vihasemalt, kuni inglise mõjuvamad sugukonnad pea täiesti on hävitatud.

Tudorid. Alles a. 1485 lakkab verevalamine. Tuleb Prantsusmaalt oma sõjaväega Henry Tudor, kes on sugulane lancasteritega, võidab York'id, abiellub siis York'i soost kuninga Edward IV tütre Elisabethiga ja lõpetab nõnda roosisõja; ta alustab uut dünastiat, mis püsib Inglise troonil 118 aastat.

Kuningavõimu tõus.

Senine maa- kui ka raha-aadel hävis kodusõjas peaaegu täielikult. Parlamendi tähtsus langes samuti, sest uusi aadlikke nimetas nüüd kuningas oma armust. Kokku kutsuti parlamenti palju harvemini kui seni ja väsinud rahvas tunnustas kuninga ülevõimu.

Tähekoda. Henry VII asutab oma võimu toeks kõrgema kohtu — tähekoja (kohtusaali lagi oli tähtedega ilustatud), mille liikmeid ta ise nimetab ja mille kaudu ta kuninga kaitse ettekäändel iga kodanikku võib kimbutada. See aitab kuningavõimu tähtsust suurendada.

Kaubandus ja tööndus.

Politiliste huvide langemisel pöördub rahva huvi jälle tööndusele ja kaubandusele, mis nüüd teeb Inglismaal suuri edu-

samme. Võidetud maade kaotamine sunnib suurema hoolega oma kodus töötama. Lambakasvatus võtab eriti hoogu. Senise villa-väljaveo asemel hakatakse asutama omamaa riidetööstusi. Tekib kuulus Inglise riidetööndus ja pea hakkab Inglismaa riidet välja vedama. Nii algab Inglismaal keskaja lõpul — Tudorite ajaga — töönduse ja kaubanduse tõusuaeg.

Saksamaa.

Vaese keisri põhimõte.

Kui *interregnum* oma korratustega Saksamaal juba ära tüütas, valisid Saksa vürstid uue keisri a. 1273, nimelt vaga ja lugupeetud Habsburgi lossihärra Rudolfi selle tagamõttega, et keiser peab vaene olema ja ei suuda siis teiste vürstide iseseisvust piirata. Nii oli *interregnum* Saksamaa vürstide lahkpüüdeid suurendanud.

Rudolf I.

Saades keisritroonile püüab Rudolf (1273—1291) kõigepealt korraldada riigis julgeolekut ja laseb lammutada röövriütlite lossid. Kui iseteadev Böömi kuningas Ottokar II ei taha „nii vaest ja alatut meest“ keisriks tunnustada, võidab Rudolf ta, võtab talt ära maid ja sunnib teda Saksa ülevõimu tunnustama. Itaalia-politikast uus keiser ei hooli. Paavsti kutse peale kroonimisele tulla vastab Rudolf lihtsalt, et ei ole raha.

Maadepolitika. Huvitav on Rudolfi maadepolitika. Olles vaene ei taha ta vaesust sugugi oma ega oma sugukonna põhimõtteks pidada. Oma sugukonna omandi suurendamiseks läänistas ta kui riigi ülemsenjäär vabanevaid maid kas otse endale või oma sugukonna liikmetele. Nõnda tekivad aja jooksul Lõuna-Saksamaal n. n. Habsburgide pärusmaad, nagu Austria, Tirol, Steiermark ja Kärnten.

Järglased. Keisri teguviis on muidugi läbinähtav ja keiser kaotab vürstide usalduse. Kui ta sureb, ei valita uueks keisriks ta poega, vaid uus „vaene“ rüütel, Nassau valitseja Adolf, kes oma mõju tõstmiseks hoolitseb linnade õiguste eest.

Adolfi järglaseks saab Rudolf Habsburgi poeg Albrecht, kes jätkab linnade toetamist ja taotleb trooni päritavust.

Tema järel saab keisriks Luxemburgi soost Heinrich VII (1308—1313), kes püüab jätkata itaalia-politikat, sest gibelliinid loodavad temalt sealsete tülide lõpetamist ja püsivat ning kindlat keskvoimu. Heinrich kroonitakse Itaalias, kuid aasta hiljemini ta sureb. Habsburgide viisi talitades läänistas ta oma pojale Johannile Böömi kuningriigi.

Järgmine keiser — Baieri Ludvig (1314—1347) satub teravasse vastuollu paavstiga majanduslikkudel põhjustel. Avignoni paavstid on küll Prantsuse kuningate mõju all, aga mujal, eriti rahaasjus, kaitsevad nad oma huvisid visalt. See tuli ilmsiks ka Ludvigi võitluses paavstiga. Ludvig kroonib end ise keisriks. Tähtsaks sündmuseks Ludvigi valitsuse ajal on Rense koosolek a. 1338, kus Saksa vürstid otsustasid mitte lubada paavsti vahelesegamist keisri valimistesse. Et keisril palju vaenlasi ka vürstide hulgas, siis otsib ta endale toetust linnadelt, kelle õigusi laiendab.

Rudolf I Habsburgi hauatahvel.

Luxemburgid.

Baieri Ludvigi surma järel a. 1347 siirdub Saksa keisritroon pikemaks ajaks Luxemburgi soo kätte, kes oli Böömis endale leidnud uue kodu. Esimene Luxemburgi soost keiser on Karl IV (1347—1378). Teda kutsusid kaasaegsed sakslased Böömimaa isaks ja Saksamaa võõrahisaks, sest ta hoolitses eeskätt Böömimaa eest: arendas töödust, eriti rohkete maapõuevarade kasustamist, asutas Praha ülikooli a. 1348, ostis oma sugukonnale juurde Sileesia ja Brandenburgi.

Kuldbulla. Aastal 1356 annab Karl IV välja kuldbulla, mis sisaldab määrusi keisrivalimise ja valijate- ehk kuurvürstide

Keiser Karl IV.

Karl IV järglased.

Karl IV-le järgneb ta vanem poeg Wenzel, kes on kaunis kergemeelne valitseja. Riigis tekib rahakriis. Kui Lääne-Euroopat ähvardab türgi-hädaoht, tagandatakse Wenzel keisriametist (Böömi kuningaks jääb ta surmani). Uueks keisriks valitakse Pfalzi Ruprecht, kes aga osutub veel nõrgemaks valitsejaks. Ruprehti huvitab peasjalikult oma isiklikkude võlgade tasumine.

Viimne Luxemburgi soost Saksa keiser on Wenzeli noorem vend Sigismund (1410—1437), kes end alles oma venna surma järel laseb keisriks kroonida. Oma isa ostetud Brandenburgi müüb ta Hohenzollernitele. Temaageleid suuremaid sündmusi on Konstantsi kirikukogu, kus Böömi usupuhastaja Jan Hus surma mõistetakse, ja sellele järgnev Husi poolehoidjate sõda sakslastega. A. 1438 valitakse Saksa keisriks Albrecht II, kes abiellub Sigismundi tütre Elisabethiga.

Nüüdsest peale valitakse Saksa keisritroonile ainult Habsburge, sest Türgi kallaletungi hädaohu suurenedes osutusid need rikkad vürstid, kelle maad olid hädaohule lähimal, kõige sobivamaiks riigikaitse teostajaiks.

õiguste kohta ja moodustab tähtsa põhiseadusliku akti. Linnadeliite püüab ta kuldbulla abil keelata.

Kuurvürste ehk keisri valijaid on seitse, neli ilmlikku (Böömi kuningas, Saksi hertsog, Brandenburgi markkrahv ja Pfalzi krahv) ja kolm vaimulikku vürsti (Mainzi, Kölni ja Trieri peapiiskopp). Valimiste algatajaks on Mainzi peapiiskopp. Kuurvürstid omandavad oma valdkondade üle iseseisva valitseja õigused, mis Saksamaad veel enam killustab.

Pikemat aega asus Saksa keisritroonil Friedrich III (1440 kuni 1493). Ta oli väiklane, arg ja ükskõikne valitseja, kuid seejuures sihikindel egoist, kel ei puudunud kavalust ega püsivust. Roomastki, kuhu kõik läksid täie taskuga, kuid tulid tühjaga, oskas tema tagasi tulla „täie taskuga“¹⁾. Valitsuse lõpu poole oli Friedrichi abiliseks ta poeg ja järglane Maximilian I, kes abiellus Burgundia hertsogi Charles Südi tütre Mariaga ja tõi

Maximilian I ja Burgundia Maria.

lisaks Habsburgide pärusmaadele Madalmaad. Ka oli tal muudki edu perekonnas: poeg Philipp abiellus Hispaania ainsa pärijaga, printsess Johannaga, nende poeg Karl sai Hispaania kuningaks ja pisut hiljemini ka Saksa keisriks.

Reformikatsed.

Maximilian üritab Vormsi riigipäeval 1495 Saksa riigis mitmeid reforme riigi ühtlustamise ja keisrivõimu tõstmise huvides, nagu ühine valitsus ja riigimaks, ühine sõjavägi jne. Enamikus need aga luhtuvad vürstide vastuseismise tõttu. Teostamist leiavad esiteks üleriiklik kohus vürstide omavaheliste tülide lahendamiseks ja teiseks postitalitus.

¹⁾ Peamiselt vaimulikkude tulutoovatele kohtadele määramise õiguse näol.

Keskaja lõppu jõuab Saksa riik nõrgalt ühendatud liitriigina, kus ainult Habsburgide pärusmaad moodustavad keisri isiku kaudu tihedamini seotud terviku.

Saksa kaubandus keskaja lõpul.

Kui kaubitsemine keskaja teisel poolel võtab Euroopas üldse hoogu, võib seda kinnitada eriti Saksamaa kaubandusest. Läbikäimine idaga toimus sel ajal peamiselt Veneetsia kaudu. Veneetsia ja Genua laevad liikusid mööda Vahe- ja Musta merd, ka Atlandi rannikut pidi kuni Inglismaani.

Elav kaubanduslik liiklemine algab ka Põhja- ehk Saksa ja Baltimerel ühes nendesse suubuvate suurte jõgedega, milliseid teid kasustasid omal ajal juba viikingid. Peale merede ja jõgede tarvitatakse rohkesti ka maateid: tuli ju suur osa kaupu Veneetsiast maisi edasi toimetada.

Venemaast varemini läbi käinud suur kaubatee hävines, ja tatari ikke ajal oli võimalik Venemaale saata välismaa kaupu peamiselt sakslastele kuuluvate Baltimeremaade ning Novgorodi ja Pihkva kaudu.

Kaubanduse takistusi. Kui teistel Lääne-Euroopa maadel keskaja lõpu poole keskvalitsus hakkas kõvenema, kestis Saksamaal killustumus edasi ja vürstide iseseisvuspüüded aina suurenesid; ühes sellega kasvasid ka lugematud tollipiirid. Valitses isesugune röövimisviis, mis isegi nagu tavaõiguseks oli saanud: laev, mille torm kuhugi randa ajas; vanker, mille ratas või telg katki läks, sai maaomaniku saagiks ühes kõige kaubaga. Veel omapärasem oli avalik teeröövimise õigus, mis Saksamaal valitses eriti interregnumi ajal. Ka takistasid kaubandust halvad teed. Keskaja ärimehel pidi seetõttu olema palju ettevõtlikkust ja vaprust, et oma asju ajada. Kõiki takistusi ei suutnud võita ärimehed üksikult, selleks oli vaja suuremat jõudude ühendamist.

Linnadeliidud. Esialgu liitusid harilikult üksteise toetamiseks ühe maa kaupmehed, kes võõrsile läksid kaubitsema. Hiljemini ühinesid sama sihiga juba üksikud linnad. Nii tekkis interregnumi alul Reini linnade (Mainz, Worms, Trier jt.) liit, Lõuna-Saksamaal — švaabi liit (Augsburg, Konstanz, Strasburg jt.). Kõige olulisemaks teguriks tõuseb Põhja-Saksamaa ja Põhjamaa linnade liit, mida kutsuti Hansa liiduks ehk lihtsalt Hansaks (hansa tähendab saksa keeles liitu, seltsi).

Suur Saksa Hansa.

Ei ole täpsalt teada, millal tekkis Hansa liit, kuid harilikult peetakse tema algusmomendiks XIII saj. alul sõlmitud Lüübeki ja Hamburgi vahelist lepingut. Tatarlaste sissetungi ajal Ida-Euroopasse hakkab see liit laienema, kuna XIV saj. teisel poolel ta liikmete-linnade arv tõuseb 80—90-ni.

Kolmandikud. Sel ajal jagati Hansa kolme kolmandikku: Vendi kolmandik, eesotsas — Lüübek, Hamburg, Bremen; Vestfaali kolmandik, eesotsas Köln, ja Normandia ehk põhja kolmandik, kuhu kuulusid ka Liivi linnad, eesotsas Visby linn Ojamaal.

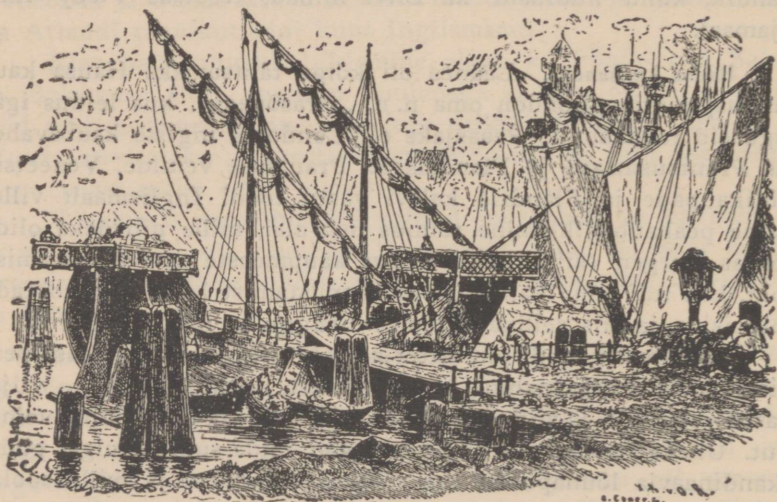
Hansa kaubandus. Läänes oli kõige tähtsamaks Hansa kaubanduspunktiks London oma n. n. „terasõuega“, kus leidis iga-suguseid rauakaupu. Peaasjaks oli Londonis inglise kaubavaetus Prantsusmaaga ja Flandriaga. Prantsuse veinide, Veneetsia siidikaupade ja Flandria kalevi vastu toodi Inglismaalt villu. Teine peakaubaliiklemine toimus maa-alal, mille piirideks olid: põhjas Bergen (siin tekkis mingi kaupmeeste ettevalmistamise koht, kus tuli enne kaupmeheks tunnustamist kaua aega töötada õpipoisina ja siis sellina), lõunas Brügge ja idas Novgorod.

Põhjamailt toodi puumaterjali, ehituskive, rauda, idast peamiselt kalleid karusnahku, ka vaha, mett, nahku, Liivist — vilja. Vastu veeti vill- ja siidriiet, jalanõusid, moe- ja rauakaupu, veine, õlut. Üheks peakaubaks olid heeringad, mida suurel hulgal püüti Skandinaavia lõunapoolse osa (Skåne) rannikul ja mille soolamine ning pakkimine andis tööd tuhandetele inimestele.

Hansa siseoludest. Hansal puudus kirjalik põhikiri kui ka täpsam liidu raamatupidamine. Aja jooksul oli aga siiski välja kujunenud mingi kindel sisekord. Ainsaks karistuseks eksijaile sai liidust väljaheitmine (*Verhansung*). Liidu juhtivamaks linnaks oli esialgu Köln, siis aga kuni liidu lõpuni Lüübek, kus peeti harilikult liidupäevi ehk üldkoosolekuid. Omad huvid sundisid igat liiduliiget alluma üldistele otsustele. Liit valvas ka selle järele, et liikmed ei müüks alaväärtuslikku kaupa.

Hansa osavõtt politikast. Hansa ei püüdnud end politikasse segada, peale oma kaubandusliku mõju kindlustamise. Kui XIV sajandi teisel poolel Taani kuningas Valdemar IV Attertag algas Hansaga võitlust ja tungis a. 1362 Visby linnale kallale, seda paljaks röövides, kavatses Hansa vastuhoopi anda. Aastal 1367

peeti Kölnis liidu peakoosolek (Kölni konföderatsioon), kus liikmed otsustasid suurendada senist kaitselaevastikku ja Taanile omakorda kallale tungida. Ettevõtte õnnestus: Valdemar võideti, ta ise põgenes maalt ja pidi vastu võtma Stralsundi rahu a. 1370 rasked tingimused, mille järgi Hansa kaupmehed said jälle kauplemisvabaduse, tollid jäid endiseks, Valdemar pidi andma 15 a. mõned lossid rahu kindlustuseks ning ka oma järglasi kohustama seda rahu pidama. Hansa võim Põhjamaadel aina suurenes. Mereäärseis Skandinaavia linnades määrati pooled raeliikmed Hansa poolt.

Hansa sõjalaev.

Hansa nõrgenemine. Keskaja lõpu poole hakkab Hansa võim raugema ja ta tähtsus väheneb.

XIV sajandi lõpul, a. 1397 ühinevad Kalmaris Valdemar IV tütre Margarete eestvõttel kolm Skandinaavia riiki, et sel teel tagajärjekamalt vastu panna Hansa mõjule. Seda liitu nimetatakse Kalmari uniooniks.

XV saj. esimesel poolel muudavad heeringad oma tavalist rännuteed, heeringapüük Skandinaavia rannikult kaob ja siirdub Hollandi lähedusse. Hansa mereäärsed linnad saavad suuri kahjusid.

Venemaal suletakse Novgorodis Hansa tähtis kaubakontor a. 1494.

Kompassi leiutamise abil võimaldub sõit üle ookeanide: avastatakse Ameerika ja meritee Indiasse ning maailmakaubanduse keskus nihkub Vahemerelt Atlandi rannikule — Lissaboni ja Antverpeni. Hansa kaupmeeskond ei suuda muutunud oludega kohaneda ja peab esikoha loovutama portugallastele, hispaanlastele ja hollandlastele.

Šveitsi iseseisvumine.

Vaprad Alpi mäestikurahvad ei kaotanud keskajal täielikult oma vabadust. XI sajandil allusid nad oma maaosade omanikkudena Saksa keisritele. Ainult pärast interregnumit, juba esimese Habsburgi ajal, tekkisid Austria hertsogitel püüded vabu šveitslasi sundida alistuma feodaalkorrale. Aastal 1291 sõlmis osa šveitslasi selle vastu omavahelise liidu (vandkonna).

Morgarteni lahing. Kui Austria hertsog Leopold I siiski tahtis oma võimu šveitslaste üle maksma panna, viis see sõjariistus kokkupõrkeni Morgarteni lahingus a. 1315, kus šveitslased — tänu oma vaprusetele vaba kodu kaitstes ja soodsale lahingukohale — võitsid ja pärast seda nende vandkond märksa suurenes.

Sempachi lahing. Teine suurem kokkupõrge oli a. 1386 Sempachi lahingus, kus jällegi võit jäi šveitslastele. Sestsaadik omandasid šveitslased võitmatute kuulsuse ja said otsitavamaiks palgasõdureiks. Neil õnnestus võita XV saj. teisel poolel ka Charles Südi. Viimaks XV sajandi lõpul a. 1499 Baseli rahu- lepinguga lõppes vaenuvahekord Šveitsi ja Austria vahel ja Šveits saavutas ka vormiliselt iseseisvuse.

Kangelaslood. Šveitsi vabadusvõitlus sai paljudele ergutavaks eeskujuks ja järele jäi mitmeid huvitavaid lugusid kangelastest, nagu osavast kütist Wilhelm Tell'ist ja ohvrimeelsest Arnold Winkelried'ist, kes isamaa päästmiseks enda ohverdas, osa vaenuliste rüütlite odasid sülle haarates ja nende otsa jäädes oma kaaslastele väljapääsuks teed valmistas (Sempachi lahingus).

Leedu.

Baltimere kagurannikul Niemani jõgikonnas kuni Düünani elasid juba ammust ajast leedu suguharud. Osa neist nagu semgallid ja preislased sattusid sakslaste võimu alla, osa hävines

võitluses poolakate ja venelastega. Püsima jäid leedu ja žmudi rahvad, kelle maale põgenes sakste orjastamise eest ka osa preislasi.

Laialdased metsad ja sood võimaldasid leedulastel vabaks jääda ja kaua aega alles hoida oma lihtsaid elukombeid ja loodususku.

Ühinemine. Alati ähvardav hädaoht naabritelt mõjus, et kaval ja võimukas vürst Mindaugas suutis XIII sajandil võita vähemaid Leedu ja Žmudi vürste ning ühendada rahva suguharud oma juhtimisel tugevaks Leedu riigiks. Venelastelt võitis ta Grodno maakonna. Et pinevat vahekorda vaenuliste naabritega pehmendada, võttis Mindaugas silmakirjaks ristiusu vastu, millest ta aga kohe pidulikult loobus, kui arvas enda juba küllalt võitlusvalmis olevat. Pärast Mindaugase surma algavad Leedus jälle omavahelised tülid.

Leedu tõus. XIV sajandi alul saab Leedu valitsejaks Gediminas (1315—1328), kes märksa laiendab Leedu piire Edela-Vene maakondade arvel — osalt sugulussidemete läbi, osalt võitluste teel. Ka alistusid mõned Vene maakonnad Gediminasele vabahtlikult, et pääseda tatari ikkest. Ühes sellega tõusis ka vene mõju Leedu riigis. Gediminase pealinnaks oli Vilno.

Sakslastega pidas Gediminas alalist võitlust, takistades nende edasitungi „paganate maale“. Oma lapsed laskis Gediminas juba ristida kreeka-katoliku kombe järgi, sest rooma-katoliku kui vihatud sakslaste usk ei leidnud Leedus poolehoidu.

Gediminase pojad Olgierd, kes saab suurvürstiks, ja Keistut jätkasid edukalt isa politikat, võideldes läänes sakslastega ja liidendades Leeduga Vene maakondi, isegi Kiievi.

Leeduski tekkis osade süsteem, kuid nende riikide valitsejad seisid suurvürsti alalises teenistuses. Nii ei kadunud riigi keskvoim nagu mujal. Olgierdi järglaseks saab Jagailo (Jagello), kelle ajal tuli toime suur muudatus Leedu ajaloos.

Poola-Leedu ühinemine.

Poola. Poolas olid küll XIV saj. alul osad jälle ühinenud, kuid ühinemine toimus pealiskaudselt; killustumise mõju jäi ikka püsima ja nõrgestas ühistunnet.

Tähtsam ühise Poola kuningas oli Kasimir Suur (1333 kuni 1370), kes tatarlasi lüües Poolale võitis Vene küljest Galiitsia. Ta on tähtis Poola seaduseandjana ja kõrgema kohtu loojana.

Oma järglaseks kutsus ta vägeva Ungari kuninga Ludvig Suure, kelle surma järel Poola trooni päris ta tütar Hedwig (Jadviga).

Et ühiselt edukamalt võidelda sõjaka saksa orduga, pani Poola valitsus Leedule ette ühineda, nii et Poola naisvalitseja Jadviga abielluks Jagailoga ja Jagailo saaks siis ka Poola kuningaks. Välispolitika oleks mõlemal riigil ühine, kuna siseasjad — sõjavägi, rahandus ja haldus — jääksid igaihel omaette. Nii toimuski a. 1386 Poola-Leedu ühinemine. Jagailo astus katoliku usku ja abiellus Jadvigaga ning asus selleaegsesse Poola pealinna Krakovi elama.

Leedus ei oldud aga kõige sellega rahul ja juba mõne aasta pärast pidi Jagailo tunnustama Leedu suurvürstiks oma onu Keistuti poja Vitautase, kes küll jäi Poola ülemvalitsuse alla.

Vitautas Suur (1392—1430). Vitautas Suure valitsusaeg on Leedu hiilgeperioodiks. Ta vallutas Venelt Smolenski ja Podoolia. Üldse aga kavatses ta luua uut Slaavi (Leedu-Vene-Böömi) rahvusriiki, kusjuures ta Poolast pidi lahku lööma ja uue riigi kuningaks kroonitama. Surm takistas tema ürituste läbiviimist.

Niisugune seik ei meeldinud poolakatele ja aastal 1413 tehti Gorodlis jälle ühendusleping, mille tagajärjel Leedu sisekord sarnastati Poola omaga.

Tannenbergi lahing. Koos Jagailoga andis Vitautas raske hoobi teutoni ordule Tannenbergi ehk Grünvaldeni lahingus a. 1410. Ordu enam ei toibunudki sellest ja pärast visa võitlust Poolaga tunnustas end teises Thorni rahu (esimene tehti a. 1411 pärast Tannenbergi lahingut) aastal 1466 sõltuvaks Poola-Leedu riigist, kuna ta enne seda oli Poolale kaotanud juba suure osa oma paremaid maid.

Kasimir IV.

Pidades rasket võitlust teutooni orduga ja vajades alalist toetust, pidi Kasimir IV (1445—1492) oma rüütlite (*szlachta*) nõuetele järele andma ja nende poliitilisi õigusi — igas maakonnas eraldi — kõrgeadli (magnaatide) kahjuks laiendama. Nii ei võinud kuningas ilma *szlachta* loata muuta seadusi ega võtta ette sõjakäike. Sellega algas Poolas omapärane riigikord: tähtsamaid riigiasju otsustas eraldi iga maakonna *szlachta* koosolek ehk seimike. Kuninga nõunikest ja seimikeste saadikuist moodustus küll ka peaseim ehk üldine maapäev, kuid sellel puudus võima-

lus iseseisvalt seadusandlust teostada: keskkohal vastuvõetud otsused kuulusid kohtadel seimikeste kinnitamisele. See kord rajati a. 1454 n. n. „Neszava statuutide“ põhjal, mis Poola muutis keskaja lõpuks lõdva keskvalitsusega vabariigikeste liiduks.

Moskva riigi tekkimine.

Moskva. Susdali osariigis asuv väike ja tähtsusetu Moskva linn rajati a. 1147 Moskva (Mustvee?) jõe. Moskva vürstkonna rajab Aleksander Nevski poeg Daniil. Tänu oma heale asendile Kirde-Venemaa keskel, kus ta osutub ka Venemaa tähtsamate kaubateede ristlemiskohaks, ja oma valitsejate agarusele hakkab Moskva peagi teiste vürstkondade arvel suurenema ja üks Moskva valitsejaid tõuseb juba suurvürstiks.

Venemaa ühendamine.

Ivan Kalita. Aastal 1328 tõuseb Moskva vürst, Aleksander Nevski pojapoeg Ivan Kalita (rahakott) Vene suurvürstiks (1328—1341). Sel valitsejal on peasihiks kõigi abinõudega Moskva vürstiriiki ja selle tähtsust suurendada. Juba Moskva vürstina mõjub ta, et Vene kirikupea, metropoliit Peeter asub Moskva elama ja teeb seega Moskva Venemaa kiriklikuks keskuks. Suurvürstina jääb Ivan Kalita ise ka Moskva ja seega saab Moskva venelaste pealinnaks. Kalital õnnestub asja nii korraldada, et tatarlased usaldavad maksukorjamise kogu Venemaal tema kätte. Nüüd on tal võimalik teistelt niipalju võtta, kui suudab, Moskva riigis makse aga hoopis vähendada. Sel teel kogunevad Kalita kätte suured varandused, ja Moskva alamate arv hakkab hoogsalt kasvama. Osalt raha eest, osalt väe- võimuga ühendab Ivan Kalita naaberosi Moskvaga ja saab sel teel esimeseks Venemaa kogujaks Moskva ümber.

Kalita teotses üksmeeles vaimuliku seisusega, kes jälle teda ja tema järglasi aitas riigiasjus oma mõjuga.

Kalita suutis ka Kuld-ordas kingitiste ja meelituste abil asja niikaugele viia, et suurvürsti amet tunnustati tema soos päritavaks.

Dmitri Donskoi. Kalita järglaste hulgas on eriti tähtis suurvürst Dmitri, kes a. 1380 tatarlasi Doni jõe ääres Kulikovo lahingus võitis (siit ka nimetus Donskoi). Venelased olid siia kokku

saanud juba ligi 150 000 meest. Et aga Venemaal alaline sõjavägi puudus, siis tungisid tatarlased Moskvale paari aasta pärast ootamatult kallale ja sundisid Venemaad jälle oma võimu tunnustama ja makse maksma.

Ivan III.

Venemaa suuremaks ja lõplikuks kogujaks on suurvürst Ivan III (a. 1462—1505), kes abiellub viimse Bütsantsi keisri vennatütre Sofia Palaiologos'ega ja pärib sellega türklaste poolt võidetud Konstantinoopoli au kui keiser ja kreeka-katoliku usu peakaitsja. Vene vapile ilmub Bütsantsi kahepeaga kotkas ja välismaadega läbi käies nimetab Ivan end tsaariks. Paavst jälle lootis, et Palaiologoste perekond, kes pärast Konstantinoopoli langemist leidis varju Roomas, aitab teed teha kirikute ühinemisele.

Novgorod. Erandina püsis tatarlaste ikke ajal linn-vabariik Novgorod, millele allus viies viiendikus pea terve Põhja-Euroopa kirdeala. Hansa linnana tõusis Novgorod rikkuselt ja vägevuselt keskajal väga tähtsale kohale. Kui aga Novgorodi hakkas ulatuma tõusva Moskva mõju, jagunesid novgorodlased kaheks erakonnaks: üks osa hoidis Leedu poole, otsides kaitset oma iseseisvusele, kuna teine pooldas Moskvat. Ivan III kasustas olukorda, võitis novgorodlased, lõpetas nende iseseisvuse ja ühendas Novgorodi Moskvaga a. 1478. Osa Novgorodi kaupmehi ja vetše kell viidi Moskva. Hiljemini hävitas Ivan III ka Hansa kontori Novgorodis.

Ivan III.

Tatarlaste ikke lõpp. Ka kurikuulus tatari ikke lõppes Ivan III ajal. Kuld-orda oli sisemiste tülide ja elanikkude sõjakuse langemise tõttu juba märksa nõrgenenud. Ühe maksumaksmise puhul käristas Ivan nõudekirja katki ja laskis maksunõudjad vangistada. Sama aasta hilissügisel kohtusid vastaste väed teine teisel pool Ugra jõge. Üle tulla ja lahingut alustada ei söandanud aga kumbki. Kui jõgi kinni külmus, kadusid ühel ööl mõlemad oma teed. Nii lõppeski Venes tatari ikke a. 1480.

Tung läände. Moskva riik oli tõusnud juba nii tugevaks, et Ivan III pidas võimalikuks ka lääne suunas pealetungi alustada. Ta sõdis Leeduga varemini kaotatud vene maakondade pärast. Ka Liivi ordu köidab Ivani tähelepanu. A. 1492 laseb ta ehitada Ivangorodi kindluse Narva ordukindluse vastu teisele poole jõge. Kuid Liivi ordumeistril Plettenberg'il õnnestus — ehk küll suurte jõupingutustega — lüüa Vene vägesid põhjalikult a. 1502 Pihkvamail Smolino järve juures. Ka tegid tatarlased, kes küll olid mitmeks riigiks (Kaasani, Astrahani ja Krimmi) jagunenud, venelastele veel küllalt muret oma alaliste röövretkedega.

Slaavi riigid Balkani poolsaarel.

Bulgaaria.

Balkani poolsaare idaosas asus Bulgaaria, mille rahvastiku moodustasid slaavistunud türgi tõugu bulgaarlased.

Esimene bulgaarlaste riik. Bulgaarlased võtsid ristiusu vastu Bütsantsist oma valitseja Borisi ajal a. 864 ja tõusid varsti Bütsantsile vägevaks ja kardetavaks naabriks. Eriti tõusis Bulgaaria võim tsaar Simeoni ajal (893—927) ja ulatus pea üle Balkani poolsaare. Simeon nimetas end esimesena slaavi valitsejaist tsaarriiks. Kui Bulgaaria jaguneb hiljemini kaheks, läheb Bütsantsil korda keiser Basileios II ajal a. 1018 Bulgaaria iseseisvus hävitada.

Teine Bulgaaria riik. Kuid Bütsants nõrgeneb omakorda, ja bulgaarlased saavutavad XII sajandi lõpul jälle iseseisvuse. Uus Bulgaaria riik peab sõdu Ladina keisririigiga ja hiljemini Bütsantsiga. Sisetülid viivad Bulgaaria XIV sajandi keskel Serbia ülemvõimu alla. Hiljemini langeb Bulgaaria a. 1393 Türki alla.

Serbia.

Bulgaariast lääne pool asusid Balkani poolsaarel serblased juba VI sajandil. Nad võtsid samuti ristiusu Bütsantsilt vastu ja nende maa kuulus Bütsantsi provintside hulka. Alles XII sajandi teisel poolel õnnestub serblastel iseseisvuda. Eriti tõuseb Serbia vägevus XIV sajandi keskel, tsaar Stefan Dušani ajal (1331—1355), millal Serbia piirid ulatuvad omakorda pea üle kogu Balkani. Stefani ajal korraldatakse ka Serbia kohtupida-

miskorda ja antakse välja seadustekogu. Hiljemini ei suuda Serbia püsida senisel kõrgusel ja allaheidetud maad saavad jälle iseseisvaks. Tsaar Lasari ajal võideti serblased türklaste poolt Kossovo lahingus a. 1389. Serbia jaotati kaheks — Türgist sõltuvaks — vasalliriigiks ja muudeti hiljemini lihtsaks Türgi maakonnaks. Ainult väike mäestikumaa Montenegro (must mägi) suutis oma iseseisvust kaitsta.

Türklased.

Seldžukid. XI sajandil ilmus Kesk-Aasiast Bagdadi kalifaati metsik türgi rahvas, kes islami usku astus ja peagi Bagdadi kalifaadi vallutas. Oma usulise juhi Seldžuki nime järgi hakati neid seldžuki türklasteks kutsuma. Seldžukkide riigipiire vähendasid esimese ristisõja saavutised ja hiljemini sultan Saladini riik, mis ulatus Egiptusest kuni Tigrise jõeni.

Osmanid. Kui XIII sajandi keskel tuli Aasiast Džengiskhani juhatusel suur mongolite laine, siis ilmus Kaspia mere tagant ühes nendega uus türklaste salk, mis pärast astus seldžukkide teenistusse ja selle tasuks sai Väike-Aasia loodeosast tüki maad. Oma pealiku Osmani juhatusel iseseisvus see osa türklasi peagi. Neid nimetatakse osmaniteks ja Osmanit peetakse uue Türgi riigi asutajaks. Varsti levitasid osmanid oma võimu üle kogu Väike-Aasia. Üle väina Euroopasse kutsus neid saamatu Bütsantsi valitsus kodusõja ajal ise appi. Osmanid tulid, kuid tasuks võtsid nad a. 1357 tugeva Gallipoli kindluse. Järgmine sultan asus juba Euroopasse elama ja alistab Serbia. Tema järglane Bajasid vallutas Bulgaaria ja võitis pisut hiljemini Nikopolis'e lahingu (a. 1396), kus ühendatud Ungari, Saksa ja Prantsuse väed püüdsid türklasi tagasi tõrjuda.

Kristlaste vastu olid türklased äärmiselt toored. Neil olnud esialgu mõte kõiki allaheidetud kreeklaste hukata. Kristlaste jaoks oli neil üldnimetus „raija“, mis tähendab kari.

Timur-lenk. XIV saj. lõpul kerkis Kesk-Aasias esile uus julm maadevallutaja Timur-lenk (raud-lombak) ehk Tamerlan. Kiiresti vallutas ta Kesk- ja Lääne-Aasia, võitis Põhja-India ja Pärsia, ühendas oma riigiga Vene Kuld-orda. Igalpool tähistasid tema teed linnade rusud ja suured pealuude kuhjad.

Angoora lahing. Viimaks siirdub Timur-lenk Väike-Aasiasse, võidab siin Angoora lahingus a. 1402 Bajasidi, kes vangis varsti sureb, ja tõttab siis Hiinat vallutama, sureb aga teel. Selle järel laguneb ka tema riik.

Türgi tõus. Pärast Timur-lenki surma hakkab Osmanite riik jälle kiiresti kosuma. Aastal 1444 võidavad türklased Ungari ja Poola ühendatud väed Varna all. On karta nüüd peatset Konstantinoopoli vallutamist.

Konstantinoopoli langemine.

Viimastel aastakümnetel enne langemist on Bütsantsi maa-ala äärmiselt kokku kuivanud. Ainult väike maariba Konstantinoopoli ligi ja paar laigukest Kreekas (Tessaloonikas ja Lõuna-Kreeka idaosas) tähistavad endist vägevat riiki.

Firenze unioon. Hädaohtu püüavad küll veel kõrvaldada viimased Palaiologoste soost valitsejad, kutsudes läänest abi ja lubades Rooma kirikuga ühineda. Kui osa Baseli kirikukogu liikmeid eesotsas paavstiga peab hiljemini Firenzes koosolekuid, toimubki seal a. 1439 kahe kiriku unioon. Et aga kreeka-katoliku usu alamad vaimulikud ja rahvas olid uniooni vastu, jäi see tegelikult teostamata.

Aastal 1453 algas selleaegne Türgi sultan Mohammed II Konstantinoopoli piiramist. Küll pani viimne Palaiologoste soost keiser Konstantinos XI vaprasti ühes oma väikese kaitsevägega vastu, kuid ei suutnud türklaste ülevõimu takistada. Konstantinoopol langes ja sai Istambuli nime all Türgi pealinnaks. Paljud kirikud muudeti mošeedeks ning poolkuu püsib ka Justinianuse uhkel ehitisel tänapäevani.

Türklased jätkasid oma vallutamiskäiku. Kristlaste lastest, keda kasvatati fanaatilisteks moslemiteks, moodustasid sultanid erilise kaardiväe — janitšarid.

Ungari.

X sajandi teisel poolel hakkasid ungarlased muutuma olude sunnil põlluharijaks rahvaks. Samal ajal võtsid nad vastu oma Arpadi soost valitseja Istvan (Stephan) Püha ajal (997—1038) ristiusu, mil puhul paavst saatis Istvanile kuningakrooni. Tema järglaste ajal liidendati Ungariga Transilvaania, Horvaatia ja

Dalmaatsia. Rahvastiku mitmekesisuse tõttu (peale ungarlaste ka slaavlaste ja sakslaste) kujunes ametlikuks keeleks ladina keel.

Siseolud.

Oma siseoludelt sarnanes Ungari mitmeti Böömi ja Poola riigiga. XIII saj. esimesel veerandil muutus ta kuningas Andrease kuldbullaga (a. 1222) seisuslikuks riigiks, kus aadlil oli ülekaal, kuna linnad, mille elanikud enamuses muulased, ei omanud suurt tähtsust.

XIV saj. lõppes Arpadi dünastia ja uueks valitsejaks sai Napolist Anjou prints Karl Robert. Tema poeg Ludvig Suur (1342—1382) laiendas Ungari piire ida suunas ja sai suguluse tõttu hiljemini ka Poola kuningaks. Nii ületas tema võim isegi Saksa keisri oma. Suuremaid maaomanikke talupoegi tõstab ta aadlisesisusse, kuna vähemaid keelab kohalt lahkumast; nii algab temaga ungari talupoja sõltlus maast ehk maa-orjus.

Et Ludvig Suurel ei olnud meespärijaid, jäid mõlema riigi üle ta tütre Maria ja Jadviga. Maria abiellus Saksa keisri ja Böömi kuninga Sigismundiga, kes sai ka Ungari valitsejaks. Jadviga aga abiellus Leedu suurvürsti Jagailoga. Nii ühines Poola Leeduga ja Ungari Böömiga.

Rahvuslikud valitsejad.

Et aga ka Sigismundil poega ei olnud, siis abiellub tema tütar Elisabet, Ungari ja Böömi pärija, Habsburgi Albrechtiga. Viimane sureb noorelt ja tema pärijaks jääb Ladislaus Postumus (pärast isa surma sündinud). Et rahvas soovis rõhuvast saksa mõjust vabaneda, kusjuures ka türgi-hädaoht ähvardas, pääses pärast Ladislause surma Ungari troonile veel kord rahvuslik Hunyady valitsejasugu, kelle esindajaist sai eriti kuulsaks kuningas Matthias Corvinus (*corvus* — ronk — oli tal kilbimärgiks), kes valitses a. 1458—1490. Samal ajal saab ka Böömi endale rahvusliku kuninga — Georg Podiebradi (1458—1471).

Matthias Corvinus. Matthias Corvinus on oma aja andekamaid ja agaramaid valitsejaid. Peale hiilgava väejuhi osavuse on Matthias tähtis riigivalitsejana. Aadlimeeste vägevust oskab ta hästi taltsutada, hoides neid alati oma õukondlaste hulgas. Haridust ja õiglast kohtupidamist püüdis ta kõigiti tõsta. Isiklikus raamatukogus oli tal kuni 50 000 köidet.

Uued valitsejad. Pärast rahvuslike kude valitsejate surma kutsutakse esialgu Böömimaale valitsema Jagailo soost Kasimir IV poeg Vladislav, kes hiljemini saab ka Ungari kuningaks. Nii seisab keskaja lõpul Ungari personaalunioonis Böömiga. Selle abil taheti vastu panna türgi ähvardavale hädaohule kui ka tasakaalu leida saksluse kasvavale mõjule.

Võitlus türklastega.

Pärast Balkanit oli Ungari esimene maa, kuhu siirdusid türklaste edasitungi püüded. Võitluses türklastega omandas suure kuulsuse juba Johan Hunyady, veel enam aga ta poeg kuningas Matthias Corvinus. Eriti kartsid türklased tema palgasõduritest koosnevat „musta leegioni“. Kuid teda takistasid vastased läänes, nagu Saksa keiser Friedrich III, kes pidas ennast Ungari pärijaks.

Igatahes suutis Ungari sõjaline edu türklaste kallaletungi keskaja lõpuks seisma panna. Sellega osutas Ungari Lääne-Euroopale võrratult suure teene.

Vaimne elu keskajal.

Üldjooni. Keskaja vaimse elu peategureiks on ristiusk, antiikmaailma kultuuripärus ja uute ajaloosse astunud rahvaste omapära.

Alul tähistas keskaja vaimuelu ühekülgne kiriku ülevõim: kõik pidi olema kiriku teenistuses. Alles hiljemini hakkasid arenema ka vaimse kultuuri ilmlikud elemendid, millele kirik peab samm-sammult aset andma. Seejuures mõjub otsustavalt kaasa lääne rahvaste tihedam läbikäimine idaga, kus valitses sootu teine olukord, mis aitas lääne-eurooplaste silmaringi laiendada ja neid kiriku eestkostmise alt vabastada.

Kirik vaimuelu keskusena.

Kiriku teened. Keskaja alul, millal rahvasteränd hävitas antiikmaailma ühes tema kultuuriga, oli katoliku kirik see jõud, mis kasvatas uutest rahvastest — lihtsatest loodusinimestest — pikapeale kultuurrahvad, kelles ühise usu ja ühise kultuurkeelega tõttu tekkis üksteisest arusaamine. Ülesanne ei olnud kerge. Edukamaks tegevuseks barbaarsete rahvaste juures tuli kirikul teha neile palju mõõndusi.

Usuelu väline külg.

Et avaldada tugevamat muljet primitiivsel tasemel asetsevaise rahvastesse, hakkas kirik tarvitama hiilgavaid väliseid kombeid: uhket rõivastist, toredaid rongkäike ja usuelementide käsitlemist reaalsete vahendite abil, nagu pühakute jäänused ja muud mälestusasjad, esemed pühamaalt jne. Rahvad kiindusid selle kaudu kirikusse kõige hingega. Usutunne tõusis võrdlemisi kõrgele tasemele. Ohvrimeelsus kiriku vastu oli suur. Kirikukümnist hakati maksma juba varakult. Ehitati uhkeid kirikuid,

tekkis rida toredaid kloostreid. Suuremaid kirikuid (pea- ehk toomkirikuid) hakkasid ehitama kloostrid ja tähtsamad valitsejad. Nii ehtas Theoderich Ravenna, Karl Suur — Aacheni, Justinianus — Konstantinoopoli uhke kiriku.

Kirikuehitamise hooaeg.

Kui laialt valitsenud ootus, et maailm lõpeb 1000 aastat pärast Kr. sündimist, ei teostunud, võttis Lääne-Euroopa vaimu- elu teise suuna. Kadus lootusetu hirm, vähenes tuimus, ärkas südametunnistus, toore jõu ja vägivalda asemel arenes õiglus- tunne. Algas eriline kirikuehitamise hooaeg, eriti XI sajandil.

Esiotsa seisid kirikuehitamise eesotsas vaimulikud arhitek- tid, kuna ilmikud harilikult tulid vabatahtlikkudena tööle, et sellega oma patte lepitada. Hiljemini aga leidus juba ilmlikke ehituskunstnikke, sest kirikuehitamine jäi peamiselt ikka jumala- meeleepäraseks tööks.

Ehitusstiilid.

Esialgse lihtsa algkristliku (eeskujuks oli rooma kohtu- hoone ehk basiilika) ehitusviisi kõrvale tekkisid hiljemini uued ehitusviisid. Lääne-Euroopas pääsesid mõjule peamiselt kaks stiili, mõlemad vanast basiilika stiilist mõjustatud: tüse romaani ja selle järel hilisemal keskajal tekkinud, uhkelt taeva poole küündiv gooti stiil.

Romaani stiil. Romaani stiili tekkimise täpsat aega ja kohta ei saa nimetada, sest sel viisil ehitatud kirikuid tekkis samal ajal mitmel pool. Stiili õitseajaks loetakse harilikult XI ja XII sajandit.

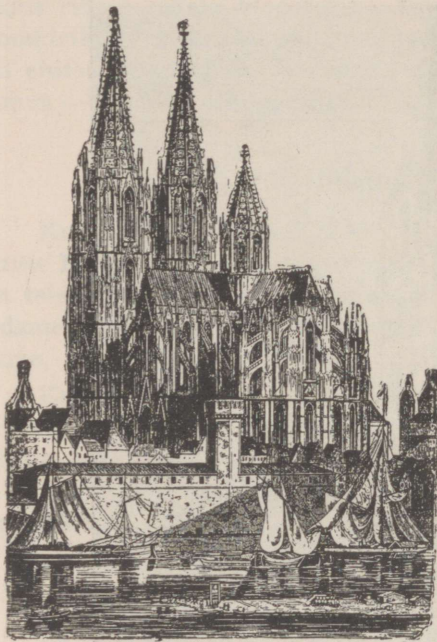
Romaani stiili kirik on raskevõitu kindlusetaoline ehitis. Alus on basiilika eeskujul pikk, laevakujuline, millele aga altari poole otsa kaks külgruumi juurde ehitati, nii et hoone põhiplaan kujunes ristikujuliseks. Tornid — harilikult 2 — olid tusedad, kindlusetornide sarnased, varemini ümmargused, pärast kandi- lised, katus selle järele kas koonuse või püstpüramiidi taoline. Aknad olid kitsad, akende kaared ja võlvid ümmarkaaarelised. Risti keskkohal asus vahel kuppel — ühenduse sümbol. Altari põrand ehitati mitu astet kõrgemale kui muu kirikuruum (oli ju vaimulikkude ja ilmikute vahe suur!), altari alla ehitati kabel (krüpt) kirikuehitaja ja teiste tähtsamate isikute matmiseks.

Bambergi toom.
(Romaani stiil.)

Gooti stiil. Hiljemini tekkisid Lääne-Euroopa rahvaste elus mitmesugused suured muutused, nagu linnade tõus ja rahamajanduse arenemine. Usuline surve vähenes, algas rahvustunne, sai eluõiguse emakeel ja usutunne süvenes ning selgus. Kõvenes riigikord, suurenes julgeolek. Selle järgi muutus järk-järgult ka senine kirikute ehitusviis. Uut stiili nimetatakse gooti stiiliks.

Gooti stiili peatunnused on järgmised. Kogu hoone muutub kergekujulisemaks. Kõiges on märgatav tung ülespoole, olgu need tornid, katus, võlvid või aknakaared. Aknad on suured,

Kölni toom.
(Gooti stiil Saksamaal.)

jaotatud mitmesse ossa, harilikult värviliste klaasidega. Aluseks on sama ristikuju, kuid altari pörand on madalam, krüpt harilikult puudub. Seinuhib suur hulk raidkujusid. Ka on gooti stiilil muidki erilisi jooni; näiteks Prantsuse gooti kirikutel puudub terav, noolekujuline torni katus. Ilmlikest gooti stiili hoone-test on tähelepanavamad mõned raekojad, näiteks Brüsseli oma.

Gooti stiil tekkis Prantsusmaa kirdeosas juba XII sajandil, arenes pea kõikjal XIII ja XIV sajandil, osalt hiljemini. Ainult Itaalias ei ole gooti stiilil edu; sealt ongi pärit nimetus „gooti“, mil-

lega taheti rõhutada, et see on ainult „barbarite“ kunst.

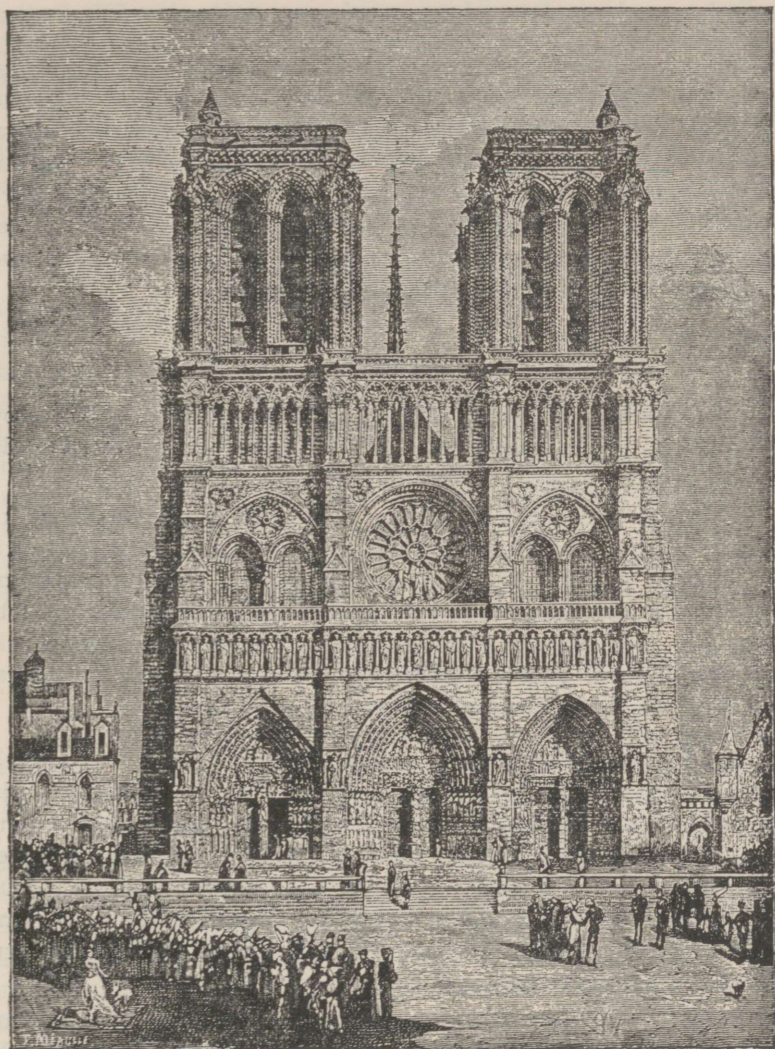
Keskaja lõpu poole väheneb huvi kirikute ehitamise vastu ja mitmed suured gooti stiili toomkirikud jäävad pooleli.

Ida stiilid. Ida stiilidest tähtsamaid on bütsantsi ja mauri stiil.

Bütsantsi stiili aluseks on algkristliku ja ümmarguse või 8-kandilise kuppelkiriku ühendamine nelinurkseks, suure lameda (umbes poolkerakujulise) kupliga hooneks, milline põhimõte õnnelikult teostubki Sofia peakirikus. Ka india templi ehk pagoodi sarnaseid suuremaid ja vähemaid kupleid leidub idas¹⁾. Bütsantsi poolkeralisel kuplil on kohati silindritaoline alus.

Mauri stiil pole iseseisev, vaid mitme ida stiili segu. Üldiselt on see kerge ja rahutu nagu telgielaniku elu. Paremaid stiili-

¹⁾ N. n. vene sibulkuplid.

Pariisi Jumalaema kirik.

(Gooti stiil Prantsusmaal.)

näiteid Euroopas on Granada loss, kus on n. n. „Alhambra Lõvidehoov“. Mauri stiili peatunnused on: hobuserauataoline kaar, stalaktiit- (pooleldi mesikärjetaoline) võlv ja kerged marmorsambad, samuti seinailustised — kirevad arabeskid.

Kujutav kunst.

Keskaegne kujutav kunst seisis peamiselt kiriku teenistuses. Ei taoteldud mitte elu ja ilu, vaid toimet. Kujud ja pildid pidid kõvva südamesse rohkem mõjuma kui sõna, arendades hõrduse- ja pühadusetunnet. Sageli esinesid põrguliste hirmsad kujutised, kus mõju saavutamiseks ei pandud piire fantaasiale. Ainult madonna ja inglite pildid omandasid hiljemini pehmema ilme. Ühesugused sihid põhjustasid kujutava kunsti tardumuse ja muutumise šablooniliseks.

Koolid.

Keskaja koolide tekkimise peapõhjuseks oli kiriku soov saada haritud jõude ametikandjaks. Ka valitsejad soovisid saada haritlasi mitmesuguseile ametikohtadele.

Esimene nõudmine oli ladina keele tundmine, seepärast ka nimetus „ladina kool“. Hiljemini õpetati seitset vabakunsti. Karl Suure, Alcuini ja teiste tegevusel sai keskaja keskkool kindlakujulisema aluse. Koolide asutamine jäi eraasjaks, samuti ka koolide kava ulatus: seda korraldati võimaluse kui ka tarviduse järgi. Kool muutus seega puhtmajanduslikuks ürituseks, mida tunti ka läänendamisel teatud tulu-esemena.

Õpetamisest. Algkooli peaaimeks oli, nagu öeldud, ladina keel. Õpetamist alati sellega, et „meie isa“ palve, usutunnistus ja Maarja tervituslaul, samuti psalter (Taaveti lauluraamat) õpiti pähe. Siis tuli alles aabitsa õppimine, lugemine ja kirjutamine. Teiseks tähtsamaks aineks oli laulmine, siis arvutamine. Kui siia juurde lisati kiriku kalender, oskus arvutada liikuvaid pühi ja natuke kirikukorra tundmist, siis võis nende teadmuste tõttu juba alama kirikuteenri koha saada.

Seitsme vabakunsti sisu kohta märgitagu, et grammatika kõrgemaks oskuseks oli luuletamine antiikses värsimõõdus. Retoorika nime all õpetati alul praktilist kirjaoskust — aktide, lepingute koostamist ja kirjavahetuse pidamist; arutati ka kaanonid (kirikuseadusi). Kõnekunstile mindi üle alles hiljemini. Dialektika aluseks oli peamiselt loogika. Aritmeetikat raskendasid tehted rooma numbrites paljukohaliste arvudega. Käsitleti numbrite sümboolset tähendust. Näiteks kolm oli kolmainuse sümbol, neli tähendas aastaaegu, seitse — loomispäevi, kolm ja seitse ehk kümme — Jumalat jne. Geomeetria nime all

õpetati XI sajandini peamiselt loodusteadust, kus mõnikord kõneldi zooloogia ja botaanika fantastilistest segunemistest, nagu loomapeaga taimedest jne.

Üldse oli keskajal õpetamine väga elutu, seejuures aga küllaltki keerukas ja ebaselge. Õpperaamatud olid sagedasti halva käekirjaga kirjutatud ja neidki oli vähe. Aine esitati värssides, mis olid täis igasugu lühendeid ja seepärast raskesti loetavad.

Õpilastest. Neis tingimuses kujunes õppimine väga raskeks. Ainsaks ergutusabinõuks peeti ihunuhtlust. Peksmiskultus oli nii kõrgel ja nii suures aus, et arvati: ega Jeesuski lapsepõlves ilma vitsata läbi ei saanud (tema saanud peksa selle eest, et ta „a“ (alefi) tekkimist õpetajale enne selle seletusi vastanud). Kui siia juurde arvata halvad kooliruumid ja kehv toit, mida pealegi käidi sageli kerjamas, siis pidid õpilasel olema mitte üksnes head vaimuanded, vaid ka kõva tervis. Nõrgemad jätsid sageli kooli pooleli või kaotasid tervise, isegi elu. Selle tõttu hoidusid jõukamad oma lapsi kooli saatmast ja õpilaste peaelement koosnes kehvikuist. Näiteks oli paavst Gregorius VII lihtsa töölise poeg.

Ülikoolid.

Tekkimine. Esimesed ülikoolide asutajad Euroopas olid araablased. Osalt nende eeskujul (araablaste ülikoolides käis õppimas ka kristlasi), osalt loomulikult teel (näit. kogunes koolide silmapaistvamate õppejõudude juurde suurel hulgal kuulajaid), hakati ka Lääne-Euroopas ülikoole asutama. Esimesena tekkis Salernos, Lõuna-Itaalias XI sajandil ülikool ehk üldine kool, mis oli kuulus oma arstiteaduskonnaga, teisena — XII sajandil Bolognas, kus oli kuulus õigusteaduskond, rooma õiguse õpetajatega, n. n. legistidega; kolmandaks XIII sajandi alul Pariisi ülikool oma kuulsa ja tooniandva usuteaduskonnaga. Hiljemini tekkisid ülikoolid üsna jõudsalt. Nii loeti neid XIV sajandi lõpul Euroopas juba kuni 50.

Ülikoolide rahvusvaheline tähtsus. Keskaja ülikoolid tekkisid kas paavsti või keisri, vahel ka mõlemate loal. Seepärast olid üldiselt tunnustatud nende poolt jagatud diplomid. Ka oli viisiks käia õppimise lõpul tsunftiliikmete eeskujul võõrsil täiendumas. Oli ka neid üliõpilasi, kes ainult muljete mitmekesistamise huvides liikusid ühest ülikoolist teise.

Ülikoolide omavalitsus. Ülikooli asutajaks oli harilikult kas mõni valitseja, kapiitel või klooster, kes juhatas ülikooli oma kantsleri kaudu. Kuid juba algusest peale oli ülikool omaette korporatsioon. Pariisis kuulusid korporatsiooni juhatusse ainult õpetajad, Bolognas — ka õpilaste esindajad. Nende kahe põhiraja järgi moodustati hiljemini ka teised ülikoolid. Ülikooli omavalitsused muretsesid endale rea eesõigusi, näiteks alluvuse oma kohtule, mis tähtis oli sagedate arusaamatuste puhul teiste kodanikkudega.

Teaduskonnad. Teaduskondi (*facultates* — võimed) rajati harilikult neli: usu-, õigus-, arsti- ja filosoofia- ehk vabakunside teaduskond. Viimane oli sageli ettevalmistamiseks teistele teaduskondadele ja harilikult ka kõige suurem õpilaste arvult. Selle järele tuli õigusteaduskond; arsti- ja usuteaduse õppijaid oli võrdlemisi vähe, välja arvatud mõni eriti kuulsaks saanud usuteaduskond nagu Pariisi oma.

Rahvuslikud rühmad. Üliõpilased jagunesid ka rahvuste järgi ringideks, hiljemini suuremateks rühmadeks. Rahvusrühmade juhte kutsuti hooldajateks-prokuraatoriteks; need hiljemini valisid rektori, kes sai asutise ülemaks, kaitsjaks ja korraldajaks juba XIV sajandil.

Õpetlased. Õpetlasastmeid oli kolm: ülikooli fakulteedi lõpetanu ehk bakkalaureus; magister, kes juba mõned aastad oli õpetanud ja vastavad erikatsed õiendanud; doktor, kes oli õiendanud vastavalt astmele kõrgemad katsed.

Õpetlased elasid tavaliselt vallalistena, abiellumine oli nende seas väga haruldane. „Läks hulluks ja abiellus,“ nii tähendavad ühe keskaegse Viini professori kohta ta kolleegid.

Erilised keskaja teadused.

Skolastika. Üldiselt oli tunnustatud keskajal Aristoteles'e loogikaõpetus, mis sai araablase kaudu lääne-eurooplastele tuttavaks. Selle alusel arenes keskaegne filosoofia, mida kasustati usutõdede selgitamiseks ja mida nimetati skolastikaks ehk kooliteaduseks. Iseseisvat mõtteteadust ei sallitud: ta pidi olema vaid usuteaduse ümmardaja (*philosophia est ancilla theologiae*). Skolastikas esinesid ka eri voolud.

Nominalistid ja realistid. Nagu vanal ajal erinesid Plato idealism ja Aristoteles'e realism, nii lähevad ka nüüd mõtteteadlased

omavahel lahku, kuid nimetused on vastupidised antiiksetele. Realistid tõendasid, et ainult ideel, üldmõistel on tõeline, reaalne väärtus ja asi on üksnes selle nähtav kuju. Selle vastu õpetasid nominalistid, et üldmõiste on ikkagi ainult nimi (*nomen*), kuna tegelikult on olemas asjad ise. Kirik hoidis realistide poole, kelle õpetus tema vaimule sobis paremini, ja mõistis hukka nominaliste, nagu kuulsat õpetlast Abélard'i. Tähtsamad realistid on: XI sajandil Anselm, keda ta suure mõju pärast kutsuti teiseks Augustinuseks, ja XIII sajandil Aquino Thomas, keda tema teose *Summa theologiae* pärast, mis sisaldab süstemaatiliselt kogu katoliku usuõpetuse, katoliku kirik tänini austab ning ingelikuks õpetajaks kutsub, ja Duns Scotus, tema kaasaegne, kes kriitilisel ja kahtlasel alusel seistes usuküsimusi käsitles.

Keskaegsed ebateadused: astroloogia ja alkeemia.

Astroloogia. Araablase kaudu saadud teadustest on tähtsam täheteadus, mis oli juba vanas idas arenenud. Keskajal maksis — piibli mõjul — geotsentriline süsteem (maa seisab, päike ja tähed liiguvad) ja täheteadus ei võinud sel alusel edusamme teha. Vanade babüloomlaste eeskujul arenes selle kõrval tähekunst ehk tähtede abil tuleviku ennustamine, mida kutsuti astroloogiaks. Tulevikku ennustati tähtede seisu järgi inimese sündimise momendil. Ses mõttes koostatud ennustusi — horoskoope — usuti kindlalt.

Alkeemia. Teist keskaja ebateadust kutsutakse alkeemiaks ehk lahtuskunstiks, mille põhjal usuti, et pidi olema võimalik ainete põhielemente soovitavalt muuta tarkusekivi abil. Kui viimase koosseis õige, siis võib selle kivi abil muuta kõiki metalle kullaks. Muu seas olevat tarkusekivi otsija saksa munk Berthold Schwarz sattunud kogemata püssirohule, mis oli Hiinas juba varemini tuntud ilutulestiku-ainena.

Keskaja maailmavaade.

Askees. Juba varasel keskajal tekkis mõningail põhjustel põlgus kõige maise vastu. Inimesed loobusid maailmaelust ja siirdusid kloostritesse. See elueitav vaade ei kao ka hiljemini, vaid saab pea üldiseks keskaja kristlusele. Huvitav on võrrelda antiikaja maailmavaadet keskaegsega: seal oli surm kõige õnne

hävitaja, siin surmaga lõpeb alles kõik häda. Achilleus oleks enim maa peal päevatööline kui allilmas (Hadeses) kuningas. Innocentius III aga kirjutab: „meie sureme, kuni elame, ja ainult siis lakkame suremast, kui lõpeb elu.“ Oma arutuses „Maailma põlgusest“ näitab ta, kuidas siinses elus hällist hauani kõik on asjatu vaev ja mure ja et kõik paratamatult lõpeb surmaga.

Et vaim saaks liha üle paremini võidu, harrastati askeesi, s. o. äärmist hoidumist ja enesepiiramist kõigest tarvilikumast, lihasuretamist kuni enesepiinamiseni: kanti kehal raskeid aהלaid, lasti end piitsutada jne., et aga hinge „vanglat“ — ihu — nõrgestada ja seega valmistuda igavesele elule.

Müstika. Sellele vastavalt pidi otsiv inimvaim endale muus rahuldust leidma, ja see oli tungimine usu salapärasesse sügavustesse, Jumala enese lähedusse, temaga otse ühendusse. Müstik nägi nägemusi, kuulis häält, mis teistele jäid märkamatuks. Ülemaks müstika saavutiseks peeti nähtu, et müstiku kätele ja jalgadele tekkisid „Kristuse haavad“. Üks silmapaistvamaid keskaja müstikuid on munk Bernhard Clairveaux'st, kes juba eluajal kaasaegsete poolt pühaks tunnustati.

Võitlus saadanaga. Elu aga ei lasknud end askeesist ja müstikast võita, vaid käis oma loodud rada. Elupõlgajaid oli ikkagi vähe. Neil tekkis „selle maailma vürstiga“ vihane võitlus, mis sedavõrt reaalseks muutus, et arvati ulatuvat isegi füüsilise tegevuseni. Nii näit. keegi vaga nunn olevat löönud teda kiusavale saadanale vastu nägu. Või saadan jälle vedanud kedagi vaga rüütli jalgupidi mööda kividega prügitatud tänavat. Üks vaga kloostriülem kurdab XIII sajandil, kuidas temale alluvad mungad, ilmudes kirikusse hommikupalvele, jäävat suure hulga kurivaimude mõjul magama ja et see polevatki ime: terve öö ei olevat lasknud samad kurivaimud neid uinuda. Kurivaim ei laskvat neil ka tööd teha: hoidvat käsist-jalust kinni ja sundivat neid laisklema jne.

Vastuolu kirikule.

Tekkimise põhjusi. Uskliku keskaja inimese silmis tõusis kirik, jutlustades maailmaelu eitamist peaaegu täiel määral, väga kõrgele. Tegelikult osutus kirik siiski ise suurimaks ilmliku võimu taotlejaks: muutis ju kiriku feodalisatsioon kiriku tegeledad ilmlikeks valitsejaks. Kui Richard Lõvisüda ühe oma

läänimehe piiskopi vangistas, nõudis paavst Coelestinus III kuningalt piiskopi vabastamist. Vastuseks saatis Lõvisüda paavstile vangistatud piiskopi raudrüü. Kristuse rahukuulutuse asemel hässitavad paavstid valitsejaid sõdima. Paavst Gregorius VII poolt Heinrich IV vastu appikutsutud normannid rüüstavad Rooma linna nii, et paavst ei söanda enam sinna jääda, vaid taganeb ühes normannidega Salernosse. Vaimulikkude ülemate südametü võitlus ilmliku võimu pärast, piiritu raha- ja auahnus, tihti liigagi ilmlikud elukombed — see kõik tekitas juba tolleaegses seltskonnas kiriku vastu opositsiooni. Usklikkude südames tekkis tõsine küsimus: kas niisugune kirik ongi enam apostlik asutis, kas säärased kirikuvürstid kuuluvad veel Kristuse tõsiste järelkäijate hulka?

Seega oli loodud pind igasugustele lahkõpetustele.

Ketserid.

Sõna ketser tuleb kreekakeelsest sõnast καθαρός (katharos) — puhas, sest lahkusuliste tunnuseks oli harilikult elukommete puhtus; ka nimetasid nad iseendid puhasteks.

Lahkusuliste püüded. Vastandina üldkiriku vigadele püüavad lahkusulised kõigiti rõhutada, et just nemad on puhta algkristliku ja apostliku kiriku õiged esindajad, kuna valitsev kirik olevat hukkaläinud Baabülon ja Soodom, kust tõsi-usklikud võimalikult ruttu peavad lahkuma. Targu vaikivad lahkusulised kõigest sellest, mis lähendab valitsevat kirikut apostlikule, nagu misjonitöö, heategevus, mis just kiriku poolt ellu kutsuti, kultuurtöö kloostrites jne. Oma kriitikas ei leia nad kiriku kohta küllalt haavavaid sõnu. Nende iseloomult võime eraldada peamiselt kahte liiki ketsereid.

Valduslased. Lyon'i kaupmees Petrus Waldus lõi a. 1177 kirikust lahku, sest ta tunnustas piibli, mis emakeelde oli tõlgitud, ainsaks usualuseks, eitas paavsti ülevõimu ja kiriku toredust. Oma liikmeilt nõudis uus usk vaesust ja alandlikkust, mis pärast nad nimetasid end ka Lyoni vaesteks.

Albilased. Rooma kirikule hoopis kardetavam ja ristiusust palju enam erinev oli teine lahkõpetus, mille liikmeid kutsuti Lõuna-Prantsusmaa Albi linna järgi albilasteks.

Selle õpetuse põhijooned lõi juba III sajandil pärslane Mani, kes ühendas Kristuse õpetuse pärslaste dualismiga, mille

järgi maailmas võitlevat kaks iseseisvat võimu: hea ja kuri. X saj. leiab see õpetus tänuliku pinna Bulgaarias, kus lahkusulised bogomiilid¹⁾ toetavad bulgaarlaste rahvuslikku võitlust Bütsantsi vastu. Konstantinoopoliski leidis see lahkusk küllaldast poolehoidu: XII saj. elas seal ka nende ülemvaimulik — „ketserite paavst“. Ristisõdade alul tõid kaupmehed selle õpetuse Lääne-Euroopasse. Põhja-Itaalias tunti lahkusulisi patareenide²⁾ nime all. Peagi ilmub see lahkusk Lõuna-Prantsusmaale ja leiab seal laialdast poolehoidu.

Lahkõpetuse sisu.

Maailmas on valitsemas kaks iseseisvat võimu: hea ja kuri. Maailm ja inimesed olla kurja jumala — maailma arhitekti — töö ja seepärast olevat kõik, mis maailmas leidub, halb ja kuri. Eriti tuleb eitada igasugust riigikorda kui inimeste seadlust. Kurja jumala töö olevat ka kõik vana testament, kus see jumal väga kitsarinnalise ja nüri olevusena esinevat. Hea jumal andnud uue testamendi ja kutsuvat kurja jumalaga alaliselt võitlema.

Uue usu levimine läänes. Lõuna-Prantsusmaal leidis uus usk sooja poolehoidu, sest sinne kultuur oli arenenud antiik-kultuuri jäänustel, mis üldse kirikut ei tundnud. Feodaalkorra pahed ja alalised võitlused, millest nii elavalt osa võttis ka kirik, olid tõenduseks, et maailm on kuri. Linnades tekkis ilmlik maailmavaade eriti kiriku maiste tülide tõttu. Uut usku pooldasid ka valitsejad, näiteks Toulouse'i krahv Raimund VI. Nii on arusaadav, et pea terve Lõuna-Prantsusmaa siirdus uude usku.

Jooni lahkusuliste siseelust. Uueusuliste kogu jagunes kahte ossa: lihtusklikud ja n. n. „täielikud“ (*perfecti*). Usklikuks sai igaüks, kes uut usku pooldas. „Täielikuks“ ja igavese õndsuse pärijaks sai ainult see, kes saavutas kellegi „täieliku“ käest lahkusuliste peapühitsuse — „lohutuse“ (*solamentum*). See ei olnud mingi moraalne ettevalmistus, vaid lihtne usukomme.³⁾

¹⁾ Preester Bogomili nime järgi.

²⁾ Arvatavasti sõnast *patara*, nagu kutsuti Milano vanakraamiturgu, kus seda õpetust eriti levitati.

³⁾ Loeti ette Johannese evangeeliumi 1. peatükk ja „täielik“ andis venna-suudluse, kusjuures uus „täielik“ töötas jäädavalt loobuda lihatoidust, valetamisest, vandumisest ja tapmisest ning ka igasuguse pühitsemata toidu tarvitamisest. Et töotuste rikkumine oli lohutava „täieliku“ nõrkuse tunnuseks, siis toimetati seda harilikult surivoodil. Ses mõttes takistati mõnikord isegi tervistumist.

Kiriku võitlus lahkusuga.

Juba XII sajandil katsus kirik heaga lahkusulisi pöördada, kuid asjata. Ei aidanud ka pühakspeetud munga Bernhardi jutlused. Kui paavstiks sai Innocentius III, saatis ta oma legaatide lahkusuliste juurde, kuid samuti tagajärjetult. Nüüd kuulutab paavst Lõuna-Prantsusmaa vastu ristisõja, kusjuures toimitakse äärmise hoolimatuse ja karmusega. Näiteks Béziers linna vallutamisel küsinud ettevaatlikumad ristisõdalased paavsti legaadilt Arnoldilt, kuidas eraldada õigeusklikke, ja saanud vastuse: „Lööge kõik maha, küll Jumal omad ära tunneb!“

Ristisõda (1209—1229) lõppes kiriku täielise võiduga. Varemni rikkaim Prantsuse riigiosa muutus mõneks ajaks kõrveks; et „täielikke“ üldse oli vähe ja neid peaaegu enam ellu ei jäänudki, kadus varsti ka uus usk.

Inkvisitsioon.

Inkvisitsioon asutati ketserite vastu Lateraani kirikukogul a. 1215. Ladinakeelne sõna *inquisitio* tähendab juurdlust, ülesotsimist. Nii oli selle nimetusega vaimulikul asutisel ülesandeks leida süüdlast lahkusulist või lahkusu pooldajat, kuna vastava otsuse pidi täide saatma ilmlik võim verevalamiseta, s. o. süüdistatava elavalt ära põletades. Inkvisitsiooni-uurija ette toodud inimene oli süüdlane juba temal lasuva kahtluse tõttu. Juurdlust peeti ainult selleks, et kahtlustatavalt igasuguste kavalate küsimuste, hiljemini ka piinamise abil välja pressida ülestunnistamist. Selle hirmuäratava asutise abil lootis kirik lahti saada lahkusulistest. Eriti kuulsaks sai inkvisitsioon Hispaanias, kus võideldi mauridega ja juutidega. Hispaania inkvisiitor Torquemada saatnud üksi kümneid tuhandeid inimesi tuleriidale. Ketseri põletamist nimetati seal usutoiminguks (*auto-da-fe*), mida erilise pidulikkusega korda saadeti.

Kuigi esialgu kuuldus vaimulikkude juhtide suust vahel ka valju hukkamõistu ketserite piinamisele ja põletamisele, sai see komme XIII sajandi keskel lõplikult maksvaks, eriti siis, kui paavst Innocentius IV a. 1252 lubas kahtlustatavaid lahkusulisi piinata. „Tapke ketserid,“ nii kirjutas paavst Eugenius IV a. 1445 oma legaadile. Nende hirmutegude pooldajad lugesid endal isegi täie õiguse olevat Johannese ev. 15. peatüki 6. salmi põhjal, kus räägitakse kuivade okste põletamisest.

Mungaordud.

Lääne-Euroopa mungaelule pani VI saj. aluse oma reegli-
tega Benedictus Nursiast. Aja jooksul tekkis mitmeid munkade
koondisi ehk ordusid. Erilist tähelepanu väärivad need koon-
dised, kus ei seata mungaelu omaette sihiks — isikliku pääse-
mise saavutamiseks, vaid kus see on vaid abinõuks, et ligimesi
teenida, neid paremusele juhtides, nagu seda XI saj. nägime
Clugny munkadest, kes aitasid Hildebrandi kirikureforme ette
valmistada.

Tsistertslased.

XI sajandi lõpul tekkis Prantsusmaal Citeaux linnas uus
klooster, mis sai peagi kuulsaks peamiselt ühe silmapaistva
munga Bernhardi kaudu, kes asutas XII saj. uue Clairveaux
kloostri. Nüüd hakkab tsistertslaste ordu jõudsasti levima.
Citeaux klooster püsib emakloostrina, kuna uusi tütar-kloostriteks
kutsuti. Tsistertslaste peatähtsus seisab nende maakultuuri
arendamises ja misjonitöös. Nad asutasid oma uusi kloostreid
meeleldi halbadesse ja soistesse maakohtadesse, mida muutsid
oma väsimatu tööga peagi kultuurmaadeks. Põllumeestena, karja-
kasvatajaina ja aednikena olid nad ümbruskonnale eeskujuks.
Samuti rajasid nad kloostreid sinna, kus ristiusk oli alles tekki-
mas, et oma kultuuritööga tasandada teed misjonile, nagu see
oli Skandinaavias ja Liivimaal.

Kerjusementad.

Assisi Franciscus. Kui Rooma kirik oma vägevuse tipul
suutis algavast opositsioonist ainult jõuga võitu saada, siis säi-
lis ometi opositsiooni põhjus: evangeelselt aluselt — lihtsuselt
ja alanduselt — oli kirik liiga kõrvale kaldunud. Seda puudust
aitas kõrvaldada uus vaeste ehk kerjusementade koondis, mille
asutajaks oli Assisi linna riidekaupmehe poeg Franciscus (1182
kuni 1226). Ema oli tal pärit Lõuna-Prantsusmaalt. Haridust
Franciscus ei saanud. Nooreas ta olnud muretu ja elurõõmus
ja teeninud isa juures sellina. Ühe pidu järel sündis temas
pööre. Ta otsustas loobuda senisest eluviisist ja täpsalt täita
Kristuse käsku: kõik anda vaestele ja minna nende hulka neid
teenima. Ta loobus kõigest, korjas esialgu ande vanade lagu-
nenud kirikute heaks ja muutus siis Kristuse rahu- ja rõõmu-
sõnumi kuulutajaks. Hall lihtne rüü seljas, nөөr vөө asemel —

nii rändas ta linnast linna ja külast külla. Varsti seltsis temaga teisi — ja nii tekkis uus koondis, mis ei elanud kloostris, vaid mille liikmed käisid rahva seas, ütlesid jutlust, aitasid ja lohusid vaeseid ning õnnetuid ja elasid lihtsa põhikirja järgi, mille Franciscus oli koostanud Jeesuse mäejutluse põhjal.

Peajooni Franciscusest ja tema ordust. Franciscuse isiklikud peomadused olid: alaline lahkus ja rõõmus meeleolu, heatahtlikkus kõige ümbritseva vastu, elav loodusearmastus, kaastunne ka loomadele. Süнге lihasuretamise muutis ta kergemaks: ta paastus, aga ei öelnud ära ka rikka lõunalauda istumast. Oma ihu nimetas oma vennaks ja eeslikks, keda tuleb taltsutada, siiski mitte talle liiga teha.

Franciscuse jutlus oli lihtne ja väga tundeküllane: ta elas ise kõik läbi, mis ta rääkis, nuttis ja naeris kõnetoolil. Tema jutluste peateemaks oli Kristuse isik ja tema kannatused. Vaimulikku ametit ei lubanud Franciscus oma järelkäijatel pidada. Nad pidid loobuma kõigest maisest varandusest. Ülespidamist tuli neil hankida tööst või, kui seks jutlustamise tõttu aega ei olnud, vabatahtlikest armuandidest.

Nii võttis Franciscus lahkusulistelt nende mõjuvama relva — evangeelse lihtsuse ja vaesuse ning täitis ametlikus kirikus seni puudunud osa. Frantsisklaste ehk minoriitide (vähemate) arv suurenes hoogsalt. Juba Franciscuse surma-aastal ulatus tema järelkäijate arv 200 000-ni. Ordu levimist soodustas eriti see, et peale harilikkude munkade ja nunnade oli ordu veel ilmlik liik vendi ja õdesid, kui nad aga täitsid ordu moraalseid nõudeid: leppisid vaenlastega, andsid tagasi ülekohtuselt saadud varanduse, keeldusid protsessimisest, paastusid tihti ja käisid nädalas vähemalt korra haigeid vaatamas. Ordusse kuuluvuse märgiks pidid nad tumedat rõivast kandma. See osa ordust oli õieti populaarne ja tema liikmeteks olid isegi riigivalitsejad, nagu kuningas Louis IX, keiser Karl IV ja teised.

Ordu asutamisluba palus Franciscus paavstilt juba 1209, kuid sai selle esiti ainult suuliselt ja tingimusel, et ordu leviks. Hiljemini said kirikuvõimud ordu tähtsusest aru ja ordu kinnitati a. 1223. Aja jooksul sai ordu ka tähtsaid eesõigusi, näiteks ainuõiguse kirikupalatuse pidada kirikukeelualustes maades.

Mida enam ordu laienes, seda kaugemale kaldus ta oma asutaja esialgselt sihile — vaesusest. Paavst Innocentius IV kaotas vaesuse põhimõtte seletusega, et ordu varandused kuulu-

vad kirikule, kuna frantsisklased on ainult nende eluaegsed kasustajad.

Osa orduliikmeid ei olnud sellega nõus ja käremeelsemad neist, nagu õpetlane William Occam, XIV sajandil hakkasid hoogsalt arvustama Rooma kirikuriket, nõudes kirikult algkristlikku lihtsust, kasupüüdmatus ja puhtust.

Dominiiklased.

Ühel ajal Assisi Franciscusega elas ja töötas hispaanlane Dominicus (1170—1221). Mitmes suhtes oli Dominicus Franciscuse täieline vastand. Õpetatud usuteadlase ja vaimulikuna oli Dominicus usuvormide ja kirikuautoriteedi tuline pooldaja ning nende rikkujate halastamatu vastane. Tema peasihiks oli järeleandmatu õpetamise ja südi jutlustamisega hävitada rahva seas kõik väärdõpetused. Esiotsa ei olnud Dominicusel kavatsust asutada ordu, kuid frantsisklaste suur edu ja Franciscuse ümber tekkinud mõttekaaslaste kogu sundis teda a. 1215 paluma paavstilt luba jutlustajate vendade ordu asutamiseks, milline luba saabuski järgmisel aastal. Ordu põhikiri oli väga vali, nõudis endassesüvenemist, tööd ja vaikimist eraelus.

Ennast kutsusid dominiiklased Issanda koorteks (*Domini canes*¹⁾); ordu sümboliks oli koer, põlev tulelont suus.

Ordu peajooni. Ordu võttis omaks frantsisklaste demokraatliku aluse, kuid lisandas sellele tugeva kalduvuse tsentralisatsioonile. Ta jagunes provintsideks, provintsid — kloostriteks. Provintside ja kloostrite eesotsas seisis priorid, keda kohtadel valiti, ja ordu kõrgemaks ülemaks oli üldine prior ehk ordu kindral.

Minoriitide edu sundis ka dominiiklasi omistama vaesuse põhimõtte, mis aga ei püsinud kaua. Dominiiklaste tähtsus oli selles, et nad õpetatud usuteadlastena suutsid end oma alal maksma panna Pariisi ülikoolis, kus õppejõuks oli muu seas ka kuulus Aquino Thomas, ja et nad osutusid väsimatuiks ja vilunud usuvaidlejaks. Ka läks dominiiklaste kätte vaimulik tensusuur. Kui algab oma tegevust inkvisitsioon, eelistatakse selle uurijatena usuteaduses kogenud ja agaraid dominiiklasi.

¹⁾ Ladinakeelne sõnamäng: sõna *domini canes* tähendab nii dominiiklasi kui ka Issanda koeri.

Võrdlus. Nagu erinesid kahe ordu asutajate isikud, nii erinesid ka kummagi ordu põhivaated. Kuna dominiiklased kaitsevad kord väljakujunenud kiriku õpetust ja ülevõimu täies puutumatuses, ilma vähema möönduseta, oli frantsisklastele elavaks asjaks usk, mis alati valmis oli rahva usutundele järele andma ja, kui vaja, ka uusi usuvorme tunnustama.

Ilmlik kirjandus.

Proosa.

Õigusteadus. Et keskajal teadust rakendati peamiselt kiriku teenistusse, leidis puht-teaduslikku kirjandust esialgu vähe.

Õigusteaduse alal väärib tähelepanu peamiselt Justinianuse *Corpus iuris* kui antiikaja pärus, mil oli suur tähtsus keskaja oludele. Kõigepealt osutus see vaenlikuks feodaalkorrale. Bologna ülikooli õigusteadlased uurivad *Corpus iuris*'t ja tõestavad viimase põhjal kuningavõimu ilmlikku tekkimist ja selle tähtsust.

Prantsuse legistid rõhutavad loomulikku õigust (*ius naturale*), mille järgi kõik inimesed olevat sündimiselt vabad, ja mõjustavad sellega talupoegade vabanemist pärisorjusest.

Politika. Paavstide „jumalariigi“ ehk teokraatia õpetusele tõuseb hiljemini opositsioon, eriti neil puhkudel, millal paavstide võimupüüdeid juhivad väga maised huvid, nagu Bonifatius VIII-nda tülis Philippe IV-ga ja Saksa keisri Baieri Ludvigi tülis tähtsaima Avignoni paavsti Johann XXII-ga. Rooma õiguse põhjal kaitsevad õpetlased, nagu Marsilius Paduast, keisrivõimu paavstide vastu.

Ajalookirjandus keskajal koosnes peamiselt elulookirjeldustest ja kroonikaist (aastaraamatuist), millel oli usuteaduslik ilme: kõik sünnib Jumala tahtmisel ja tema auks. Tähtsamaid kroonikaid on kirjutanud: Tours'i piiskopp Gregorius Merovingide aja üle, Einhard¹⁾, Widukind — Otto I üle, Otto Freisingist — Friedrich I Barbarossa üle. Ristisõdadest kirjutab Tüürose Wilhelm, Louis IX üle Joinville; Bütsantsis on tähtsamaid ajalookirjutajaid Prokopios ja Anna Komnena.

Lääne-Euroopa sündmustest XIV saj. kirjutab elava ja huvitava kroonika Froissart.

Keskaja lõpul leidub aga ka üldajaloo koostajaid, nagu Louis XI kaasaegne Philippe de Commines.

¹⁾ Vt. lk. 35.

Poesia.

Rahvaluule. Hoopis rikkam on keskaja poeetiline pärus. Juba Karl Suure ajal algab rahvaluule kogumine ja jäädvustamine. Samal ajal tekivad rahvaeeposed, nagu prantslaste kangelaslood Karl Suurest ja tema paladiinidest (kaaslastest), inglaster — Briti kuningast Arthurist (võitlusajast anglosaksidega), ta ümmarguse laua rüütlitest, kuhu lisanduvad legendid Pühast Graalist¹). Sakslaster tekivad Nibelungide laul ja Gudruni lood, skandinaavlastel Edda laulud jne. Rahvaluulel on suur tähtsus emakeele arendamise ja rahvustunde äratamise tegurina.

Kunstluule. Hilisema keskaja alul tekib n. n. rüütlikuule. Eepiliste kangelaslugude kõrval areneb keskaegne lüürika (tundeluule), kus harrastatakse peaaesjalikult daamidekultust. Igal rüütli pidi olema „südamedaam“, keda ta idealistas ja kelle nimel ta otsis seiklusi, et mingit vägitegu tema auks korda saata. Laulud käsitlevad peamiselt austuse- ja armastusetundeid daamide vastu. Prantsusmaal kutsuti luuletajaid trubaduurideks, Saksamaal minnesängeriteks²). Tähtsamaid keskaja luuletajaid on: Prantsusmaal Bertran de Born, Saksamaal Walter von der Vogelweide, Friedrich II kaasaegne, ja Wolfram v. Eschenbach. Vogelweide luules leidub ka isamaalisi motiive.

Satiir. Eriline luule tekkis Ida mõjul keskaja lõpu poole, n. n. „linnade luule“ ehk fabliaux. Esiti olid need araablastelt ja hindudelt laenatud ilmlikud värsimõõdus jutukesed. Pärast aga seltsis siia pilkeelement — satiir, mis elutruult kirjeldas kaasaegsete — rüütlike, talupoegade, eriti aga vaimulikkude — eitavaid jooni nagu ahnust, rumalust ja lodevaid elukombeid. Laialt tuntud oli jutustis Reinuvader Rebasest.

Ilmlik luule on eelkäijaks uue aja kirjandusele, mille hulka kuuluvad Itaalias Dante, Petrarca ja Boccaccio, Inglismaal Chaucer'i teosed jne., mis tähistavad antiikmaailma vaimse elu taasündi ehk renessansi.

Keskaja näitekunst.

Tekkimine. Üks huvitavamaid keskaja vaimse elu nähte on selleaegne näitekunst ehk müsteeriumid.

¹) Karikast, kuhu Arimatia Joosep kogunud Kristuse verd.

²) Trubaduur tähendab loojat, luuletajat, minne — meelespidamist, armastust; Sängeri — laulja.

Kirjaoskamatute (vaimust vaeste) jaoks ilmus keskajal n. n. „vaeste piibel“, mis sisaldas ainult sündmusekohaseid pilte. Nii hakkas ka kirik juba XI saj. suurte pühade jumalateenistusi mitmekesistama kohaste laulude ja lugemistega. Lugemistest arenes hiljemini kahekõne, milles dramatiseeriti üksikuid piibli sündmusi, näiteks kevadpühil salvitovate naiste ilmumist Jeesuse hauale. Pärast aga, Prantsusmaal juba XII saj., areneb müsteerium, mis kirikult näib olevat oma nimetusegi saanud ¹⁾, iseseisvaks ilmlikuks ürituseks laialdase kavaga. Ta on keskajal kohalikele elanikkudele suursündmuseks.

Müsteerium. Sissejuhatusena kanti ette tähtsamaid sündmusi vanast testamendist. Nii kujutati esimeste inimeste õndsast elu paradiisis, pattulangemist, Kaini vennatapmist, Noa laeva jne.

Vaheaja järel algas Kristuse eluloo ettekandmine, kuni Juuda äraandmiseni.

Miraaklid ²⁾. XIII saj. harrastati müsteeriumi vahepaladena rahva poolt väga armastatud üksikuid ettekandeid mõne imeteo üle. Nende peajooneks oli üleloomulise sündmustiku ja reaalse kaasaegse tausta ühendamine.

Kristuse kannatuslugu. Müsteeriumi peaosa moodustas Kristuse maapealse elu lõppjärgu kujutamine. Sügavat kurbloomust tõstis esile eriti kontrastina tunduv jämekoomiline timukate omavaheline jutuaamine, millist elementi ei leidu antiik- ega järeleaimamis- (valeklassika-) aja kurbmängus. Hinge kinni pidades jälgiti sündmusi. Taevaminemisega lõppes Kristuse eluloo ettekanne.

Jant. Müsteeriumi lõpul kui ka vaheaegadel mängiti mõnda janti, et rahvale nalja teha, püüdes tabada kohalikke tuntud isikuid.

Etendamine. Näitelava ehitati õige lai ja temale seati korraga üles kõik vajalised näite-esemed, nii et tegevus tarvidust mööda ühest kohast teise siirdus. Vabad näitlejad asusid lava kõrval, kadudes sealt natuke enne esinemist. Sissesead oli algeeline: linna kujutas uksega sein, mille taga mõned katused ja kohal vastav pealkiri. Herodese lossi kujutas väike poodium trooniga. Paradiisiaed oli väga kaunis, dekoreeritud siidriidega,

¹⁾ *Ministerium* — kirikuteenistus.

²⁾ *Miraculum* — ime.

lilledega jne. Põrgu oli õudne ja must koht, kust purskus tuld ja tõrva ja kuhu viis lohe lõugade taoline sissekäik. Jandi jaoks veeretati ratastel näitelava ette eri poodium.

Näitlejate rõivastis oli väga hiilgav ja kallis. Üldisel värvi-küllasel üldfoonil torkas eriti silma kuradite tume rõivastis.

Näitlejaiks olid vabatahtlikud; nende õpetamine nõudis palju aega ja vaeva. Ebameeldiv oli Juuda osa, kel tuli mõni aeg oksas rippuda ja pärast seda põrgus kuradite käest veel kõvasti peksta saada.

Ettekanded nõudsid palju vaeva ja kulu ja neid peeti harva: 10—15 aasta tagant; nad kestsid 3—4 päeva ja asetati harilikult kas kevade- või suvistepühadele, sest suure rahvahulga pärast oli võimalik ainult vabaõhu-etendus.

Ürituse algatas vastav linnavalitsus, kes ka kulud kandis. Teksti koostajaks ja ettekande juhiks kutsuti mõni andekas usu-teadlane, kes etenduse kestel andis rahvale vajalisi seletusi. Dekoraatoriks valiti andekam ehitusmeister-puusepp. Enne ja pärast etendust korraldati pidulik rongkäik kostüümides — peakiriku, kus peeti vastav palvus.

Lisa.

A. Kronoloogiline osa.

I. Tähtsamaid sündmusi keskajal.

IV sajandil.

- 313. Milano edikt.
- 325. Nikea kirikukogu.
- 375. Suure rahvasterännu algus.
- 395. Rooma riik lahkub kaheks.

V sajandil.

- 412. Lääne-Goodi riigi asutamine.
- 449. Anglosaksid tungivad Britannia.
- 451. Katalaunumi lahing.
- 476. Lääne-Rooma riigi langemine.
- 481—511. Chlodovech.
- 496. Frankide ristimine.

VI sajandil.

- 527—565. Justinianus.
- 568. Langobardid vallutavad Itaalia.

VII sajandil.

- 622. Hedžra.
- 632. Kalifaadi algus.

VIII sajandil.

- 711. Araablased vallutavad Pürenee poolsaare.
- 732. Poitiers lahing.
- 750. Abbassiidide dünastia algus.
- 751. Karolingide dünastia algus.
- 754. Kirikuriigi algus.
- 768—814. Karl Suur.

- 787. Seitsmes kirikukogu.
- 800. Karl Suure kroonimine.

IX sajandil.

- 827. Inglismaa ühinemine.
- 843. Verduni leping.
- 864. Algab slaavlaste kristianiseerimine.

X sajandil.

- 911. Ludvig Lapse surm.
- 955. Lechi lahing.
- 962. Püha Rooma riigi algus.
- 987. Kapetingid Prantsusmaal.

XI sajandil.

- 1054. Kirikute lahkuminek.
- 1059. Clugny reformide algus.
- 1066. Hastingsi lahing.
- 1077. Canossa.
- 1096—1099. Esimene risticõda.

XII sajandil.

- 1122. Vormsi konkordaat.
- 1176. Legnano lahing.

XIII sajandil.

- 1204—1261. Ladina keisririik.
- 1215. Suur vabadustekiri.
- 1254—1273. Interregnum.
- 1265. Esimene parlament Inglismaal.
- 1291. Risticõdade lõpp.

2. Kapetingid (987—1328).

Hugo Capet 987—996.

Louis VI 1108—1137.

Louis VII 1137—1180.

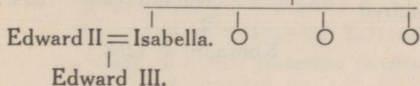
Philippe II Auguste 1180—1223.

Louis IX 1226—1270.

Philippe IV 1285—1314, vend

Valois dünastia a. 1328.

Charles Valois.

Philippe VI 1328—1350.

Jean Hea 1350—1364.

Charles V 1364—1380.

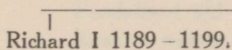
Charles VI 1380—1422.

Charles VII 1422—1461.

Louis XI 1461—1483.

3. Plantagenetid 1154—1399.

Henry II 1154—1189.

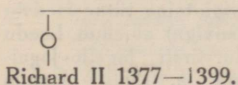
John 1199—1216.

Henry III 1216—1272.

Edward I 1272—1307.

Edward II 1307—1327.

Edward III 1327—1377.

Henry IV 1399—1413.

Henry V 1413—1422.

Henry VI 1422—1461.

York'id (valge roos).Edward IV
1461—1483.Richard III
1483—1485.

4. Saksi dünastia 918—1024.

Heinrich I 918—936.

Otto I 936—973.

Otto II 973—983.

Otto III 983—1002.

Heinrich II 1002—1024.

5. **Frangi dünastia** 1024—1125.

Konrad II 1024—1039. (Konradi vanaema Liudgard oli Otto I tütar.)
 |
 Heinrich III 1039—1056.
 |
 Heinrich IV 1056—1106.
 |
 Heinrich V 1106—1125.

6. **Hohenstaufenid** 1138—1254 ja **Welfid**.

Welfid. Heinrich Lõvi.	Konrad III 1138—1152, — Konradi vennapoeg Friedrich I 1152—1190.
	Heinrich VI 1190—1197.
Otto IV 1198—1215.	Friedrich II 1215—1250.
Konradi poolvend Manfred † 1266.	Konrad 1250—1254. Konradin † 1268.

7. **Saksa keisrid** pärast interregnumit 1273—1519.

Rudolf Habsburg 1273—1291.	Pfalzi Ruprecht 1400—1410.
Nassau Adolf 1291—1298.	Wenzeli vend Sigismund Luxemburg 1410—1437.
Albrecht Habsburg 1298—1308.	Albrecht Habsburg 1438—1439.
Heinrich VII Luxemburg 1308—1313.	Friedrich III Habsburg 1440—1493.
Baieri Ludvig 1314—1347.	Maximilian I Habsburg 1493—1519.
Karl IV Luxemburg 1347—1378.	
Wenzel Luxemburg 1378—1400.	

8. **Ungari, Böömi ja Poola valitsejaid keskaja lõpu poole.** (Ungari-Poola ja Ungari-Böömi uniooni.)

Ungari.	Böömi.	Poola.
Ludvig Suur 1340—1382.	(Luxemburgid 1310—1437: Johann, Karl IV, Wenzel † 1419 ja Sigismund † 1437.)	Kasimir Suur 1333—1370. Järglane Ludvig Suur 1370—1382.
Ludvigi tütar Maria abiellub Luxemburgi Sigismundiga, kes valitseb Ungaris 1386—1437, Böömis 1419—1437. Nende tütar Elisabeth abiellub Habsburgi Albrechtiga, kes valitseb Ungaris ja Böömis 1437—1439.		Ludvigi teine tütar Hedvig (Jadviga) abiellub Leedu suurvürsti Jagello-Jagailoga a. 1386. Jagailo 1386—1434.
Albrechti poeg Ladislaus Postumus on Ungari-Böömi valitseja 1440—1457. (Tütar Elisabeth on abielus Poola Kasimir IV-ga.)		Varna Vladislav III 1434—1444.
Rahvuslikud valitsejad:		Kasimir IV 1445—1492.
Matthias Corvinus 1458—1490.	Georg Podiebrad 1458—1471.	
Vladislav	○	○
a. 1471—1516 Böömi kuningas.		(Kasimir IV järglased Poolas.)
a. 1490—1516 Ungari kuningas.		

B. Kordamisküsimusi.

Kuidas mõjustasid vanade germaanlaste elu ja olu peajooned hiljemaid keskaja olusid ?

Keskaja suuri rahvasteliikumisi ja nende tulemusi ?

Kaitseväe küsimus keskajal ?

Vastuolusid riigihuvide ja isiku- ning kihihuvide vahel keskajal ?

Keskaegseid maailmakaubanduse keskkohi ?

Rahamajandus keskajal ?

Kes ja kuidas püüdsid germaanlasi keskajal ühendada ?

Loendada juhtumeid, kus Saksamaa vürstide lahkpüüdlus suurenes ?

Jooni keskaja seadusandlusest ?

Riigikord keskajal ?

Kiriku tähtsus keskaja kultuurelus ?

Kristianiseerimise peamomente keskajal ?

Itaalia valitsejad keskajal ?

Araablaste mõju Euroopa kultuurisse ?

Paavsti ülevõimu jaatavaid ja eitavaid külgi ?

Tööndus keskajal ?

Kaubandus keskajal ?

Ristisõdade kasu ja kahju ?

Saksa keisrite itaalia-politika ?

Saksa riigi ja Rooma kiriku suhteid keskajal ?

Gallikanism keskajal ?

Inglise parlamendi tähtsamaid õigusi ?

Rahvusvahelisi suhteid hilisemal keskajal ?

Feodalismi üld- ja erinevaid jooni ?

Keskaja seisustest ?

Kohtukorraldusi keskajal ?

Kuninga võimu kasvamine keskajal ?

Talupojad keskajal ?

Iseloomustavamaid keskaja üldnähtusi ?

Keskaja tähtsamaid vabadusvõitlejaid ?

Keskaja suuremaid vallutajaid ?

Ilmekamaid keskaja valitsejaid ?

Tähtsamaid paavste keskajal ?

Usutunde langemine keskajal ?

Mungaordud ?

Rahvustunde ärkamine ja selle põhjusi ?

Uusi rahvusriike keskajal ?

Linnade tähtsus keskajal ?

Tähtsamaid jooni keskaja hariduseoludest ?

Ida ja lääne vahekorid keskajal ?

Võõraste sõnade hääldamist.

Abélard abelaa'r	Guyenne gije'nn
Anjou a(n)žuu'	Jacquerie žakrii'
Arras ara's ehk araa'	Jacques žak
Auguste ogü'st	Jeanne d'Arc žan-da'rk
Azincourt azä(n)kuu'r	John džon
	Joinville žua(n)vi'll
bailles baij	
Beziers bezjee'	Leicester lestə(r)
Bologna boló'nja	Lewes luis
Bordeaux bordoo'	Louis lui
Bouillon buijo'(n)	Lyon lio'(n)
Bourges burž	
Bouvines buvi'n	Molay molee'
Bretigny bretinjii'	Monfort mo(n)foo'r
Calais kalee'	Nancy na(n)ssii'
Canterbury kántəbəri	Nogaret nogaree'
chancelier ša(n)sljee'	
Charles šarl	Orléans orlea'(n)
Chaucer tšoose(r)	
Citeaux sitoo'	Philippe fili'pp
Clairveaux klärvoo'	Poitiers puatjee'
Clugny klünjii'	Poitou puatuu'
connetable konneta'bl	prévot prevoe'
Couer kue'	
county kaunti	Segni senjii'
Commines kommi'n	sénéchaux senešoo'
	szlachta šljahta
Dauphiné dofinee'	signoria sinjori'a
domesday book duumzdei buk	
états généraux etaa' ženeroo'	taille tajj
Eugen özee'n	Toulouse tuluu's
Etienne etje'nn	Tours tuur
	Tudor tjuudə(r)
fabliaux fabliao'	Tylor tailə(r)
Franche-Comté fra(n)š-ko(m)tee'	
Froissart fruassaar	Valois valuaa'
	Verdun verdö'(n)
gabelle gabe'll	
Gascogne gasko'nj	Wales ueilz
Guillaume gijoo'm	Wat uot

Sisukord.

	Lk.
Saateks	5
Sissejuhatus	7
Lääne-Rooma riigi kokkuvarisemine ja uute riikide tekkimine	7
Germaanlaste elu ja usk	7
Germaanlaste kokkupuutumisi roomlastega keisririigi ajal	12
Rahvasteränd ja uute riikide tekkimine	14
Lääne-Rooma riigi langemine	18
Ida-Roomariik keskaja alul	19
Paavsti võimu tõus	25
Kloostrite asutamine ja nende tähtsus	26
Frangi riigi kujunemine ja maa-aristokraatia mõju kasvamine . . .	28
Esimesed Karolingid	30
Karl Suur	31
Verduni leping	37
Araablased	39
Slaavlased	44
Soome-ugri rahvad	50
Sotsiaalsed ja poliitilis-majanduslikud olud varasel keskajal	52
Naturaalmajandus Lääne-Euroopas	52
Feodalism	52
Rüütliseisus	56
Kiriku feodalisatsioon	57
Jooni Bütsantsi ajaloost varase keskaja teisel poolel	59
Saksamaa	61
Otto I	62
Clugny vool	64
Hildebrand	64
Investituuritülid	66
Hohenstaufenid ja Welfid	67
Innocentius III	68
Gvelfid ja gibelliinid	71
Interregnum	72
Prantsusmaa	73
Esimesed Kapetingid	73

	Lk.
Inglismaa	76
Ristisõjad	80
Sakslaste kolonisatsioon Läänemeremail	88
Skandinaavia riigid	90
Politiline ja sotsiaal-majanduslik elu hiliskeskajal	92
Linnad	92
Kaubandus keskajal	95
Prantsusmaa	96
Saja-aastane sõda	98
Hispaania	102
Inglismaa	103
Magna charta libertatum	106
Wat Tylori mäss	109
Roosisõda	110
Saksamaa	112
Saksa kaubandus keskaja lõpul	116
Suur Saksa Hansa	117
Šveitsi iseseisvumine	119
Leedu	119
Poola-Leedu ühinemine	120
Moskva riigi tekkimine	122
Slaavi riigid Balkani poolsaarel	124
Türklased	125
Konstantinoopoli langemine	126
Ungari	126
Vaimne elu keskajal	129
Kirik vaimuelu keskusena	129
Ehitusstiilid	130
Koolid	134
Ülikoolid	135
Keskaja maailmavaade	137
Vastuolu kirikule	138
Inkvisitsioon	141
Mungaordud	142
Ilmlik kirjandus	144
Keskaja näitekunst	146
Lisa	149
Kronoloogiline osa	149
Kordamisküsimusi	153
Võõraste sõnade hääldamist	154

A

8093

i 29274539

Hind 2 krooni.